Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Н. А. Алдабек, К. Н. Мақашева, К. И. Байзақова

ДУНИЯ ТАРИХИ

8–9

1-бөлүм

Умумий билим беридиған мәктәпләрниң
8—9-синиплири үчүн дәрислик

Қазақстан Жумһурийитиниң Билим вә пән министирлиги тәстиқлигән

Алмута «Мектеп» 2019

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

УДК 373.167.1
ББК 63.3я72
А38

Тәржиман: **А.Закиряров**

Алдабек Н. вә б.
А38 **Дуния тарихи (1900–1945):** Умумий билим беридиған мәктәпләрниң 8 — 9-синиплири үчүн дәрислик. 1-бөлүм / Н. Алдабек, К. Мақашева, Қ. Байзақова. — Алмута: Мектеп, 2019. — 224 б., сүр.

ISBN 978—601—07—1293—5

А $\frac{4306020600-117}{404(05)-19}$ 84(1)–19

УДК 373.167.1
ББК 63.3я72

© Алдабек Н., Мақашева К., Байзақова Қ., 2019
© Тәржиман: А.Закиряров., 2019
© "Мектеп" нәшрияти, бәдиий безәк, 2019
Пүткүл һоқуқлири қоғдалған
Нәширгә аит мүлкий һоқуқлар "Мектеп" нәшриятиға тәәллуқ

ISBN 978—601—07—1293—5

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

КИРИШМӘ

Һазирқи заман тарихиниң биринчи дәврини өз ичигә алидиған бу дәрисликтә жаһан тарихиниң цивилизация очақлири орунлашқан Европа, Америка, Азия вә Африкидики тарихий, ихтисадий, иҗтимаий, сәясий вә мәдәний тәрәққиятниң асасий жәриянлири қараштурулиду.

Һазирқи заман тарихиниң дәври – йеңи заман дәвридин кейинки, йәни XX ә. бешидин башлинип, та бүгүнки күнгичә болған арилиқни өз ичигә алиду.

Һазирқи заман тарихиниң кәлгүси дәвирлирини төвәндикичә бөлүш қелиплашқан: Биринчи дуния уруши, Интербеллум (икки уруш арилиғи), Иккинчи дуния уруши, “соғ мунасивәтләр уруши” дәври вә һазирқи заман.

XXә. биринчи йерими икки дуниявий урушниң, шуниң билән биллә йеңи қәдрийәтләргә бағлиқ түп-асаслиқ өзгиришләр замани болди. Бу қәдрийәтләрсиз (әркинлик, демократия, базар ихтисади, капитализм, социализм в.б.) һазирқи заманни көз алдимизға кәлтүрүш мүмкин әмәс.

Һазирқи заман тарихини бирнәччә дәвирләргә бөлүшкә болиду: уруштин кейинки дәвир (1945—1953-жж.) , “ паравән дөләт қуруш” дәври (1960—1970-жж. оттуриси), неоконсерватившлиқ долқун дәври (XX ә. 70-жж. ахири — 90-жж. беши). XX ә. 90-жж. бешида һазирқи заман башланди вә у дәвир та һазирғичә давамлашмақта.

XX ә. шуниңғичә болуп көрүлмигән байлиқ вә мүмкинчиликләр билән биллә өзигә йеңи мәсилиләрни: ишчиларниң наһайити мурәккәп мәсилилирини, милләтчилик вә миллий-азатлиқ һәрикәтләрниң овж елишини, милитаризм вә хәлиқарилиқ кәскинликниң күчийишини елип кәлди. Инсанийәт тәрәққиятида мошу аталған вә башқиму муһим мәсилиләрниң қандақ башлинип вә қандақ һәл қилинғанлиғи тоғрилиқ силәр мошу дәрисликтин билидиған болусиләр.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

XX ӘСИРНИҢ БЕШИДИКИ ДУНИЯ

§1. "ҺАЗИРҚИ ЗАМАН" УҚУМИ ВӘ УНИҢ АЛАҺИДИЛИКЛИРИ

Бу дәристә:

- "Һазирқи заман" уқуминиң мәна-маһийити вә алаһидиликлири;
- Ғәрип вә Шәриқ әлириниң Һазирқи замандики тәрәққиятиниң алаһидиликлири билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр:

Һазирқи заман, индустриялик җәмийәт, капиталистик мунасивәтләр, Ғәрип вә Шәриқ арисидики зиддийәтләр, мустәмликилик езиш, миллий-азатлиқ һәрикәтләр, мустәмликә империяларниң парчилиниши

Һазирқи заман тарихи икки дәвиргә бөлүниду: *биринчи дәвир* XX ә. бешидин — 1945-жилғичә болған вақитни, йәни шу әсирдики икки дуниявий урушниң арилиғини өз ичигә алиду. *Иккинчи дәвир* 1945-ж. башлап та бүгүнки күнгичә болған вақитни өз ичигә алиду.

Биринчи вә Иккинчи дуниявий урушлар арилиғини бәлгүләштә (1918—1939-жж.) *интербеллум* аталғуси қоллинилиду.

Ядиңларда сақлаңлар!

Интербеллум – икки уруш арилиғидики дәвир (1918 — 1939-жж.). Биринчи вә Иккинчи дуниявий урушлар арилиғидики 21 жилни өз ичигә алиду.

Аләмниң көплигән әллири үчүн бу вақит арилиғи зор бурулуш дәври болди. Һазиқи заман тарихи миллий-азатлиқ һәрикәтләр вә иҗтимаий инқилаплар, мустәмликә империяләрниң парчилиниши нәтиҗисидә йеңи дөләтләрниң пәйда болуши билән тәриплиниду. Шуниң билән биллә бу дәвирдә һоқуқий дөләт вә җәмийәтлик түзүмниң мурәккәп алмишиш җәриянлири жүрди. Бәзи әлләрдә социалистик дөләтчилик шәкилләнди. Бу регионаллиқ вә пухралар урушлири, шундақла икки дуниявий уруш оти туташқан дәвир болди. Бирқатар әлләр арисида узақ вақит мабайнида бир-биридин миллий, диний, идеологиялик турғудин жирақлишиш йүз бәргәнлигини байқашқа болатти. Буниңға дөләтләрниң иҗтимаий, ихтисадий вә тарихий тәрәққияти җәһәттин һәрхил дәриҗидә болушиму ейтарлиқ тәсир қилди. Болупму капиталистик вә социалистик дөләтләр ариси-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Өтмүш вә һазирқи вақит

дики бир-биридин жирақлишиш рошән байқалди. Мошу дәвирдә һәрбий блоклар қелиплашти вә бүгүнки күндиму уларниң бәзилири сақлинип, хәлиқарилиқ вәзийәт-әһвалларға тәсир йәткүзмәктә. Ихтисадий жәһәттин тәрәққий әткән әлләр вә бурунқи бекинда һәм мустәмликә дөләтләр арисидики мунасивәтләр кәскинләшти вә болушичә өз ара зит характерда болди.

Ойлиниңлар!

ХХә.бешида қандақ жирик вақиәләр йүз бәрди?

XX ә. бешидики Европа әллири. XX ә. бешида Европа вә Шималий Америкида иҗтимаий-ихтисадий, сәясий вә мәнивий һаят саһасида жирик өзгиришләр йүз бәрди. Дуниявий тарихниң бу өткүнчи дәвридә капиталистик буржуазиялик жәмийәтниң шәкиллиниши ахирлишип, буржуазиялик инқилаплар дәври аяқлашти.

Европа тарихида миллий һәрикәтләр ейтарлиқ һадисигә айланди. Германия вә Италиядә миллий дөләтләрниң қурулуши, Балқан йерим арилида йеңи мустәқил дөләтләрниң пәйда болуши, Австро-Венгрия, Осман империяси охшаш көп милләтлик дөләтләрниң бундин кейинки можутлуқ мәсилисини пәйда қилди. Көп милләтлик турғунлири бар әлләрдә бир милләтлик дөләт қуруш мәсилиси аз санлиқ милләтләрниң әһвалини жиддий қийинлаштурди. Милләтчилик идеяси әндиликтә либерализм идеяси билән, әң авал,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

әркинлик идеясигә зит кәлди. Бу зиддийәтләр XX ә. дуниявий тарихта көплигән қанлиқ, һәсрәтлик вақиәләргә йол ачти.

Европидики хәлиқарилиқ мунасивәтләрму мурәккәп өзгиришләргә учриди. Наполеон урушлири аяқлашқандин кейин йеңидин умумий европилиқ урушларни болдурмаслиқ үчүн континентлиқ бехәтәрлик системисини қуруш йолидики дәсләпки қәдәмләр утуқсиз аяқлашти. "Һәқиқий сәясәт" принциплирини бәкитиш билән вә милитаризмниң күчийишигә бағлиқ һәрбий күчләр асасий һәл қилғучи амилға, дуниявий сәясәттики һәрқандақ дөләтниң әһвалини ениқлайдиған сәвәпкә айланди. XIX ә. ахири вә XX ә. бешида бир-биригә қариму қарши турған икки иттипақ –*Үчлүк иттипақ* (Германия, Австро-Венгрия вә Италия иттипақи) вә *Антанта иттипақи* (инглиз-француз-рус иттипақи) қурулди. Балқан йерим арилидики улуқ державилар арисида кәскинләшкән зиддийәтләр йеңи умумий европилиқ урушни пәйда қилди. Бу уруш инсанийәткә өлчигүсиз еғирчилиқлар әкелип, бәзи хәлиқләр үчүн һәқиқий һәсрәткә айланди. XIX ә. 90-жж. дунияға кәлгәнләр икки дуниявий урушни баштин өткүзгәнләр яки униң гувачилири болди. Бу урушлар дуниявий тарихтики XX ә. еғир зәрдаплиқ һәм жирик һәрбий тоқунушлири болди.

Санаәт ағдуруши һәрбий саһаға һәл қилғучи жирик өзгиришләрни елип кәлди. Машинисазлиқ әскәрләрни аммивий қурлландурушқа мүмкинчилик яратти. Һәрбий тоқунушлар вақтида қуралярақниң йеңи түрлирини пайдилиниш наһайити зор чиқимларға әкелидиғанлиғини көрсәтти. Мундақ урушлар туташ бир хәлиқләрниң яки дөләтләрниң аман қелиш мәсилисини пәйда қилди. XX ә. пәйда болуп, та бүгүнки күнгичә давамлишип келиватқан қураллиниш йолидики чепишишлар — инсанийәт можутлуғиға зор ховуп төндүрмәктә.

Улуқ державиларниң мустәмликичилик басқунчилиқлири Шәриқ әллирини һәрбий, сәясий вә ихтисадий бәкиндилиққа чүшириш йоли билән әмәлгә ашурулди. Ғәрип цивилизациясиниң ят қәдрийәтлирини башқа әлләргә күч билән теңиш әнъәнивий жәмийәтниң қарши наразилиғини пәйда қилди. Мустәмликә бәкинда әлләрдики европилиқ һөкүмранлиққа қарши қаритилған миллий-азатлиқ күрәшләр әндиликтә азиялик вә бәзи африкилиқ әлләрниң һаятини Ғәрипниң тәжрибиси асасида өзгәртиш билән қатар жүрди.

XX ә. әнъәнивий жәмийәтни модернизацияләш мәсилиси биринчи орунға чиқип, аләмниң өзгә әллирини ғәрбий европиниң циви-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

лизациялик регионлириниң тәрәққият дәрижисигә жәлип қилиш башланди. Жәмийәтни модернизацияләш (йеңилаш) вә ислаһатлаш жәрияни тәрәққий әткән әлләрдиму жүрди.

XX ә. бешида тәрәққий әткән капиталистик әлләрдә жәмийәт вә санаәт қурулмисида сапалиқ өзгиришләр йүз бәрди вә индустриялик цивилизация шәкилләнди.

Һазирқи замандики Шәрик әлллири. XX ә. бешида "Шәрик" дегән уқум, адәттә, азиялик (европилиқ әмәс) цивилизациягә мунасивәтлик ейтилатти. Бу кәмдә Шәрик әллиридики жәмийәт әнъәнивий жәмийәт болди вә йеңи мунасивәтләр техичә йетәкчи орунға чиқмиған еди. Буниңдин пәйда болған зиддийәтләр Шәрик әллириниң ички сәясий һаятини турақлиқтин мәһрум қилди. Ихтисадий жәһәттин арқида келиш, алп, жирик державилар ариси-дики һәрбий мажраларға Шәрик әллирини жәлип қилиш — XX ә. дуниявий тарихниң өзигә хас тәриплимисигә айланди. Шу дәвиргә қәдәр Шәрик әллири вә Европа әллириниң тәрәққият дәрижиси арисидики жираклишиш техиму чоңқурлашти. Европа вә Шималий Америкида санаәт ағдуруши йүз бәрди. Шәрик әллири болса өз тәрәққиятида хелила арқида келип, европилиқ басқунчилиқниң нишаниға айланди. XX ә. бешиға қәдәр феодаллиқ қурулмилар вә әнъәнивий системисини сақлиған Шәрик әллири дуниявий капита-листик егилик системисиға әриксиз һалда жәлип қилинди. Ғәрип вә Шәрик арисидики кәскин зиддийәтләр цивилизацияниң әң бир еғир һәм миқияслиқ жаһанлиқ мәсилисигә айланди.

XX ә. бешида Шәрик әллириниң көпчилигидә феодаллиқ мунасивәтләрниң, турмуш вә егиликниң патриархаллиқ түриниң вәйран болуши башланди. Төмүр йоллар, портлар вә фабрикилар көпләп селинишқа башлиди. Бу жәриян бәзи әлләрниң метрополияни хам әшия билән тәминлигүчигә айлинишиға яки чәт әл капиталиға беқинда болушиға әкелип, пәқәт сөз йүзидила өз мустәқиллигини сақлиған әлләргә айландурди. Бурунқи йәккилиниш вә суверен-егимәнлик Шәрик әллири үчүн кәлмәскә кәтти. Селиштурма һалдики иҗтимаий тиничлиқ замани аяқлашти.

Ениқлаңлар!

Шәрик әллири қандақ йол билән дуниявий капиталистик егилик системисиға жәлип қилинди?

Шәрик әллиригә мустәмликә басқунчилиқ вә уларниң дуниявий капиталистик егилик системисиға жәлип қилиниши зиддийәтлик характер алди. Бир тәрәптин, чәт әл капиталиниң бөсүп кириши,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шәрик җәмийитиниң әнъәнивий келипини вәйран қилип, капиталистик, буржуазиялик мунасивәтләрниң риважлинишиға тәсир қилди. Иккинчи тәрәптин болса, чәт әллик ишкарлар вә һөкүмәтләр өзлиригә пайдилиқ болған әһвалларда йәрлик һөкүмран груһларни қоллап, бурунқи әһвални сақлашқа ярдәмләшти. Нәтиҗидә намратлиқ, ачарчилиқ, йоқсизлиқ Шәрик әллириниң миллионлиған аһалисини өз ичигә алди.

Мустәмликә вә бекинда әлләрдә мустәмликә езишқа қарши йәрлик турғунларниң наразилиғи күчийишкә башлиди. Чәт әллик әзгү вә феодаллиқ тәртипләргә қарши паал күрәшкә деханлар, йеңи шәкиллиниватқан ишчилар, сода буржуазияси, қол һүнәрвәнләр, ушшақ содигәрләр вә шәһәр кәмбәғәллири чиқти. Шундақ қилип, Шәрик әллиридә миллий-азатлиқ һәрикәтләр пәйда болушқа башлиди.

Ойлиниңлар!

Шәрик хәлиқлирини миллий-азатлиққүрәшкә қандақ сәвәпләрдәвәт қилди?

XX ә. бешида бәзи Шәрик әллиридә –Хитай Түркийә, Иран, Корея, Вьетнамда мустәмликичиликкә, феодаллиқ түзүмгә қарши қозғилаң вә ағдурушлар болуп өтти. Һиндстанда мустәмликичиликкә қарши күрәшниң алаһидә түри пәйда болди, бирақ XX ә. бешидики инқилаплар вә деханлар қозғиланлири Японийдин башқа Шәрик әллирини азатлиқ вә йеңилиниш йолиға елип келәлмиди.

Билимиңнитәкшүр:

1. Һазирқи заман дәврigә тәриплимә бериңлар.
2. XX ә. бешидики капитализмниң тәрәққиятидики йеңи өзгичиликләрни көрситиңлар.
3. Һазирқи замандики Шәрик әллириниң тәрәққияти тоғрилиқ ейтип бериңлар.

§2. XX Ә. БЕШИДИКИ АЛӘМНИ ТЕРРИТОРИЯЛИК БӨЛҮШҮШ ВӘ ӘЛЛӘРНИҢ СӘЯСИЙ ТҮЗҮМИ

Аләмни территориялик бөлүшүш. XIX ә. ахирқи чариги вә XX ә. бешида Африка, Азия вә Теч океан регионидики йәрләрни бесивелиш үчүн индустриялик дөләтләрниң азғинә топи арисида күчлүк риқабәтчилик овж алди. Империалистик державилар жүрүгүзгән мустәмликичилик урушлар әрзән хам әшия мәнбәлири

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

вә товар өткүзүш базирини шәкилләндүрүш мәхситини көзлиди.

XIX ә. 80-жж. бешиға қәдәр Африкида европилиқ мустәмликичи державилар материкниң (китъә) қирғақ территориялиридики көп әмәс йәрләргила егә болушти. Африкиниң 90%-дин көп йеригә техичә мустәмликичиләрниң қәдими йәтмигән еди. Бирақ 1900-ж. қәдәр пүткүл Африка европилиқ йәттә державиниң арисида өз ара бөлүшкә чүшти. Жирик африкилиқ әлләр — Нигерия, Кения, Уганда, Танганьика, Жәнубий Африкидики Родезия вә башқиму бирқатар әлләр инглиз мустәмликисигә айланди. Англия Мисир вә Суданни бесивалди. Франция Тунис, Ғәрбий вә Мәркизий Африкиниң бираз бөлигигә вә Мадагаскарға егә болди. Германиягә Шәрқий вә Жәнубий-Ғәрбий Африка йәрлири, Того , Камерун тәәллуқ болди. Италия Ливия вә Сомалиниң бир бөлигигә, Бельгия болса Конгоға егә болди. Башқа державиларниң олҗилири ейтарлиқ көп болмиди. Шундақ асаста дуниявий егилик вә базар шәкилләнди. XX ә. бешида мустәмликиләрни қайта бөлүшүш үчүн күрәш башланди.

Бу дәристә:

- аләмни территориялик бөлүшүшниң аяқлишиши;
- Европа вә Шималий Америкидики жәмийәт тәрәққияти;
- Европа вә Шәриқ әллириниң XX ә. бешидики сәясий түзүми тоғрилиқ билидиған болумиз

Тирәк сөзләр:

парламентаризм, дуниявий егилик, синип, сайлам һоқуқи, пацифизм Британ империясиниң "улуқлиғи", инглиз-герман риқабәтчилиги; Антанта, конституциялик монархия, парламентлиқ түзүм вә көп партиялик система, империализмниң мустәмликә системиси, мустәмликә, йерим мустәмликә әлләр

XIX ә. ахири —XX ә. бешида Европа вә Шималий Америкидики жәмийәтниң тәрәққияти. XIX ә. ахирида Европа вә Шималий Америкида ижтимаий, ихтисадий, сәясий вә мәнивий һаятниң барлиқ саһалирида жирик өзгиришләр йүз бәрди. Дуниявий тарихита бу өткүнчи дәвир: 1) капиталистик буржуазиялик жәмийәтниң шәкиллиниш дәвриниң аяқлишиши; 2) буржуазиялик инқилаплар дәвриниң башлиниши билән тәриплиниду. Ижтимаий-сәясий өзгиришләр, көп әһвалларда, эволюциялик тәрәққият жәрияни билән жүрмәктә еди. Буржуазияниң сәяситидә ислаһатлар муһим әһмийәткә егә болушқа башлиди. Бу жилларда *конституциялик түзүм Ғәрипниң йетәкчи әллиридә орнап улғарди.* Сайлам һоқуқиниң кәңийиши, турақлиқ партиялик-сәясий еқимлар вә ишчиларниң сәясий партиялириниң шәкиллиниши парламентлиқ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

системини вә *парламентаризм* принциплирини мустәһкәмләшкә мүмкинчилик яратти.

Ядиңларда сақлаңлар!

Парламентаризм — дөләтлик һакимийәт системиси, униңда қанун чиқарғучи вә иҗраий мәһкимиләрниң хизмәт-вәзипилири очуқ вә еник бәлгүләнди. Парламент бу системида сәясий күрәшниң һәм субъекти, һәм объекти болди. Шундақла әлдики демократия тоғрилиқ әнъәнивий принциплар билән алақидә болди.

Партияләр вә синиплар арисидики күрәш очуқ характерға егә болди. *Консерватизм*, *либерализм*, *социализм* вә *марксизм* асасий идеявий еқимлар ретидә толуқ шәкилләнди вә уларниң һәрқайсиси мувапиқ партияләрниң сәясий принциплирида әкис етилди. Сәясий һаятниң нәқ мәркизидә иҗтимаий мәсилиләр, дөләтниң иҗтимаий паалийити, әмгәк вә капитал арисидики зиддийәтләр, ишчилар, тиҗарәтчиләр вә дөләтлик һакимийәт арисидики зиддийәтләр мәсилиси турди. Демократиялик һәрикәтләр кәң қанат яйди: аялларбарвәрлиги, шәһәрлик ислаһатлар үчүн күрәш, мәктәпләрниң зайирлиқ характери, иҗтимаий қанунлар, *пацифизм* тоғрилиқ һәрикәтләр көпәйди. XX ә. ахиридин башлап кәспий иттипақлар тез сүръәттә тәрәққий етишкә башлиди.

Стокгольмдики Хәлиқарилиқ течлиқ конгресси. 1910-ж.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Улуқбритания парламентиниң бенаси (Вестминстер сарийи). XI ә. Темза дәрияси яқисиға селинған. Һазирқи вақитта Британ парламентиниң мәжлислири өткүзүлиду. Лондон

Ядиңларда сақлаңлар!

Пацифизм — латинчидин тәржимә қилғанда *тиничлиқ сөйгүч* дегән мәнани билдүридиған XIXә. ахирида айрим әлләрдәпәйда болған урушқа қарши хәлиқарилиқ җәмийәтлик һәрикәт.

XX ә. бешидики Европа әллириниң сәясий қурулмиси. Европа вә Шималий Америка әллиридә XX ә. бешида буржуазияниң һакимийити мустәһкәм болуп, у йәрләрдики синипий күрәшләр селиштурма һалда тинич характерда болди. Конституциялик монархия, парламентлиқ түзүм вә көп партиялик система сақланди.

XX ә. бешиға қәдәр Ғәрбий Европида миллий-азатлиқ һәрикәтләр вә инқилаплар дәври аяқлашти. Бу йәрдә конституциялик монархия яки жумһурийәт түридики буржуазиялик миллий дөләтләр қурулди. Иҗтимаий-сәясий тәрәққиятниң эволюциялик характери бесим болушқа башлиди. Икки яки көп партиялик асастики парламентлиқ система шәкилләнди. Парламентлиқ трибуна-минбәр авам хәлиқниң тәләп вә тиләклирини елан қилишқа мүмкинчилик яратти. Пухралиқ җәмийәт мустәһкәмлинип, һоқуқ вә идарә қилиш принциплирини билишкә, аң-сәвийәниң әркинлигигә қол йәткүзүшкә мүмкинчилик алди. Сәясий һаятта униң хусусий мүлкини қоғдашқа кепиллик беридиған күчлүк дөләтниң можут болушини халайдиған санаәт буржуазиясиниң роли өсти. Англиядә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Рейхстаг. Герман империяси

парламентлиқ монархия вә қош партиялик система һөкүмранлиқ қилди. Һакимийәт бешида либераллар вә консерваторлар авушуп турди. Министрлар кабинети арқилиқ ижраий һакимийәт вә униң мәмурий аппарати күчәйтилди. Франциядә жумһурийәтлик түзүм орниди. Дөләт рәһбири сүпитидә парламент палатилири сайлиған президент жакаланди. Президент хелә зор һакимийәткә егә болди.

Германиядә ижраий вә қанун чиқарғучи һакимийәтниң бир бөлиги императорниң қолиға топланди. Әң алий вакаләтлик орган болуп рейхстаг һесапланди, у аммивий сайлаш һоқуқи асасида сайлинатти. Парламентниң төвәнки палатиси қобул қилған қанунлар жуқарқи палата вә императорниң тәстиқлишигә бериләтти. У пәқәт өзигила һесават беридиған иттипақлиқ министр – *канцлерни* тәстиқләтти. Пруссиядә йәрлик ландтагқа сайлашта үч басқучлуқ сайлам қануни сақланди.

Италиядә буржуазиялик монархия орниди. Қанун чиқарғучи һакимийәт король вә парламентқа тәәллуқ болди. Парламент сенат вә вәкилләр палатисидин ибарәт болди. Король дөләтниң алий лавазимлиқ шәхслирини тайинлашқа вә уларни орнидин елишқа, шундақла парламентни тарқитишқиму һоқуқлуқ болди.

Сайлаш һоқуқиға һаллиқ синипниң азла бөлиги егә болди. Иҗтимаий зиддийәтләрниң кәскинлишиши, аммивий һәрикәтләрниң өсүши көплигән Ғәрип әллириниң һөкүмран груһлирини сәясий түзүмни сайлаш һоқуқлирини кәңәйтиш арқилиқ демократияләштүрүшкә мәжбурлиди.

XX ә. бешида һакимийәткә йеңи әвлат сәясунлири кәлди. Улар жәмийәтни идарә қилишниң йеңи усуллирини қолиниш зөрүрлигини яхши чүшәнди. Йеңи әвлат сәясунлири иҗтимаий мунасивәтләр бойичә ислаһатлар жүргүзүшкә кириште. Буржуазиялик ислаһатлар либерализм асасида жүргүзүлди, чүнки индустриялик жәмийәтниң шәкиллиниш дәвридә либерализм йетәкчи күчкә айлинишқа башлиған еди. Либераллиқ йөнилиштики сәясий әрбаплар Франциядә (Э.Комб, радикаллар), Италиядә (Дж. Джолитти), Англиядә (Д.Ллойд Джордж) иҗтимаий зиддийәтләрни пәсәйтиш мәхситидә бәзи ислаһатларни әмәлгә ашурди. Германиядә либерализмниң хелә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ажиз болушиға қаримастин ислаһатларға зөрүрлүк толуқ сезилди вә ислаһатлиқ һәрикәтләр консервативлиқ асаста жүргүзүлди. Уни әмәлгә ашурғучи империялик канцлер Б.фон Бюлов болди.

Шәриқтә сәясий һаятниң заманивий түрлириниң орнашқа башлиши. XX ә. беши йеңи сәясий системиниң шәкиллиниши билән пәриқләнди. Европида пәйда болуп вә шуниң асасида сәясий қурулмиларниң модели қурулған миллий дөләт идеяси әндиликтә башқа қитъәләргиму тарқилип, һәқиқий мәнада дуниявий характерға егә болушқа башлиди.

Шуниң өзидиму Йәр шариниң тәрәп-тәрәплиридики бәзи дөләтләр дәл Европидикидәк болмиди. Улар тарихий тәрәққиятниң нәтиҗисидә әмәс, пәқәт мустәмликичиликниң ақивети сүпитидә, чегариларниң асассиз түзүлүши, ташқиридин әриксиз әкелип теңилған өзгиришләрниң йәрлик урпи-адәт вә әнъәнә-дәстүрләр билән, шундақла иҗтимаий қурулмилар билән маслишалмиған һалда интайин еғир жүрди. Буниң барлиғи пүткүл XX ә. мабайнида өзиниң сәлбий нәтиҗилирини көрситип кәлди.

XX ә. бешиға қәдәр аләмни территориялик жәһәттин бөлүшүшниң аяқлишиши монополистик капитализмғичә мустәмликә системиниң империализмниң мустәмликә системисиға айландурғанлиғини көрситиду.

Империализмниң мустәмликә системисиниң муһим алаһидилиги униң пүткүл аләмни өз ичигә елип, дуниявий капиталистик егиликниң ажралмас тәркивий бөлигигә айлиниши болди. Мустәмликә система өзини өзи идарә қилишниң қандақту бир түри болмиған әлләр билән биллә идарә қилишниң әнъәнивий системисини сақлап қелишқа тиришқан йерим мустәмликә әлләрниму өз ичигә алди. Йерим мустәмликә әлләрниң азғинә бөлигила өз суверенлиғини сөз йүзидә сақлап қалди.

Йерим мустәмликә әлләрниң мустәмликә әлләрдин ейтарлиқ көп пәрқи болмиди. Империализм шараитида бекинда әлләрни толуқ әзгүгә учритиш, йерим мустәмликә әлләрни толуқ мустәмликигә айландуруш жәрияни жүрди.

XX ә. беши Шәриқ әллириниң йеңи басқучқа өткән дәври болди. Бу әлләрдә йүз бериватқан өзгиришләр Европиниң һәрхил характердики вә қувәтлик тәсири астида әмәлгә ашмақта еди. Бирақ Шәриқ әллиридә пәйда болған сәясий жәриянниң түрлири европилиқ нәмунидин тамамән өзгичә болди. Европилиқ тәсирләр африка-азия регионида заманивий сәясий жәриянниң шәкиллинишиниң йеганә шәрт-шараити болди дәп баһалашқа болиду. У, өз новитидә, сәясий жәриянниң шәкиллинишиниң башлинишиға тәсир йәткүзди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

XIX ә. мабайни вә XX ә. биринчи чаригидики Шәрикниң сәясий һаяти, көп әһвалларда, Ғәрип державилириниң мустәмликә сәяситиниң тәсир қилиши билән шәкилләнди. Ғәрип державилириниң дунияни бөлүшүши 1900-ж. қәдәр аяқлишип, әнди аләмни қайта бөлүшүш үчүн күрәш башланған еди. Бу мәртә жирик державилар арисидики күрәш Шәрик әлири үчүн жиддий жәңләргә улишип, мустәмликә әлләрниң маддий вә адәм ресурслирини рәһимсиз чиқимға учратти.

Азиянiң ойғиниши. Азия әллири 1905-ж. башлап империалистлар арисидики риқабәтчилик вә мустәмликә басқунчилиқниң қурвини болуштин пәйдин-пәй чиқип, әндиликтә хәлиқарилиқ һоқуқ вә сәясий күрәшниң нишаниға айланди вә мустәмликигә қарши паал күрәшкә көтирилди. Шәрик әллириниң һечқайсисида шу дәвирдә европилиқ үлгидики пухралиқ жәмийәт вә демократиялик мәһкимиләр болмиди. Шуниң өзидиму пухралиқ һиссият вә борч-пәризни чүшинип-йетиш, вәтәнпәрвәрлик, милләтчилик кәйпият, либерализм вә демократизм ғайилири кәң тарилип, көплигән Шәрик әллириниң сәясий һаятиға бөсүп киришкә башлайду.

Бу өзгиришләрниң *биринчи сәвәви* XX ә. бешиға қәдәр пүткүл Шәрик әллиридә кәң тариған мустәмликигә қарши күрәшләрниң башлиниши болди. Униңға қарши күрәшкә мустәмликичиликниң

Осман империясидики Яш түркләр инқилави (1908–1909-жж.)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

еғир зәрдавини тартқан һәрхил этникилиқ, диний, иҗтимаий груһ-топлардин тәшкилләнгән шәриқ җәмийити аммивий йосунда иштрак қилди. *Иккинчи сәвәп* – Шәриқ хәлиқлириниң милләт ретидә шәкиллинишигә тәсир қилған миллий аң-сәвийәниң ойғиниши болди. *Үчинчидин* метрополияләрниң сәясий мәдәнийитиму өз тәсирини йәткүзди. XX ә. бешиға қәдәр мустәмликә вә беқинда әлләрниң барлиғи дегидәк метрополияләрниң дөләтлик мәһкимилири билән, уларниң сәясий һаятиниң әнъәнә-дәстүр һәм қаидә-интизамлири билән тонуш еди. Либерализм, парламентаризм, демократизм идеялирини Шәриқ әллириниң интеллигенция вәкиллири өз бойиға шунчә чапсан синәргәнчә, мустәмликиләрдики метрополияниң сәясий тәжрибилири билән зиддийәтләрму улғийишқа башлиди. Шуңлашқа әң бепәрва, езләңгу вә мурассәчил нийәттики жуқарқи иҗтимаий топ тәрипидин бу зиддийәтләргә наразилиқ билдүрүш байқилишқа башлиди. Бу, өз новитидә, һәрхил зиддийәтләрни пәйда қилип, миллий-азатлиқ һәрикәтниң радикаллиқ йөнилишиниң күчийишигә сәвәпчи болди.

Бу сәвәпләрниң барлиғи 1904—1905-жж. рус-япон уруши вә 1905—1907-жж. рус инқилавиға елип кәлди. Ахирқи вақиәләрниң тәсири билән 1905—1908-жж. Иран инқилави, Осман империясида 1908—1909-жж. Яш түркләр инқилави, Хитайда 1911—1913- жж. Синьхай инқилави болди. Бу Шәриқтики азатлиқ йолидики инқилаплар долқуни болди вә улар мустәмликигә, монархиялик һакимийәткә қарши тәшкилләнгән қозғиланлар еди.

Билимиңнитәкшүр:

1. Дунияни бөлүшүш қандақ аяқлашти?
2. Баричә тәрәққийләнгән капиталистик әлләрниң үстәмликкә егә идеологияси – либерализмға тәриплимә бериңлар.
3. “Мустәмликә” вә “йерим мустәмликә” уқумлириға чүшәнчә бериңлар.
4. “Азияниң ойғиниши” дегәнни қандақ чүшинисиләр?
5. **Толуқтуруңлар:**
   а) 1911–1913-жж. Хитайда ... болди;
   ә) Осман империясидә яш түркләр инқилави ... жиллири болди;
   б) 1905–1908-жж. Иранда ... болди;

Җәдвәл билән ишләш. Иҗтимаий-сәясий тәрәққият җәдвилини толтуруңлар:

Европа әллири	Шәриқ әллири

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

§3. ИНДУСТРИЯЛИК ҖӘМИЙӘТТИН ӘХБАРАТЛИҚ ҖӘМИЙӘТКӘ ӨТҮШ. ИЛМИЙ–ТЕХНИКИЛИҚ ПРОГРЕСС

Бу дәристә:

- индустриялик җәмийәтниң тәрәққияти;
- XX ә. бешидики илмий-техникилиқ тәрәққиятниң муһим йөнилишлири;
- иккинчи санаәт ағдуруши;
- илим-пән вә техника тәрәққияти тоғрилиқ мәлумат алимиз.

Тирәк сөзләр:

индустриялик цивилизация, пән арилиқ илимлар, биофизика, геофизика, электрохимия, фотохимия, биохимия вә химиялик фармокология, техника вә технология, иккинчи санаәт ағдуруши

Индустриялик җәмийәтниң тәрәққияти. Бүгүнки әхбаратлиқ җәмийәтниң шәкиллиниши бирнәччә әхбаратлиқ ағдурушларниң нәтиҗисидә әмәлгә ашти. Инсанийәт цивилизациясиниң тәрәққият тарихида әхбаратни қайта ишләштә санаәттә, һаят тәрзи вә қәдрийәтләр системисида түп -асаслиқ өзгиришләр йүз бәрди.

Әхбаратлиқ җәмийәтниң асаси дәсләп йезиқ пәйда болғанда барлиққа кәлди, андин китап бесип чиқириш дәврigә өтти, үчинчиси дунияға электрләштүрүшниң кириши билән риваҗланса, төртинчиси компьютер заманиниң келиши билән шәкилләнди. Һәрбир басқучтин өткәнчә әхбаратниң еқими чапсан өсүватқанлиғини байқашқа болиду. Интернетниң пәйда болуши әхбарат алмаштурушни заманивий дәриҗигә йәткүзди. Бүгүнки инсанийәт җәмийити әхбаратлиқ җәмийәт болуп һесаплиниду. Чүнки әхбаратни пайдилиниш һаятниң барлиқ саһалирини өз ичигә алмақта.

Европа вә Шималий Америкиниң капиталистик әллириниң иҗтимаий-ихтисадий тәрәққиятида сапалиқ өзгиришләр йүз бәрди. Улуқбританиядин башлап, бирқәдәр йетәкчи капиталистик әлләрдә "көмүр вә полат индустриясиниң" дәврани өтти, йәни индустрияләштүрүшниң асаси сүпитидә еғир санаәтниң тез тәрәққияти тосқунлуққа учриди. Төмүр йоллар қурулушиниң қизғин сүрәити астилиди. Шималий Америкида Биринчи дуниявий уруш һарписида бош ятқан йәрләрни мустәмликиләш аяқлашти. Капиталистик ихтисадий тәрәққиятниң асасий йөнилиши йеңи технологияләр вә йеңи техника болуп һесапланди. XX ә. бешидин башлап иккинчи санаәт ағдуруши жүрүшкә башлиди. Һазирқи заманниң муһим бәлгүлири сүпитидә трансконтинентальлиқ төмүр йоллар вә автойоллар, океандики һо билән жүридиған кемиләр, электр вә дизель моторлири, автомобильлар вә учақлар, телефон вә радио пәйда болди

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ениқланңлар!

Европа вә Шималий Америкиниң капиталистик әллириниң иҗтимаий-ихтисадий тәрәққиятида қандақ сапалиқ өзгиришләр йүз бәрди?

Европа әллириниң көпчилигидә шәхсий кәсипчилик билән шуғулланғучиларниң йеримидин көпи йеза егилигидә ишлиди. Шәрик әлири вә Латин Америкисиниң бәзи әллиридә болса техичила индустрияләштүрүш жәрияни башланмиған еди. Шуниң билән аләмниң көплигән әллири вә хәлиқлириниң алдида XX ә. бешидин башлап наһайити зор вәзипә —"йеңилинишқа йүзлиниш " яки модернизациялик тәрәққият вәзиписи турди.

Ядиңларда сақлаңлар!

Тиҗарәтчиләр—наятқәчүрүшниң мустәқил мәнбәлирини тапқан адәмләртопи.

XX ә. бешида технологиялик саватлиқ әлләр қатариға бирнәччә илғар, тәрәққий әткән әлләр —Улуқбритания, Германия, АҚШ, Франция вә Бельгияни ятқузушқа болатти. Индустрияләштүрүшниң чапсанлитилған йолиға мошу он жиллиқларда Швеция, Италия, Россия, Австро-Венгрия,Канада, Япония охшаш әлләрму чүшти. Германия индустрияләштүрүшниң ахирқи басқучиға үлгирип, шу йолдики әлләрниң сепигә қошулди. У болупму химия санаити вә электр энергетика охшаш илғар саһаларни тәрәққий әттүрүштә, әң жирик заводлар селиш, һәм малийә мәһкимилири, банкларни топлаштурушта зор утуқларға еришти.

Көплигән индустриялик әлләрниң иҗтимаий саһалиридики ислаһатларға өтүши, билим бериш вә саламәтликни сақлаш саһалирини тәрәққий әткүзүши әмгәк үнүмдарлиғини, риқабәткә қабилийәтликни ашуруш, ишләп чиқиришниң өсүш сүрәтини

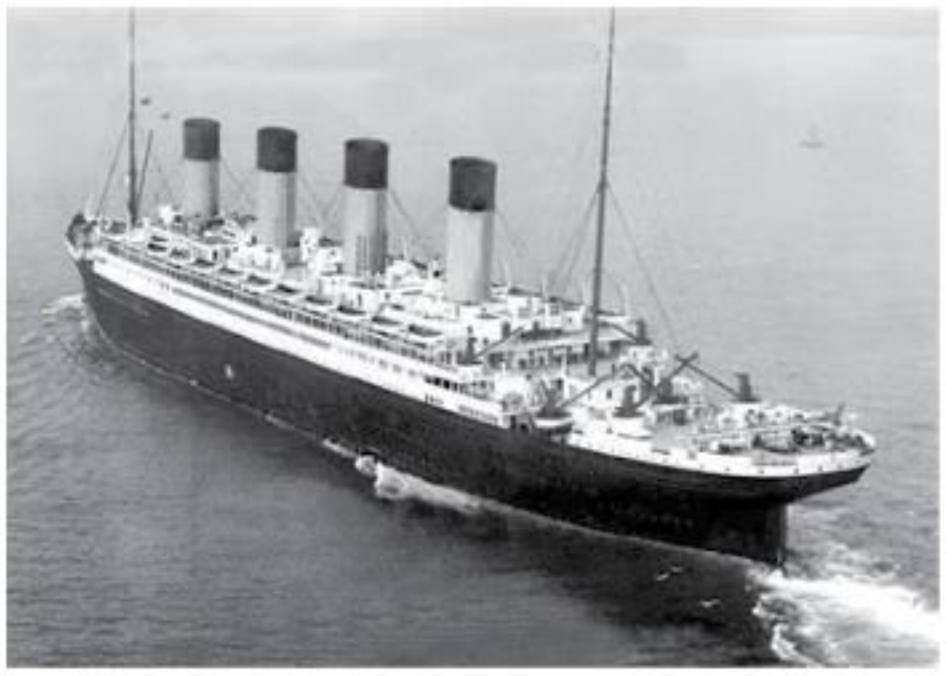

Кемиләр вә трансконтинентлиқ төмүр йоллар – XX әсирниң бешидики индустрияләштүрүшниң бәлгүлири

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

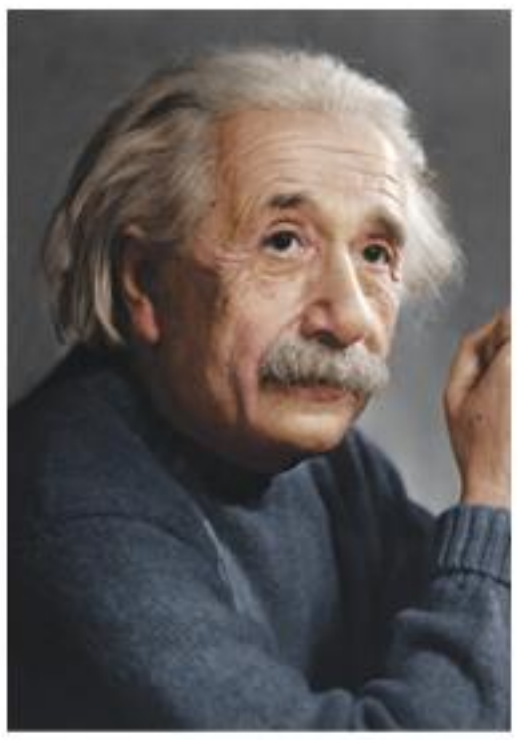

А. Энштейн

чапсанлитишқа шәрт-шараитлар яратти. Шуниң билән биллә иҗтимаий зиддийәтләрни пәсәйтишкә мүмкинчилик яратти.

Мошундақ ислаһатларниң тәшәббускари Германия болди. Барлиқ индустриялик әлләр маарип (билим бериш), илим-пән, саламәтликни сақлаш саһалириға зор көләмлик малийә сәрип қилишқа башлиди. Биринчи дуниявий уруш һарписида Ғәрипниң тәрәққий әткән әллиридә чоң турғунларниң 9/10 бөлиги саватлиқ болуп, билим беришниң оттура дәриҗиси 8 жилни тәшкил қилди.

Ойлиниңлар!

Немишкә индустриялаштүрүлгән әлләр билим беришкә сәрип қилинидиған мәбләғни көпәйтти?

XX әсирниң бешида тәрәққий әткән капиталистик әлләрдә җәмийәт вә санаәт қурулмилирида, миллий байлиқта сүпәтлик өзгиришләр жүрди. Индустриялик цивилизация қелиплашти.

Тәбиәтшунаслиқ саһасидики революциялар. XX ә. бешида җәмийәтлик тәрәққиятқа илим вә техникиниң тәсири зор болди. Шу вақитта жирик илмий йеңилиқлар ечилип, қоршиған муһит һәққидә қелиплашқан чүшәнчиләрни қайта қараштурушқа тоғра кәлди. Буни *тәбиәтшунаслиқтики революция* дәп атиди. Илимдики йетәкчи орунда Ғәрбий Европа әллири, әң алди билән, Англия, Германия вә Франция болди. Инглиз физиги Дж. Томсон атомниң тәркивигә киридиған дәсләпки аддий бөлчәк — электронни ачти. Шуниңғичә автом материяниң бөлүнмәйдиған әң кичик бөлчиги санилип кәлгән болса, әнди униң өзи наһайити кичик ушшақ бөлчәкләрдин ибарәт екәнлиги мәлум болди. А.Беккерель, Пьер вә Мария Кюриниң радиоактивлиқниң тәсирини тәтқиқлиши бәзи элементларниң өзидин энергия бөлүп чиқиридиғанлиғи тоғрилиқ хуласигә

М. Кюри

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

әкәлди. Бу шу кәмгичә энергияниң сақлиниши тоғрилиқ қанунни қайт қараштуруш зөрүрийитини алға сүрди. Немис физиги М.Планк энергия, бурун ойлиғандәк, туташ еқин түридә әмәс, бәлки униң айрим топ, яки квант болуп тарайдиғанлиғини ениқлиди. Инглиз физиги Э.Резерфорд дәсләпки атомниң планетарлиқ модели тоғрилиқ нәзәрийәни усунди, у бойичә атом Қуяш системисиға охшаш: ижабий зарядләнгән ядрониң әтрапида сәлбий зарядлиқ электронлар қозғилип жүриду. Бу нәзәрийәни дат физиги Н.Бор толуқтурди. У бир орбитидин иккинчи орбитиға авушидиғанлиғи тоғрилиқ чүшәнчини жарий қилди. Шуниң билән атомниң түзүлүши дайим өзгирип туриду: энергия кванти жутулиду яки чиқирилиду. Планк вә Борниң идеялири физикиниң алаһидә саһаси — квантлиқ механикиниң асасини салди.

Кәңлик, вақит, материя тоғрилиқ әнъәнивий көзқарашларда түп асаслиқ өзгиришләр йүз бәрди. 1905-ж. немис физиги А.Эйнштейн "Һәрикәттики жисимлар электродинамикиси" намлиқ әмгигини елан қилди. Алим униңда селиштурама нәзәрийәсиниң асасини салди. Эйнштейн йоруқниң илдамлиғи вакуумда турақлиқ, у йоруқ мәнбәсиниң қозғилиши билән йөнилишигә мунасивәтлик әмәс екәнлигини һәм һәрқандақ өз ара тәсирниң чеки болидиғанлиғини испатлиди. Жисим йоруқниң илдамлиғиға йеқин илдамлиқ билән қозғалғанда униң массиси улғийиду, вақит жүрүши болса астилайду. Абсолютлуқ, кәңлик вә вақитни назарәт қилғучидин мустәқил һечнәрсә болмайду.

Фундаменталлиқ вә саһалиқ илимларниң тәрәққияти. Материяниң қурулмиси, түзүлүши тоғрилиқ йеңилиқлар пән арилиқ илимларниң пәйда болушиға сәвәп болди. Атомниң түзүлүши тоғрилиқ электронлуқ нәзәрийә рус алими Д.И.Менделеев ачқан химиялик элементларниң периодлуқ қануниға йеңичә көзқараш билән қарашни тәләп қилди. Периодлуқ системидики элементниң рәтлик сани химияликла әмәс, шуниң билән биллә физикилиқму мәзмунға егә екәнлиги мәлум болди. Чүнки у һәрқандақ атомниң сиртқи қәвитидики электронлар саниға мувапиқ кәлди. Физика вә химия арисидики зич мунасивәтләр физикилиқ химия охшаш йеңи пәннің пәйда болушиға әкәлди. У пән химиялик реакцияләр вақтидики физикилиқ һадисиләрни тәтқиқләш билән шуғуллиниду. Электрохимия, фотохимия, биохимия вә химиялик фармокология саһалириму тез сүрәт билән риважлинишқа башлиди.

Биология илиминиң муваппәқийәтлири медицининиң тәрәққиятиға зор илгириләшләр елип кәлди. Данишмән алим, француз бактериологи Л.Пастерниң тәтқиқатлирини давамлаштуруп, Парижда

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

“Форт-Т” модели

дәсләп қетим бәзи ағриқ-кесәлләрдин — сибирь ярисидин, тоху тумусидин вә ғалҗирлиқтин сақландуридиған вакцинилар ясап чиқирилди. Немис микробиологи Р.Кох вә униң шагиртлири туберкулез, ваба, дифтерияләрниң қоздурғучлирини тапти вә улардин давалайдиған дориларни кәшип қилди. Химияниң муваппәқийәтлири нәтиҗисидә медицина йеңи дора-дәрмәкләр билән толуқланди. Дохтурларниң дора фондида һазир бизгә кәң мәлум болған аспирин, пирамидон вә башқиму дора-дәрмәкләр болди. Һәрхил әлләрниң дохтурлири санитария вә гигиенининиң асаслирини эпидемияниң алдини елиш вә профилактика чарә-тәдбирлирини түзүп чиқти.

Йеңи техника вә технологияләр. Илмий ой-тәпәккүрниң муваппәқийәтлири йеңи техника вә технологияләрниң сүрәтлик тәрәққиятиға йол ачти. Алдинқи орунға электроэнергетика, машинисазлиқ, металлургия, тағ-кан ишлири, химия санаити вә транспорт саһаси чиқти.

Талантлиқ америкилиқ туғма механик, кейинәрәк жирик санаәтчи-тиҗарәтчигә айланған кәшпиятчи Г.Форд автомобильларниң бирнәччә түрини қураштуруп, синақтин өткүзди. У мәшһур “Форд-Т” моделиға айланған линиялик ишләп чиқиришни 1908-ж. ишқа қошти.

Автомобильлар билән биллә XX ә. бешида башқиму техникилиқ муваппәқийәтләр йүз бәрди: А.Г.Белл кәшип қилған телефон дайим мукәммәлләштүрүлүп турди. А.С.Попов вә Г.Маркониниң радио қобул қилғучилири, фонограф Т.А.Эдисонниң, ака-ука кинематограф Люмьерларниң кәшпиятлири қоллинишқа җарий қилинди. Шәһәрләрни, турғун өйләрни вә санаәт орунлирини электр йоруғи билән тәминләш билән йоруқлаштуруш муһим йеңилиқ болди. Германиядә дәсләпки трамвай йоли ишқа қошулди. Лондонда, Нью-Йоркта, Будапештта, Парижда вә башқа шәһәрләрдә йәр асти төмүр йоли – метро пәйда болди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Биринчи дуниявий уруш һариписида автоматлиқ винтовкиларниң бирнәччә түри қураштурулди. Автоматлаштуруш җәрияни артиллериядиму жүрди, йерим автомат қуралларниң дәсләпки үлгилири пәйда болушқа башлиди.

Франциядә, Англиядә, Россиядә вә Австро-Венгриядә дәсләпки бронланған, йол таллимайдиған зәнҗир тапанлиқ машина – танкларниң лайиһәлири ясалди. Пулеметтин вә ушшақ калибрлиқ зәмбирәкләр билән җабдулған чақлиқ бронлуқ автомобильлар кәң тарқилишқа башлиди.

Һәрбий авиацияму дәсләпки қәдәмлирини ташлашқа башлиди. Дәсләптә учақлар һәрбий чарлаш үчүн пайдилинилиду дәп ойлаштурулған еди, бирақ кейинәрәк уларни етиш қураллири билән җабдуп, бомба ташлаш үчүн пайдиланди.

Деңиздики қурал-ярақ билән қураллиниш җәрияни нәтиҗисидә Англиядә дәсләпки һәрбий-деңиз кемиси 1905—1906-жж. селинди. Уни "дредноут" ("яв жүрәк") дәп атиди. Көп өтмәй шу хил кемиләр Германиядә, АҚШ вә Россиядиму ясилишқа башлиди.

Англияниң деңиз санаитини вәйран қилиш үчүн герман рәһбәрлиги су асти қейиқлирини ясашқа киришиду. Су үстидики әһвалда дизельлиқ қурулғилар билән ишқа қошулди. Әнди су астида болса аккумуляторлуқ батареядин қувәт алидиған электрлиқ моторлар билән ишлиди.

Илим-пән вә техника сүрәтлик тәрәққий әткән индустриялик әлләр үчүн тәрәққиятниң йеңи дәври башланди. Бирақ бу җәриян қураллинишни күчәйтишкә, инсанийәтни вәйран қилишниң йеңи-йеңи явуз усуллирини мукәммәлләштүрүшкә елип кәлди.

Билиминңнитәкшүр:

1. XX ә. бешидики фундаментал вә саһалиқ илимлардики асасий йеңилиқларни атаңлар. Уларниң әмәлиятта пайдилиништики әһмийити қандақ болди?
2. Техника вә технологиядики XX ә. бешидики йеңилиқлар тоғрилиқ ейтип бериңлар. Уларни санаәттә пайдилиниш қандақ әмәлгә ашурулди?
3. Арилаш пән саһалири – биохимия, геофизика вә башқилири қандақ пәйда болди?
4. Индустриялик җәмийәтниң маддий-техникилиқ базисиниң алмишишини *иккинчи санаәт ағдуруши* дәп аташқа боламду?

Бәс-муназирә: "XX ә. бешида аләм қол йәткүзгән илмий-техникилиқ прогресниң ихтисадий, иҗтимаий вә сәясий ақивәтлири дуниянiң өзгиришигә қадақ тәсир қилди?"

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

§4. XX ә. БИРИНЧИ ЙЕРИМИДИКИ МӘДӘНИЙӘТ ВӘ ҖӘМИЙӘТЛИК ОЙ-ТӘПӘККҮРНИҢ ТӘРӘҚҚИЯТИ

Бу дәристә:

- җәмийәтниң мәдәний һаятиниң тәрәққияти;
- сәнъәт вә әдәбияттики мәдәний тәрәққиятниң муһим йәнилишлири;
- йеңи концепцияләр вә илмий йеңилиқлар;
- мистикиниң, оккультизмниң тарқилиши, эзотерикилиқ, җүмлидин шәриқлик динларниң аммибаплиғи тоғрилиқ билидиған болумиз.

Тирәк сөзләр:

неоромантизм, модерн, символизм, реализм, авангардизм, экспрессионизм, импрессионизм, иҗтимаий дарвинизм еқими

Техникилиқ прогресс вә җәмийәтлик тәпәккүр. XIX ә. ахири — XX ә. бешида Европа вә Америка әллиридә ейтарлиқ өзгиришләр йүз бәрди. Тәбиәтшунаслиқтики ревыолюция, йеңи индустриялик дәвир, дуния тонуштики классикилиқ системиниң боһрани өзгиришкә учриған һаят тәрзини қайта қараштурушқа вә униң мәна-маһийити тоғрилиқ мәсилини чүшинишкә дәвәт қилди.

Шу заманниң философиялик пикир алмишишлирида бир биригә зит көзқарашлар вә нәзәрийәләр өз ара тоқунушти. Америкилиқ прагматизм, һәққаний һаяттин жирақ турған абстрактлиқ характердики бурунқи философияни әйипләп, адәмләрниң һәқиқий һаятта учритидиған әмәлий мәсилилирини һәл қилиш билән шуғуллинишқа чақирди. Немис философлири А.Шопенгауэр вә Ф.Ницше асасини салған "Һаят философиясиниң" тәрәпдарлири рационализмға қарши чиқти. Ф. Ницше христианлиқ вә рационализмни тәнқитләшкә алаһидә диққәт ағдуруп, булар "һаят әркинлигини әзгүчи" дәп һесаплиди. У мошу әзгүчилик тәсирни адәмниң "һаятлиқ күч-қувитини бошитиш арқилиқ йоқитип, меһриванлиқ вә зулумлуқниң сиртида" турған "алий адәм" болушқа йол ечиш керәк деди. Ницшениң мундақ ой-пикирлири әзгүни, күч қоллинишни ақлайдиған, инсанийәт цивилизациясиниң әнъәнивий адәмгәрчилик қәдрийәтлиригә нуқсан кәлтүридиған пикир сүпитидә адаләтлик баһаланди. Шуниң билән биллә Ницше әмгәклиридики образ бәрпа қилиш, өзигә хас бәдиий усул вә мәхпийәтлик XX ә. бешидики иҗадий интеллигенцияниң – зиялиларниң диққитини өзигә әриксиз ағдурди.

А.Шопенгауэр

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Көплигән илим-пән, мәдәнийәт вә сәнъәт әрбаплириға француз философи А.Бергсонниң интуиция тоғрилиқ ой-пикирлири зор тәсир йәткүзди. У интуиция арқилиқ иҗадийәт адәмлири һәрбир нәрсениң һәққаний мәна-маһийитигә уңиләләйду деди. Австриялик алим З.Фрейд асасини салған психотәһлил-анализ тоғрилиқ илимниңму тәсири жуқури болди. Вақит өткәнчә психотәһлил философиягә, тарихқа, диншунаслиққа, мәдәнийәт вә сәнъәтни тәтқиқләшкиму тарқилишқа башлиди.

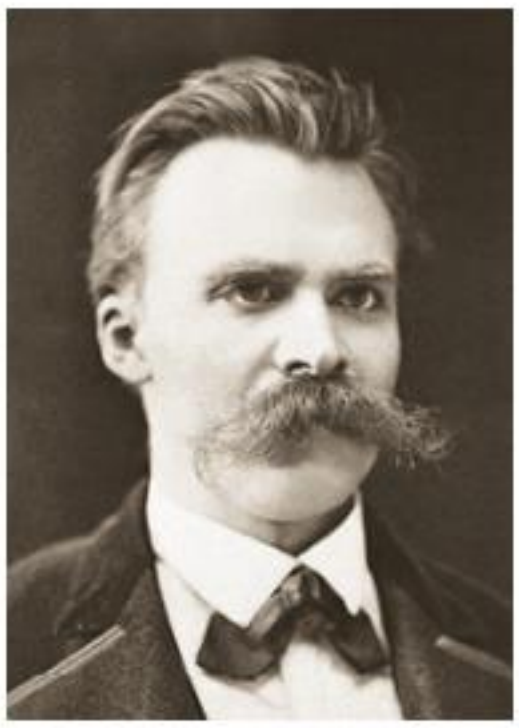

Ф.Ницше

XIX ә. ахири –XX ә. бешида Европа әллири вә АҚШта җәмийәтниң һәрхил тәрәплирини тәтқиқләйдиған илим – *иҗтимаийшунаслиқ (социология)* тәрәққий етишкә башлиди. Көплигән әлләрдә иҗтимаий дарвинизм илими баричә тонулушқа башлиди. Бу илим бойичә җәмийәтниң тәрәққиятини һаят кәчүрүшкә баричә маслишишини тәбиий таллинишниң-хиллинишниң биологиялик қанунийәтлири еniқлайду. Социологияниң техиму риваҗлиниши иҗтимаий-дарвинизмниң чәкликлигини йеңишкә түрткә болди. Йеңидин башлиниватқан қалаймиқан, өзгиришчан заманниң өткүнчи дәврини толуқ молҗалашни билмәслик, өзгиришләрни қорқунуч илкидә күтүш мистикиниң, окультизмниң, әзотерикилиқ, жүмлидин шәриқлик динларниң аммибаплиғини ашурди.

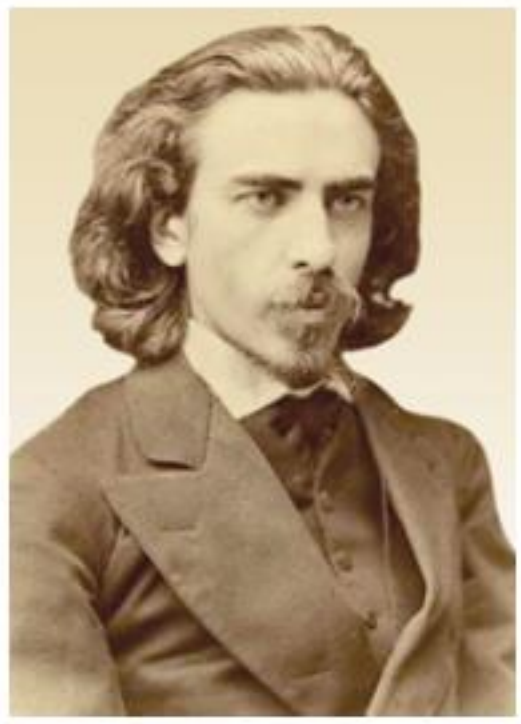

В.Соловьев

А.Блок

Бу қизиқарлиқ!

Әзотерикилиқ (грек.“ички”)—мәхпий, йошурун, пәқәт талланғанларғилаарналған вә шуларғила чүшинишлик (диний урпи-адәтләр, рәсим-йосунлар, билимләр в.б.)дегәнни билдүридиған уқум.

Неоромантизм. Модерн стили. Сәнъәт вә әдәбиятниң көплигән әрбаплири өз әсәрлиридә сәнъәттики йеңи бир йөнилишни, идеявий йеңилиқни издәшкә башлиди. Шундақ қилип, XX ә. бешида *неоромантизм, йәни инсанийәтниң өткән мәдәний мирасини қайта молҗалаш, йеңи билән мувапиқлаштурушқа тиришқан йөнилиш* пәйда болди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Макс Линдер

Чарли Чаплин

Андре Дид

Неоромантизм дәври қинида *әдәбий символизм* риважланди. XIX ә. 60—70-жж. Франциядә пәйда болған символизм (Ш.Бодлер, П.Варлен, С.Маларме в.б.) сәнъәтниң башқиму түрлиригә — театр, бәдиий сүрәт, музыка саһасика бесимлиқ ясиди. Символ бәдиий иҗадийәтчиликни тонуп-билишниң муһим васитиси дәп һесапланди. Эстетикилиқ символизмға муқумлуқ вә мәх-пийәтликниң, иҗтимаий вә йәккиликниң уйғунлишиши, миф- әпсаниләргә көңүл бөлүш, мистикилиқ йеңилиқ вә йеңилинишни издәш һәм өзгичә тәпәккүр қилиш (ойлаш) тән болди. Униңдики асасий нәрсә мәңгүлүк аял нузуклиғиға сиғинишниң символи вә әң алий камаллинишниң йәрдики образ-қияпити болди. Россиядә бу иҗадий еқимниң вәкиллири язғучи вә шаирлар – В.С.Соловьев, А.А.Блок, В.Я.Брюсов, А.Белый, Л.Н.Андреев, композитор А.Н.Скрябин вә башқилар болди.

Тәсвирий сәнъәттә символизм *модерн* стилиниң пластикилиқ васитә-қураллири билән әмәлгә ашурулди (Модерн стили – франц. йеңи, заманивий). Модерн стили пластикилиқ сәнъәтниң һәрхил шәкиллирини бирләштүрди, аммибап декоративлиқ вә эстетикилиқ үлгиләрниң түрлирини өз ичигә алди. Хелә мукәммәлләштүрүлгән синтетикилиқ модельни тәшкилләш усули архитектурида рошән әкис етилди. Мемарчи-архитектор аммибап бәрпакар сәнъәт егиси һесапланди. У өз әсәрини бешидин ахириғичә өзи қураштуруп: лайиһәләштин баш-лап—униң мемарчилиқ безилиш вә интерьериғичә бевасита өзи ахирлаштурди.

Театр сәнъитидә алаһидә иҗадий диққәтни сәһнилик образға кириш тәрипигә ағдурди: бәдиий сүрәт, декорация–безәк, костюмларниң алаһидә эскизли-ри, хореография вә сәһнилик һәрикәтләр, актерларниң оюнлириға баричә һәққанийлиқ беридиған тәркивий бөләкләр дәп һесапланди. Музыка мәдәнийитидики неоромантизмда йетәкчи орунни Р.Вагнер егәллиди. Кейинәрәк сүнъий-синтетикилиқ сәнъәтни издәш билән

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

А.Н.Скрябин шуғулланди (йоруқ, музыкисини бериш тәжрибиси, “музыкилиқ драмилар” – “мистерий”ясаш вә.б.) .

Рабиндранат Тагор

XX ә. бешида синтетикилиқ сәнъәттә зор аммибаплиққа кинематография сәнъити егә болди. Әсир бешидики кино чолпанлири –Макс Линдер, Чарли Чаплин, Андре Дидлар аләмгә мәшһур болди. “Улуқ кекәч ” фильми ишарә қилишниң, мимикиниң, һәрикәт қозғилишиниң алаһидә маһаритини, сәһнилик безәндүрүшниң барлиқ уйғунлиғини, мәхсус чақчақ, һәзил вә тапқурлуқ бәлгүлири билән көрситишниң утумлуқлиғини тәләп қилди. Кино аммивий сәнъәт түригә айланди.

Сәнъәттики йеңи иҗадий еқимлар. Мошу заманниң бешида *импрессионизм* (франц. *impression*— тәсир елиш) чоңқур боһранни баштин өткәзди. Француз рәссами Поль Сезанн дәсләпкиләрдин болуп тәбиәт вә кәңликни импрессионистлиқ қобул қилиш даирисидин чиқип, *постимпресионизмниң* асасини салди. Постимпрессионизм йеңи иҗадий еқимларға йол ачати. Улар көзгә көрүнүп турған муқум бир объектниң аддий көрүнүшини үзә тәрипләштин ваз кечип, һадисиләрниң мәна-маһийитини чүшинишкә, адәмниң ички дуниясини, мүҗәзини тәтқиқләшкә интилди. Улар бәдиий сүрәт, бенакарлиқ сәнъити, әдәбият вә театр сәнъитиниң тәрәққиятидики йеңи дәвирниң пәйда болғанлиғини ипадилиди. Мошу еқимларниң вәкиллири өзлирини йеңи, авангардлиқ сәнъәтниң тәрәпдарлири биз дәп җакалиғанлиқтин, еқимниң бу түри *авангардизм* дегән намға егә болди.

Авангардлиқ бәдиий сүрәтниң тәрәққиятиға *кубизм* зор тәсир көрсәтти. Бу еқимниң асасини салғучилар болуп француз рәссамлири П.Пикассо, М.Дюшан вә Ж.Брак һесапланди. Кубистлар көп өлчәмлик дуниянiң йеңи түрлирини ясиди: объект-нишанни геометриялик характерда тәсвирләш арқилиқ рәссамлар уни һәр қиридин, һәтта көзгә көрүнмәйдиған тәрәплириниму әкис әттүрүп, тәсвирләлиди. Шундақ қилип, кубистлар объектниң қандақту бир энергетикилиқ мәркизини тепишқа тиришип, униң ички мәзмунини ечип көрситишкә интилди. Пикассониң “Скрипка” намлиқ әсәри мошу бәдиий йөнилишниң усул вә стилиниң баричә еник мисали болалайду.

Европилиқ мәдәнийәтниң “пишип-йетилгәнлигини”, униң қедимий архаикилиқ мәдәнийәткә, Шәриқниң мәдәний мираслириға йеқинлишишиға интилишидин көрүшкә болатти.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Хитай, Һиндстан, Япония, Африка әллириниң мәдәний мираслири дәсләпки җамаәлик сәнъәт,шундақла өзлириниң төл мираслириға (иконилар, готика, лубок) диққәт ағдурушқа башлиди. Хәлиқ иҗадийити вә аддийлиққа диққәт ағдурғанлар *неопримитизм* йөнилишидә әкис етилди.

Хитай, Һиндстан, Мисир мәдәнийити, парс миниатюрилири, африкилиқ скульптура-һәйкәлләр, япон графикилири, мексикилиқ ацтеклар, Полинезия хәлиқлири сәнъитиниңтәсирини Европа вә Америкиниң мәшһур рәссамлири, язғучи вә шаирлириниң әсәрлиридин еник көрүшкә болиду.

Шәриқниң цивилизациялик қәдрийәтлирини етирап қилишниң мисали сүпитидә 1913-ж. һинд язғучиси һәмдә мутәпәккүри Рабиндранат Тагорға Нобель мукапитиниң берилгәнлигини ейтишқа болиду.

Германиядики йеңи еқимниң ичидин *экспрессионизм* алаһидә көзгә чүшти. Бу еқимниң иҗадий әсәрлиридә тәсадипи келидиған кәйпиятниң башлиниши әкис етилиду, экспрессионизм йөнилиши нәрсиниң "ички һәққаний маһийитини" ечип көрситишкә интилди. Мошу еқимниң җәриянида австриялик язғучи Ф.Кафка өзиниң дәсләпки әсәрлирини язди.

Әдәбият тәрәққиятиниң алаһидиликлири. Тәнқидий реализм. XX ә. бешидики сәнъәт вә әдәбият әрбаплириниң иҗадий мәсилиләр билән қатар иҗтимаий тәңсизлик охшаш һаятниң қийинчилиқлири билән зиддийәтлиригиму бепәрва қаримиди. Иҗтимаий партлашларниң йеқинлап қалғанлиғи вә зор ховупниң төнүп келиватқанлиғи гоя еник сезилмәктә еди. Көплигән әдәбиятчиларниң кәйпиятини пессимизм, үмүтсизлик вә чүшкүнлүк сезими қапсавалди. Мошу әһвал уларниң иҗадийитидиму әкис етилди. Уларниң әсәрлиридә җәмийәтлик түзүмниң адаләтсизлигини, адәмләр арисидики мунасивәтләрни , буржуазиялик җәмийәттики иҗадий шәхсниң тәғдирини тәнқитлигән йөнилишләр байқалди.

Язғучилар вә драматурглар бу кәмдә тәнқидий реализмниң иҗтимаий әдәбиятлириниң әҗайип үлгә-нәмунилирини барлиққа әкәлди. Француз язғучиси Р.Роллан мәшһур рәссамлар вә музыкантлар тоғрилиқ "Әрликкә толған һаят" намлиқ биографиялик әсәрлириниң тизмисини йезип чиқарди. Униңға Л.Бетховеннин, Микеланджелониң, Л.Н.Толстойларниң өмүр баянлири кирди. "Жан Кристоф" намлиқ көп томлуқ әмгәктә иҗадийәт адиминиң психологиясини ечип көрситип, мәнивий һаятниң мурәккәпликлиги вә иҗаткарниң тәғдири һәққидә баян қилинди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Йәнә бир француз язғучиси А.Франс өзиниң роман-памфлет-лирида зорлуқ-зомбилиқни, урушни, инқилавий күч көрситиш вә диний фанатизмни, буржуазиялик адәмгәрчилик хисләтләрниң иккийүзлүклигини әйиплиди. Шуниң билән биллә А. Франсниң әсәрлири инсанға дегән сөйгү вә меһриванлиқ һәм тәбиәткә, гөзәлликкә дегән муһәббәткә толуп-ташти. Драматургиядиму йеңилиниш җәрияни жүрди. Инглиз язғучиси Б.Шоу мошу жиллири драматургияни идеявий вә бәдиий туюқтин елип чиқиш йолида көп әмгәк синәрди. Драматургия саһасидики йеңилиқчиларниң бири норвегиялик драматург Г.Ибсен вә рус язғучиси А.П.Чехов болди. Улар өз әсәрлиридә драмиға проблемилиқ характер бәрди.

Немис язғучиси Т.Манн, инглиз язғучиси Г.Уэллс, америкилиқ язғучилар Ф.Норрис, Дж.Лондон, Т.Драйзер вә башқиларниң әсәрлири тәнқидий реализмниң иҗтимаий әдәбиятлириниң әҗайип нәмунә-үлгилирини барлиққа әкәлди.

Билимиңнитәкшүр:

1. XX ә. бешидики техникилиқ прогресс адәмниң әқил-ойи вә аң-сәвийәсигә қандақ тәсир қилди?
2. XX ә. биринчи йеримидики Ғәрип әллириниң җәмийәтлик ой-сәвийәсини тәрипләңлар.
3. Модернизм, импрессионизм, авангардизмниң көрнәклик вәкиллирини атаңлар.
4. Көрнәклик драматурглар вә уларниң әсәрлирини атаңлар. Уларниң әмгәклиридин қандақ йеңилиқни байқайсиләр?

Җәдвәл билән ишләш. Җәдвәлни толтуруңлар: XX ә. биринчи йеримидики мәдәнийәт вә җәмийәтлик ой-тәпәккүрниң тәрәққиятидики мувappәқийәтләр.

Мәдәнийәт вә җәмийәтлик ой-тәпәккүрниң саһалири	Авторлар вә уларниң ачқан йеңилиқлири	Йеңилиқлириниң тәриплимиси	Нәтиҗилири вә әһмийити

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

БИРИНЧИ ДУНИЯ УРУШИ: СӘВӘП ВӘ АҚИВӘТЛИРИ

§5. ЙЕТӘКЧИ КАПИТАЛИСТИК ӘЛЛӘР АРИСИДИКИ ЗИДДИЙӘТЛӘР. БИРИНЧИ ДУНИЯВИЙ УРУШНИҢ КЕЛИП ЧИҚИШ СӘВӘПЛИРИ

Бу дәристә:

- инглиз-герман қаршилишиши— хәлиқарилиқ мунасивәтләрдики асасий зиддийәтләр;
- “кона ” вә “йеңи” улуқ державиларниң дуниявий мәнпийәтлири. Регионларни бөлүш вә Жирақ Шәриқтики тәсир даирә тәвәлирини қайта бөлүшүш;
- Җәнубий африкилиқ иттипақниң қурулуши;
- Европа вә дунияниң икки һәрбий-сәясий иттипақниң өз ара бөлүшүшигә чүшүши, униң дуниявий урушқа тәсири тоғрилиқ билимиз.

Тирәк сөзләр:

инглиз-герман қаршилишиши, йәрлик урушлар, ультиматум

Германия дунияни мустәмликә бөлүшүштин өзини гоя чәттә қалғандәк һис қилип, бирдә Улуқбритания билән Франциягә қарши иттипақ түзүшкә интилса, бәзидә башқа әлләр билән Улуқбританияни қитъәлик бөлүп ташлашқа тиришти вә у мошу паалийәтлирини бир мәзгилдә қатар жүргүзди. Бирақ Англия французлар билән яхши мунасивәт орнатти, французларниң мәнпийәтлиригә болса Россияму қошулди. Нәтиҗидә Европиниң мәркизидә туюққа тирилип қалған Германия үчүн Австро-Венгрия вә Италия билән иттипақлишиштин башқа таллаш қалмиған еди. Шундақ қилип Үчлүк иттипақ тәшкилләнди. Кейинәрәк уни Төртлүк иттипақ дәпму аташқан еди.

Германия вә Австро-Венгрия иттипақиға 1914- ж. Түркийәниң, 1915-ж. Болғариянiң қошулушиға бағлиқ 1879—1882-жж. шәкилләнгән бурунқи Үчлүк иттипақни *Төртлүк иттипақ* дәп аташқа башлиди. Уларни Мәркизий державилар дәпму атиған.

XX ә. бешида хәлиқарилиқ мунасивәтләр системиси кәскинлишишкә башлиди. Хәлиқарилиқ сәһнидә Бирләшкән Германия вә Италия охшаш йеңи қувәтлик күчләр пәйда болди. Уларниң Англия, Франция, Россия, Австро-Венгрия билән вә башқиму империалистик дөләтләр билән тоқунушқа келиши сөзсиз, муқәррәр еди. Азиядә Японияниң алдинқи орунға чиқиши Россиия, Англия, Германия, Франция вә АҚШниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мәнпийәтлиригә зит кәлди. Осман империяси Бу кәскинликниң оттурисида қалди. У Шималий Африка, Йеқин Шәриқ, Жәнубий-Шәрқий Европида наһайити зор тәвәләрни егәллигәнликтин, әнди мошу йәрләрни өз ара бөлүшүш үчүн күрәш башланди.

Испан-америка урушлири дәвридики американлиқ пидаийлар Кубада. 1898-ж.

XIX ә. ахири –XX ә. бешида дәсләпки империалистлар арисидики тоқунушлар болғуси дуниявий урушниң башлиниши болған еди. АҚШниң **1898-ж. испан-американ урушлири** нәтиҗисидә Испанияни йеңиши униңға Латин Америкисиниң жәнубини, Жирақ Шәриқ вә Жәнубий-Шәрқий Азия регионлирини басқунчилиққа учритишқа йол ачти.

Дунияни қайта бөлүшүш йолидики йәнә бир уруш Африкиниң жәнубидики икки бур жумһурийәтлиригә (Трансвааль вә Оранжева) Англияниң уруш ечиши билән мунасивәтлик болди. **1899—1902-жж. инглиз-бур** урушида бурлар мәғлуп болди. Уларниң жумһурийәтлири Британ мустәмликилиригә қошулди. Инглизлар вә ақ бурлар арисидики келишим (йәрлик хәлиқ үчүн бу һәр иккисилисила мустәмликичиләр еди) 1910-ж. өзини өзи идарә қилидиған доминион түридики Жәнубий африкилиқ иттипақниң қурулуши билән аяқлашти.

1904—1905-жж. рус-япон уруши Жирақ Шәриқтики тәвәләр вә тәсир даирилирини қайта бөлүшүш үчүн йүз бәрди. Нәтиҗидә Япония өзиниң Жәнубий Манжуриядики тәсирини күчәйтти вә 1910-ж. Кореяни аннексияләш вә Хитайдики, Жәнубий Шәриқ Азиядики өз басқунчилиқ һәрикәтлирини давамлаштурушқа шәрт-шараитларни яратти. Шуниң нәтиҗисидә АҚШға қарши күчлүк риқабәтчи пәйда болди.

Инглиз-бур урушлири вақтида герман һөкүмранлири Вильгельм II ниң “Бизниң келәчигимиз деңизда!” дегән шиарини әмәлгә ашурушниң йеңи планлирини түзди. 1900-ж. июньда, урушниң әң кәскинләшкән пәйтидә, рейхстаг деңиздики қураллинишни күчәйтишниң йеңи программисини тәстиқләйду. Бу, өз новитидә, Англияни йеңи һәрбий кемиләрни ясаш планини түзүшкә мәжбурлиди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

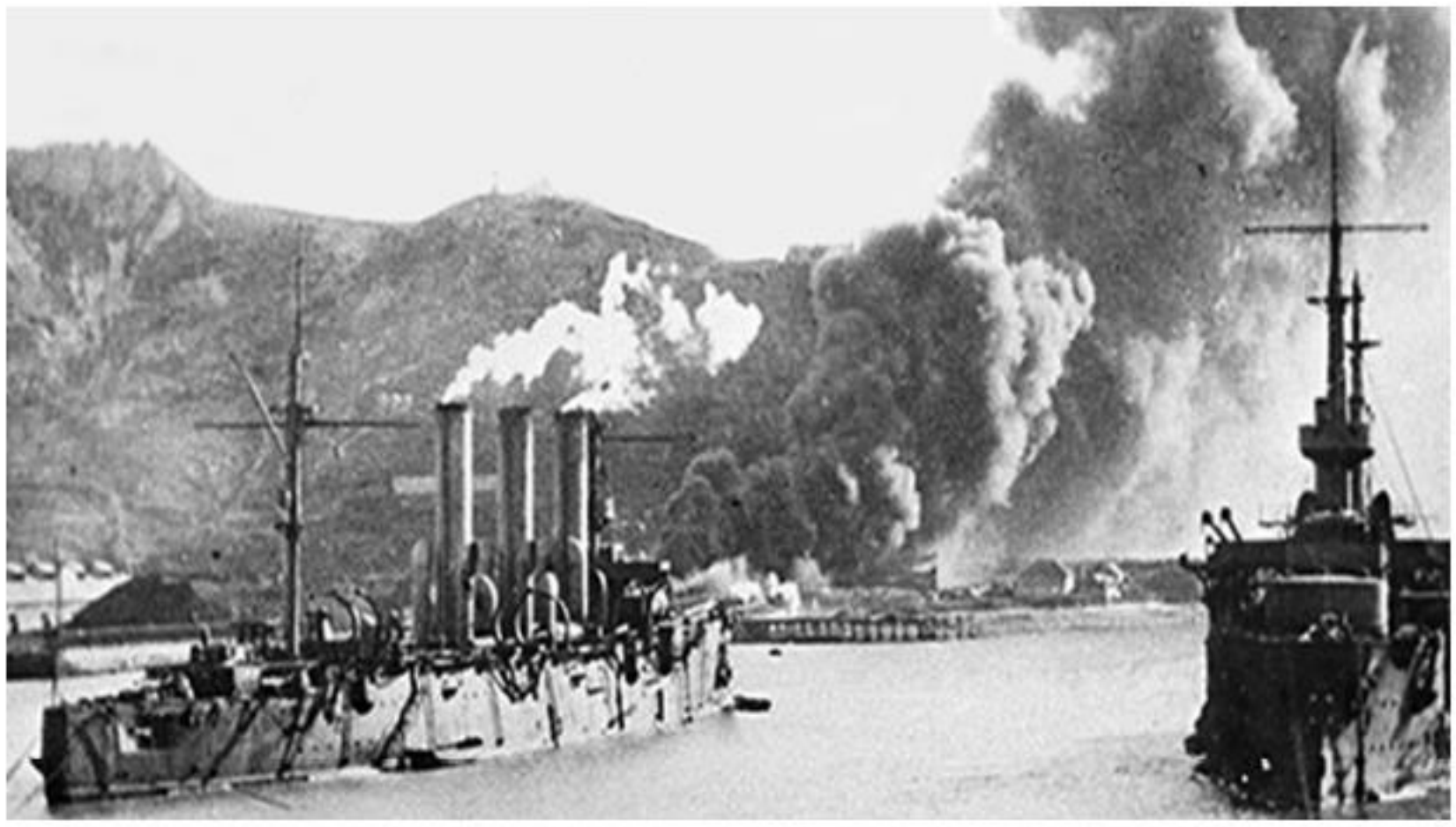

1904–1905-жж. рус-япон уруши. Порт-Артурдики җәңләр

Инглиз-герман риқабәтчилигиниң кәскинлишиши Англияниң Европидики ташқи сәяситигә өзгиришләр елип кәлди. 1904-ж. Улуқбритания вә Франция өз ара шәринамини имзалап, у *Антанта* (франц.`*entente* — келишим) дегән намға егә болди. Келишимниң мәхпий протоколлирида Улуқбритания вә Франция өз ара тәсир даирилирини бәлгүлиди. Мошу келишим бойичә Франция Судан вә Мисирдин ваз кәчти. Англия болса французларниң Мароккоға болған тәсиригә қоллаш көрсәтти.

Бу келишимдә Германиягә қарши һечқандақ сөз болмиди, бирақ уни қайта бөлүшүшкә тәклип қилмиғини билән, әмәлиятта келишим муқум мошу әлгә қарши қаритилған еди. Шундақ қилип Европида Үчлүк иттипаққа қарши сәясий блок пәйда болди.

Русларниң Япония билән жүргүзүватқан урушиға мәбләғ керәклигини һесапқа алған һәмдә бу әһвални өз мәнпийити үчүн утумлуқ пайдилинип қалмақчи болған Германия Россия билән иттипақлишишқа йол издәштүрүшкә башлайду.

1906-ж. бешида Англия вә Франция арисидики мәхпий хатирә язмиларда уларниң һәрбий иттипақдашлиғини рошәнләштүрүп, Германия билоән уруш болған әһвалда, Франциягә инглиз дивзиялирини орунлаштуруш шәртлири қараштурулди. Бу кәмдә француз – рус мунасивәтлири мустәһкәмлинип, уларниң һәрбий һәмкарлиғи күчәйгән еди.

Германияниң асасий мәхсити Россия вә Англияниң иттипақлишишиға йол қоймаслиқ һәм рус-француз коалициясини һалсиритиш еди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Жирақ Шәриқтә рус-япон уруши жүрмәктә еди. Россия бу һәрбий урушта мәғлубийәткә учрап, ейтарлиқ ажизлашти. Шундақ қилип Германияниң бир рәқиви униңға ховуплуқ дүшмән болуштин қалди.

XX ә. бешидики Россияниң рус-япон урушидики мәғлубийити Англия вә Германияниң әтрапиға дөләтләрниң топлиниши-ни йеникләтти. Инглиз-француз келишими — "Антанта" тәстиқләнгәндин кейин, Англия бар күчини Россияни Германиягә қарши коалициягә жәлип қилишқа сәрип қилди.

Иран үч наһийәгә бөлүнди: Шималий Иран Россиягә, Мәркизий Иран зониси болса бетәрәп регион болуп қалди. Нефтьқа бай Һиндстан, Парс қолтуғи вә Жәнубий Иран Англияниң тәсир даирисидә қалди, Авғанстанму инглизларниң һөкүмранлиғи астида болди.

Тибәт Хитайға қариғини билән, униң ихтисади инглиз капиталистлириға беқинда болди.

1911-ж. майда Франциянiң Мароккони бесивелиши Италияниң Африкидики Триполитания вә Киренаикини мустәмликиләш планини әмәлгә ашурушқа йол ачти.

1907-ж. Үчлүк келишимниң –Антантиниң қурулуши. Германия тәрипидин төнгән ховуп Англия, Франция вә Россияниң арисидики иттипақ қурушқа дәвәт қилди. 1907-ж. 31-августта Англия вә Россия арисида музакириләр давамлашти. Нәтиҗидә Иран, Авғанстан вә Тибәттики йәрләрни бөлүшүш тоғрилиқ шәртнамә имзаланди. Шундақ қилип, 1907-ж. Англия, Франция вә Россия арисида Германия вә Австро-Венгриягә қарши қаритилған үчлүк келишим —*Антанта иттипақи* қурулди. Үчлүк иттипақниң Антанта иттипақиға қарши туруши көп узимайла аләмни дуниявий урушқа елип кәлди.

Инглиз вә герман риқабәтчилиги Йеқин Шәриқтә рошән әкис етилишкә башлиди. Германлиқ капиталистлар Түрк һөкүмити билән муһим қарарға қол йәткүзди, йәни Йеқин Шәриққә Берлиндин Бағдат арқилиқ Қувәйткичә төмүр йол селишқа кепиллик беришкә көндүрди. Шу кәмдики германлиқ басқунчилар: *"Германияниң келәчиги Шәриқтә!"* – деди. 1903-ж. бу лайиһәни Түркийә қобул қилип, қурулуш ишлири башланди. Буниңға жавап сүпитидә Англия Қувәйтни бесивалди. 1911-ж. 29-сентябрьдә түрк-италия уруши башланди.

Бу кәмдә Түркийәниң Балқан дөләтлири билән йеңи урушиниң башлиниш еһтимали күчәйди. 1912-ж. 18-октябрьдә Осман империяси Триполитания вә Киренаикини *Ливия* дегән нам билән

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Италиянин Африкидики егидарчилиқлирининң тәркивигә кириши тоғрилиқ Лозаннида тиничлиқ келишимни имзалашқа алдириди.

Түрк-италия уруши Түркийәни ейтарлиқ һалсиратти вә Балқан дөләтлирининң бирлишишини тезләтти. 1912-ж. октябрьда балқанлиқ иттипақдашлар улуқ державилардин Түркийә билән икки арида дәллаллиқ қилишни илтимас қилди. 1913-ж. майда Лондонда Балқан йерим арилининң сәясий чегарилирини ениқлаш тоғрилиқ келишим имзаланди.

Балқан йерим арили дөләтлири арисидики уруш вақтидила бу тәвәдики һәр дөләтниң чегарисини ениқлашта өз ара келишмәсликләр башланған еди.

Европилиқ державиларниң Балқан монархиялик сулалилирининң чегара мәсилиси бойичә мәнпийитигә арилишиши 1913-ж. Иккинчи Балқан урушининң башлинишиға елип кәлди. Бу бурунқи иттипақдашлар арисидики тоқунуш болди. Урушта Болғария мәғлуп болди.

Қурулған һәрбий блоклар өз рәқиплиридин үстәм болушқа интилди. Мундақ әһвал һәр икки тәрәпниңму һәрбий тәйярлиқлирини чапсанлатти.

Сараеводики Эрцгерцог Франц Фердинанднинң өлтүрүлүши
(1914-ж., 28-июнь)

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ғәрбий Европини милләтчилик кәйпияти қапсавалди. Франция-ниң президенти болуп Раймон Пуанкарениң сайлиниши шу вәзийәткә аит "отқа май қуйғандәк" болди. Униң 1870—1871-жж. француз-прусс уруши вақтида Франция айрилип қалған Эльзас вә Лотарингияни қайтурувелиш тоғрилиқ сөзи кәскинликни техиму овж алдурди.

Икки һәрбий-сәясий иттипақлар арисида бөлүшкә чүшкән Европа вә пүткүл аләм дуниявий урушниң босуғисиға тақилип қалған еди.

Уруш отиниң тутунушиға пәқәт банила лазим еди. 1914-ж. 28-июньда серб студенти Гаврило Принципниң Сараевода Австро-Венгрия тәхтиниң мирасхори әрцгерцог Франц Фердинантни өлтүрүши уруш отиниң тутушишиға сәвәп болди.

1914-ж. 23-июльда Германияниң күч-күчлиши билән Австро-Венгрия Сербиягә 48 саат ичидә бәҗирилишкә тегиш *ультиматум* қойди. Унинда әйипкарларни тепиш вә уларни тәргәв қилиш ишиға өз вәкиллириниң қатнаштурулушини тәләп қилди. Россияниң бәргән мәслиһити бойичә Сербия бу ультиматумниң барлиқ шәртлирини қобул қилди. Германия мәхпий һалда өз әскәрлирини топлап , уни шәриқ вә ғәрип чегарилирида орунлаштурушқа башлиди.

28-июльда Австро-Венгрия ультиматуминиң шәртлирини орунлимиғанлиғини ейтип, Сербиягә уруш елан қилди. 1914-ж. 1-августта Германия Россиягә, 3-августта болса Франциягә қарши уруш елан қилди.

Бәлгүләнгән план бойичә һәрикәт қилип, Германия дәсләп Бельгиягә һуҗум қилди. Англия Бельгиядин Германия әскирини дәрру елип кетишни тәләп қилди. Бирақ Германия буниңға көңүл бөлмәй, урушни давамлаштурди. Шундақ қилип, Австро-Венгриянiң Сербиягә уруш елан қилған вақтидин башлап бир һәптиниң ичидә барлиқ еврлопилиқ державилар урушқа жәлип қилинди.

Ойлиниңлар!

Биринчи дуниявий урушниң шәрт-шараитлири вә сәвәплирини еniқлап, тәһлил қилиңлар: урушни болдурмаслиқ мүмкин едиму?

Билиминитәкшүр:

1. XX ә. бешида еniқланған хәлиқарилиқ мунасивәтләрниң зиддийәтлирини атап бериңлар.
2. Шу вақитқичә бөлүнүп болған дунияни қайта бөлүшүш үчүн күрәшни кәскинләштүргән қандақ вақиәләр еди?
3. Француз-рус иттипақи қандақ асаста вә немә үчүн қурулди дәп ойлайсиләр?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4. Қомушчә мәлумат мәнбәлирини пайдилинип, Балқан йерим арилидики әлләрни немә сәвәптин “Европиниң партлиғуч амбири”дәп атиғанлиғини ейтип бериңлар.

Жәдвәл билән ишләш. Жәдвәлни толтуруңлар: Үчлүк иттипақ вә Антантиниң тәркивидики әлләрни атап бериңлар.

Үчлүк иттипақ әллири	Қурулған жили	Антанта әллири	Қурулған жили

Топ билән ишләш. Икки топқа бөлүнүп, дуниявий уруш һарписидики шәрт-шараитларни тәһлил қилиңлар: 1-топ: Биринчи дуниявий урушниң болуши еник, чүнки ... (сәвәплирини атап бериңлар). 2-топ: урушни болдурмаслиқниң қандақ мүмкинчиликлири бар еди дәп ойлайсиләр (мисал кәлтүруңлар).

§6. 1914—1918-жж. АСАСИЙ ҺӘРБИЙ ҺӘРИКӘТЛӘР ВӘ УРУШ АҚИВӘТЛИРИ

Бу дәристә:

- 1914–1915-жж. һәрбий жүрүшләр;
- 1916 – 1917-жж. вә 1918-ж. һәрбий һәрикәтләр;
- Биринчи дуниявий урушниң ақивәтлири тоғрилиқ билимиз.

Тирәк сөзләр:

Шлиффенплани, Марна дәрияси, Антанта, Компьен шәртнамиси

1914-ж. һәрбий жүрүш. Урушниң дәсләпки күнлиридин башлап Европида икки мәйдан шәкилләнди: *Ғәрип* (Бельгия вә Франциядә) вә *Шәрик* (Россиягә қарши) мәйдани. 1914-ж. августта “Шлиффен планиға ” мувапиқ немис қоманданлиғи Люксембург вә Бельгияниң мустәһкәм әмәс чегарилириға һәрбий қисимларни һуҗумға әвәтти.

Қисқа вақит ичидә бельгиялик әскәрләр Антверпенға чекиндүрүлди. Шундақ қилип, Франциянiң шималиға апиридиған йол ечилди. Немис әскәрлириниң сүрәтлик зәрбилиригә бәрдашлиқ бәрәлмәй, иттипақдашлар ғәрипкә қарап чекинди. Немис қисимлири Парижға 40 чақирим арилиқта тохтиди, шәһәрдә қалаймиқанчилиқ башланди. Француз һөкүмити пайтәхтни ташлап, Бордо шәһиригә көчти. Француз һөкүмити Россия һөкүмитидин ярдәм сориғанлиқтин уларға рус әскәрлири ярдәмгә әвәтилди. Россияниң икки һәрбий бөлүми –қисим Шәрқий Пруссия тәвәсиниң көп йерини бесивалди.

Еniқлаңлар!

“Шлиффенпланиниң ” асасий тармақлири қандақ болди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ғәрбий мәйданда Марна дәриясида кәскин җәңләр овж алди. Марнадики җәң 2 миллиондин көп адәм қатнашқан жирик җәңләрниң бири болди. Бу җәң французлар үчүн урушта бурулуш ясалған муһим пәйти болди. Чүнки у французларниң германлиқларни дәсләп йәңгән, француз-пруссия урушидики мәғлубийитиниң ақивәтлиридин қутулдурған еди. Җәндики еғир зәрбиләрдин немислар арқиға чекинишкә мәҗбур болуп, Франция тар-мар қилиш плани түп асасидин суға чилашти.

Урушниң узақ вақитқа созулушини һесапқа алған һалда урушқучи тәрәпләр өз тәрипигә йеңи иттипақдашларни тартишқа башлиди. Августниң ахирида Япония Германиягә уруш елан қилди. У Теч океанда орунлашқан Германия араллири вә Хитайдики мустәмликилирини бесивалди. Немисларниң қисим көрситиши ақиветидин Осман империяси Антантиға қарши урушқа тартилди.

Деңиздики җәңләр немис яқилириниң инглиз флоти тәрипидин қоршавға елинишиға, су асти кемилири вә крейсерларниң паал һәрикәтлиригә елип кәлди. Урушниң дәсләпки айлири Антанта иттипақиниң һәрбий-деңиз күчлириниң бесимлиғи билән тәрипләнди.

1914-ж. һәрбий һәрикәтләрниң асасий йәкүни Антанта әллириниң Германияниң "чақмақ тезлигидики уруш" плани бузғанлиғи болди. Уруш узаққа созулуп, Германия ғәриптә вә шәриқтә паал уруш жүргүзүшкә мәҗбур болди.

Бу қизиқарлиқ!

Уруш башланған дәсләпки күнлири Петербург нами "Петроград" дәп авуштурулди. Германия билән уруш башланғанлиқтин, пайтәхтниң нами немисчә –"бург" сөзидин "қутулушқа" тегиш болди.

Мәйданға әвәтилиш һарписидики француз пиядә полки. 1914-ж.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1915-ж. жүрүш. 1914-ж. нәтиҗиләрни йәкүнләп, немис әскәрлири 1915-ж. йеңи план түзди. У рус әскәрлирини тез арида вәйран қилиш вә Россияни уруштин чиқириш мәхсити билән Шәрқий мәйданға күч вә һәрбий қурал-ярақларни топлап, Ғәрбий мәйданда стратегиялик мудапийәгә көчүшни қараштурди.

1915-ж. Германия вә Австро-Венгрия рәһбәрлири Россиягә зәрбә берип, уни өзлиридин сүлһи-битим сорашқа мәҗбурлиғуси кәлди. Россиягә қарши мошу державиларниң барлиқ қураллиқ күчлириниң йеримидин көпи, җәнуптин болса Осман империясиниң әскәрлири қошулди. Февраль-март айлирида немис әскәрлиригә Шәрқий Пруссиядин рус әскәрлирини қисип чиқириш муваппәқ болди. Май ейида австро-герман әскәрлири рус мәйданини бузуп, Варшавиниң шималий тәрипигә һуҗум башлайду. Күзгә қәдәр Австро-Венгрия вә Германияниң қураллиқ күчлири пүткүл Польшини, Галицияни вә Балтиқ әллириниң бир қисмини бесивалди. Бирақ шуниң билән һуҗум қилишни тохтатқанлиқтин, Россияни сүлһи сорашқа мәҗбур қилалмиди.

Ғәриптә 1915-ж. Германия рәһбәрлиги Улуқбританияни қоршавға елиш арқилиқ тиз пүктүрүшкә тиришти. Февраль ейида йеңи қурал – су асти кемилири билән су асти урушини башлиди. Улар Германияниң ярдими билән Улуқбританиягә апиридиған барлиқ һокемилирини суға чөктүрүвәтти. Англия буниңға җавап ретидә су ати кемилиригә қарши күришишниң утумлуқ қураллирини тәйярлиди вә шундақ тиришиш бәдилигә өзигә төнгән ховупни тохтатти.

Марна дәрияси йенидики җәң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Әтияз вә язда урушниң ғәрбий бөлигидә шиддәтлик җәңләр жүрди. 22-апрельда Ипр шәһиридә болған җәңдә герман әскәрлири уруш тарихида тунҗа қетим химиялик қурални қолланди (баллонлардин хлор чиқирилди). 15 миң адәм газдин зәһәрлинип, униң 5 миңи қайтиш болди. Ипрлиқ газ һуҗумидин кейин һәр икки тәрәп түрлүк противогазларни кәшип қилди вә химиялик қурални қоллиниш чоң қураллиқ күчләрни тохтиталмайдиған болди.

Үнүмлүк дипломатиялик күрәшниң нәтиҗисидә Антанта әллири Германияниң иттипақдиши Италияни өз тәрипигә тартишқа муваппәқ болди. Италия Үчлүк иттипақ билән түзгән шәртнамидин чиқти. Италияниң Антанта тәрипигә өтүшигә бағлиқ Үчлүк иттипақ өз можутлуғини тохтатти. Униң орниға Төртлүк иттипақ дәп аталған Германия вә Австро-Венгриянин, Болғария вә Осман империясинин иттипақи кәлди. 1915-ж. май ейида Италия Австро-Венгриягә, 1916- ж. августта болса Германиягә уруш елан қилди.

1915-ж. жүрүш нәтиҗилири германлиқлар планиниң вәйран болуши билән аяқлашти. Германия Шәрқий мәйдандики әһвални өзгәртиштә вә Улуқбритания билән деңиз урушида утуқ қазиналмиди.

1916-ж. һәрбий һәрикәтләр. 1916-ж. қәдәр уруш бир қелиплиқ характерда болди. Ғәрип вә Шәриқ мәйданлирида әһвал турақлашти. Германия 1915-ж. нәтиҗиләр биләнла қанаәтләнди. Униң рәһбәрлири немис әскәрлири россиялик әскәрләрниң ейтарлиқ һуҗум мүмкинчилигини йоқ қилди дәп һесаплиди. Шуңлашқа 1916- ж. немис генераллири Ғәрип мәйданда муһим утуқлар қазинишни көзлиди. 1916-ж. февральда немис әскәрлири Парижға бевасита йол ачидиған Верден истеһками бар француз әскәрлири бәкингән тәвәгә миқияслиқ һуҗум башлиди. Бу һуҗум 1916-ж. ахириғичә созулди. Мошу вақит арилиғида 2 миллион адәм қазаға учриди, шуңлашқа бу җәң "Верден қирғинчилиғи" дәп аталди.

Немис әскәрлиринин Верденға ясиған һуҗумини һалсиритишқа тиришқан инглиз-француз рәһбәрлиги Сомма дәриясинин бойида сүрәтлик һуҗум һәрикәтлирини башлиди. 27-августта Антанта тәрипидики урушқа Румыния қошулди, бирақ җәңниң ахириға қәдәр румын әсаскәрлири йеңилип қалди. Бу җәңдә Англия дәсләп қетим һәрбий танкларни қолланди.

1916-ж. язда Шәрқий мәйданда рус әскәрлиринин һуҗуми утуқлуқ болди. Генерал А.А.Брусиловниң әскәрлири Галициядики мәйданни бузуп өтти. "Брусилов һуҗуми" Австро-Венгрияни мәғлуп қилалмиғини билән, инглиз-француз әскәрлиригә Верден вә Соммани қоғдап қелишқа мүмкинчилик яратти. 1916-ж. һәрбий һәрикәтләрниң нәтиҗисидә стратегиялик тәшәббус Антанта тәрипигә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

өтти. Французлуқ Верден истеһками рус әскәрлириниң һуҗуми түпәйли өзини қоғдап қалди.

1917-ж. һәрбий һәрикәтләр. Биринчи дуниявий уруш мәйданлирида һәрбий һәәрикәтләр дәсләпкидәк еғир давамлашти. 1917-ж. апрель ейида АҚШ урушқа кириште. Европа әллириниң ихтисадий қийинчилиқлири Америка Қошма Штатлириға тәсир қилмиди. Урушқучи һәр икки блок билән утумлуқ сода-сетиқ жүргүзгән Америка Қошма Штатлириниң монополиялик капитали зор пайда-дарамәткә еришти. Германия һөкүмити Антанта әллири портлириға келидиған һәрқандақ кемиләргә қарши су асти урушини елан қилған чағда, АҚШ Германия билән дипломатиялик мунасивәтлирини үзүп, 1917-ж. 6-апрельда униңға уруш елан қилди. АҚШ әскәрлириниң 2 миллиондин көп жәңчи вә офицерлириниң Европа мәйданлириға қатнишиши Антантиниң һәрбий иқтидарини ейтарлиқ күчәйтти.

Антанта әллири Биринчи дуниявий урушниң ахирқи операциялиригә тәйярлиқ вақтида Россиядә Октябрь инқилави йүз бәрди.

1918-ж. жүрүш. 1918-ж. бешида Биринчи дуниявий урушниң һәрбий-сәясий әһвали ейтарлиқ өзгәрди. Германлиқ-австриялик блок державилири урушни тохтитишқа тиришти. Немис қоманданлиғи март ейида Ғәрбий мәйданда һуҗум тәшкиллиди. Әтияз вә яз айлирида немис әскәрлири бирнәччә һуҗум операциялирини жүргүзгини билән, резервлар йетәрлик болмиғанлиқтин, уларни тохтитишқа мәҗбур болди. Әнди стратегиялик бесимлиқ толуқ Антанта тәрәпкә

Генерал Брусиловниң қоманданлиғидики рус армиясинин
һуҗуми. 1916-ж.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

көчти. Август-сентябрь айлирида иттипақдашлар әскәрлири адәм вә техника җәһәттин артуқчилиқни пайдилинип (1918-ж. мартта Ғәрбий мәйданиға АҚШ әскәрлири келишкә башлиди), һуҗумға чиқти вә немис әскәрлирини Франция территориясидин толуқ чиқип кетишкә мәҗбурлиди.

Германия қураллиқ күчлири француз-инглиз-америкилиқ әскәрләрниң асасий һуҗумиға қарши туралмиди. Ғәрбий мәйданниң барлиқ территориясидә дегүдәк Германияниң иттипақдашлири мәғлубийәткә учрап, уруштин чиқишқа тәйяр болди. 1918-ж.сентябрь ейидин башлап Болғария, Түркийә, Австро-Венгрия бириндин кейин бири капитуляцияни етирап қилип – тәслим болушти. 1918- ж. 11-ноябрьда Компьен орманида маршалл Фошниң штаблиқ вагонида Германия вә униң рәқиплири арисида шәртнамә имзаланди. Германия өзиниң йеңилгәнлигини етирап қилди. Фош штаби барлиқ мәйданлар бойичә оқ етишни тохтитиш буйруғини чүшәрди. Һәрбий һәрикәтләр тохтитилип, Биринчи дуниявий уруш аяқлашти.

Карта Биринчи дуния уруши жиллиридики һәрбий һәрикәтләр

1919—1920-жж. *Париж течлиқ конференциясидә* Германия вә униң иттипақдашлири билән хуласә шәртнамиләр түзүлди. 1919- ж. 28-июньда Версаль течлиқ шәртнамиси имзаланди. Бу Биринчи дуниявий урушқа рәсмий нүктә қойди.

Биринчи дуния урушиниң ақивәтлири. Биринчи дуния уруши XX ә. биринчи йеримидики наһайити зор вақиә болди. Миқияси вә иҗтимаий-ихтисадий ақивети бойичә бу урушниң инсанийәт җәмийити тарихида тәңдиши болмиди. *Бу урушқа 1,5 миллиард аһалини тәшкил қилидиган 38 дөләт қатнашти. Икки тәрәптин 74 миллион адәм қатнашти.*

Урушқучи әлләр һәрбий техникиниң йеңи түрлирини: танк, учақ, радио алақиси, су асти кемиси, химиялик қурал вә противогазларни қолланди.

Уруш нәтиҗисидә Европиниң сәясий хәритиси кәскин өзгәрди. Йеңи дөләтләр: Кеңәшлик Россия, Польша, Венгрия, Чехословакия, Австрия, Финляндия, Литва, Латвия, Эстония пәйда болди.

Билиминнитәкшүр:

1. Биринчи дуниявий урушниң әң жирик күрәшлирини атаңлар.
2. Германия немә сәвәптин "Шлиффен планини" әмәлгә ашуралмиди?
3. Урушниң Антанта пайдисиға өтүши қачан болғанлиғи тоғрилиқ ейтиңлар.
4. Немә сәвәптин АҚШ урушқа пәқәт 1917-ж. кириштi?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

БИРИНЧИ ДУНИЯВИЙ УРУШ

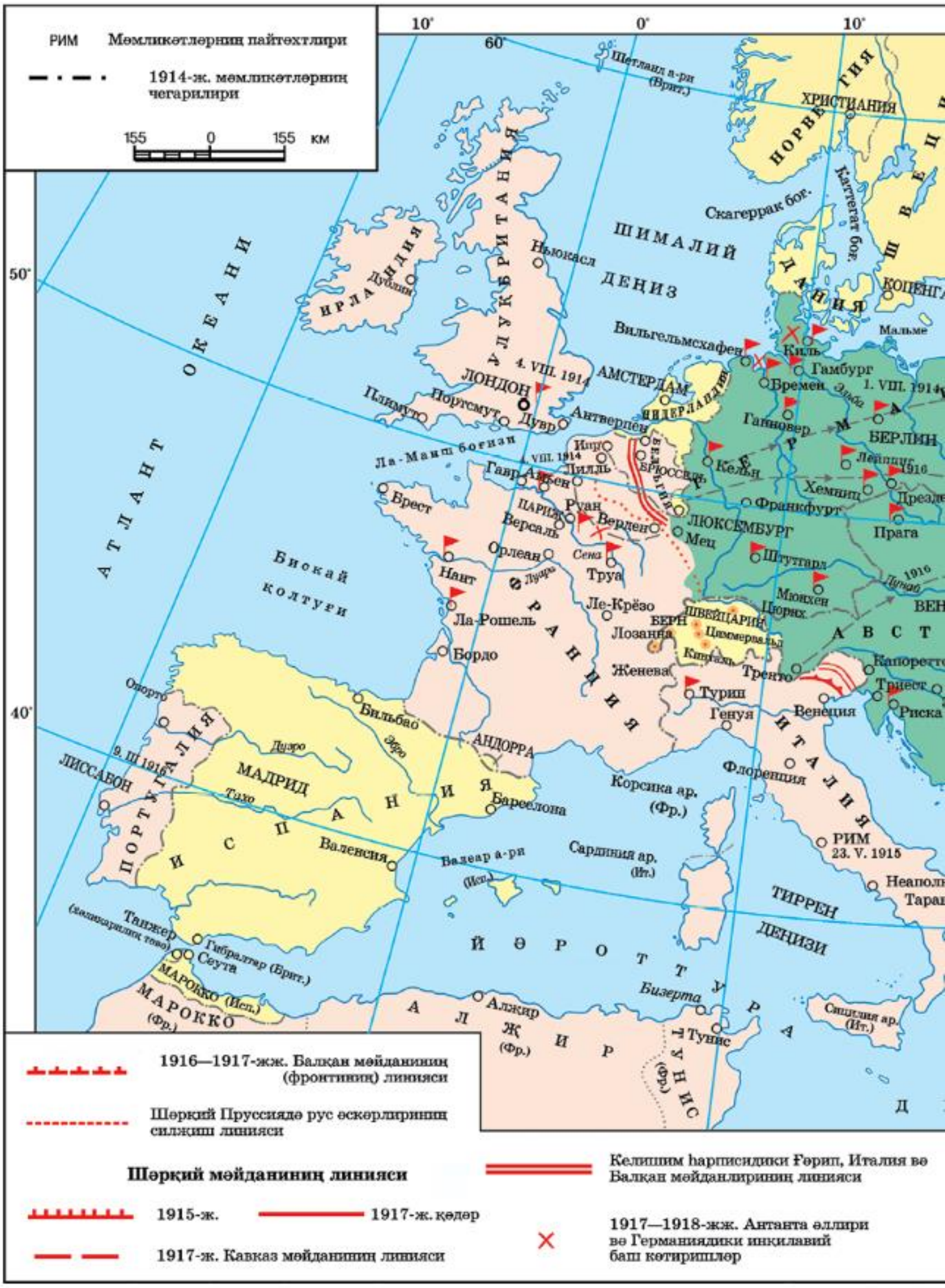

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ЖИЛЛИРИДИКИ ҺӘРБИЙ ҺӘРИКӘТЛӘР

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

§7. БИРИНЧИ ДУНИЯВИЙ УРУШТИН КЕЙИНКИ ДУНИЯ

Бу дәристә:

- Париж течлиқ конференциясиниң асасий қararлирини қараштуримиз;
- аләмниң сәясий хәритисиниң қандақ өзгәргәнлигини, Милләтләр Лигиси қандақ мәхсәттә қурулғанлиғини, Мандатлиқ системиниң немә екәнлигини билимиз;
- Вашингтон конференциясиниң асасий нәтиҗилири вә Версаль-Вашингтон системисиниң характери билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр:

Версальшәртнамиси, Милләтләр Лигиси, мандатлиқ систе-ма, территориялик өзгиришләр, Версаль-Вашингтон системиси

Париж течлиқ конференцияси. 1919-ж. 18-январьда Парижда течлиқ конференцияси ечилди. Униң ишиға 35 дөләтниң делегация-лири қатнашти. Бирақ асасий мәсилиләрни *"чоң үчлүк"*: Англиянин премьер-министри Дәвид Ллойд Джордж, Франциянин премьер-министри Жорж Клемансо вә АҚШ президен-ти Вудро Вильсонлар һәл қилди.

Париж конференциясиниң асасий мәхсити: Биринчи дуниявий урушни йәкүнләш Европа территориясини йәңгән державиларниң пайдисиға қайта бөлүш, урушта йеңилгән дөләтләрниң һәрбий күчлирини чәкләш. Шуниң билән биллә бу дөләтләр репарация-ләр төләшкә, йәни уруш чиқимлирини өтәшкә тегиш болди.

Ядиңларда сақлаңлар!

Репарация – йеңилгән дөләтниң йәңгән уруш чиқимлирини (дөләткә репарация) төләп бериши.

Париж течлиқ конференциясиниң ди-пломатия вә хәлиқарилиқ мунасивәтләр тәрәққиятида йеңи дәвирниң башлан-ғанлиғини билдүрди. Версальда һәрбир йеңилгән тәрәп билән айрим-айрим течлиқ шәртнамиләр түзүлди: Германия (1919), Австрия вә Сен-Жермен (1919), Болғария вә Нейи(1919), Венгрия–Трианон (1920), Түркийә вә Севр (1920).

Версаль течлиқ шәртнамиси 1914—1918-жж. Биринчи дуниявий уруш аяқлашқандин кейинки дәвирниң муһим һөҗҗити болуп һесаплиниду. Бу шәртнамә төвәндики әһвалларни қараштурди: Германия өзини Биринчи дуниявий урушни башлиғанлиғи үчүн әйиплик дәп етирап қилди вә уруш беришида ғалип чиққан дөләтләргә барлиқ чиқимларни өтәп беришкә тегиш болди. Германия рәһбәрлиги Австрия, Чехословакия, Польшиниң мустәқиллигини етирап қилди; Франциягә Эльзас, Лотарингияни вә Саар көмүр ханлирини 15 жилға; Бельгиягә Эйпен, Мальмеди вә Морена округлирини; Польшаға Познаньни, Жуқарқи Силезия, Померания вә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Шәрқий Пруссияниң бир бөлигини; Даниягә Шлезвигниң шималини; Литваға Мемельни (Клайпеда) қайтуруп бәрди.

Версаль шәртнамиси бойичә Германия Африка вә Азиядики мустәмликә егидарчилиқлиридин толуқ айрилди. Униңға 100 миңдин көп адәмдин ибарәт армия, һәрбий-һава вә деңиз флотлирини тутуш мәнъий қилинди, умумға ортақ һәрбий мәҗбурийәт бекар қилинди.

Версаль системиси Антанта әллириниң герман блогини йеңиш нәтиҗисидә келиплашқан йеңи күчләр тәңпуңлиғини (баланс) қурди.

Дуния сәясий хәритисиниң өзгириши. Париж течлиқ конференциясидә Германияниң иттипақдашлири биләнму бирнәччә шәртнамиләр имзаланди. Улар, асасән, уруштин кейинки территорияләрни бөлүшкә мунасивәтлик болуп, дуния хәритисигә өзгиришләрни елип кәлди.

Австрия билән Сен–Жермен шәртнамиси түзүлди. У Австро-Венгрия дөлитиниң ғулишини рәсмийләштүрди. Австрияниң аншлюси мәнъий қилинди, Австрияниң қураллинишини чәкләш вә униң репарация төлишини қанунлаштурди. Җәнубий Тироль Италиягә өтти.

Трианон шәртнамиси Венгрия билән түзүлди. Шәртнамигә мувапиқ Словакия вә украинлиқ Закарпатье Чехословакияниң тәркивигә кирди; Трансильвания болса Румыниянин илкигә өтти; Хорватия Югославиягә тәәллуқ болди. Шуниң билән биллә

Версаль течлиқ шәртнамисини имзалаш. Версаль, 1919-ж.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

шәртнамә Венгриянин қураллинишини чәкләш вә унин репарация төлишини қанунлаштурди.

Болғария билән түзүлгән Нейи шәртнамиси бойичә Жәнубий Добруджа Румыниягә, Ғәрбий Фракия Грекиягә берилди.

Түркийә билән түзүлгән Севр шәртнамиси Осман империяси вә түрк йәр-зиминлирини бөлүшкә мунасивәтлик болди. Боғазларға хәлиқарилиқ назарәт орниптилип, түрк армияси қисқартилди. Умумән , Биринчи дуниявий урушнин нәтижисидә дуниянин сәясий хәрисити кәскин өзгәрди.

Атаңлар!

Париж конференциясинин нәтижисидә дуниянин сәясий хәритисидә қандақ йеңи дөләтләр пәйда болди?

Милләтләр Лигисини қуруш вә унин паалийити. Версаль шәртнамисинин асасий бөлиги йеңи хәлиқарилиқ тәшкил –Милләтләр Лигисинин Устави болди. Милләтләр Лигисинин Уставиға 1919-ж. 44 дөләт қол қойди. Милләтләр Лигиси Уставини қобул қилиш һөкүмәт арилиқ тәшкилатни қурушни билдүрди. Тәшкилатни қурғучилар Антанта дөләтлири вә йеңи дөләтләр Польша, Чехословакия вә Хиджаз болди.

Лигинин мәхсити дөләтләр арисидики һәмкарлиқ вә уруштин кейинки аләмнин бехәтәрлигини тәминләш дәп жакаланди. Унин асасий вәзипилири дөләтләр арисида өз ара һөмкарлиқни тәрәққий әткүзүш вә тиничлиқни сақлаш, агрессор-дөләтләргә қарши санкцияләр жарий қилиш болди.

Бу тәшкилатнин асасий органлири тәшкилатнин барлиқ әзалири киридиған, жилиға бир мәртә жиғилидиған Ассамблея вә Улуқбритания, Франция, Япония, Италия вә бәш турақсиз әзалар киргән Лига кеңиши болди. Барлиқ мәсилиләр бойичә қарарлар бир еғиздин қобул қилинишқа тегиш болди.

Ойлиниңлар!

Милләтләр Лигиси Уставида течлиқни тәминләшнин қандақ механизмлири қараштурулди?

Урушта мәғлубийәткә учриған дөләтләр вә Кеңәшлик Россия Милләтләр Лигисиға кирмиди.

Империяләрнин парчилиниши. Биринчи дуниявий уруш нәтижилиринин бири — Герман, Австро-Венгрия, Россия,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Осман охшаш алп империяләрниң ғулап-парчилиниши болди. Уруш барлиқ дөләтләрдики иҗтимаий вә сәясий мажраларни кәскинләштүрүвәтти.

Мәйданлардики мәғлубийәтләр вә ихтисадий чүшкүнлүк Германиядә наразилиқ пәйда қилди. 9-ноябрьда Ноябрь иенқилавиниң беришида кайзер Вильегльм йетәкчилигидики монархия ғулайду. Кейин Германия Компьен орманлиғида шәртнамини имзалап, өзиниң тәслим болғанлиғини (капитуляция) жакалайду. Германиядә Веймар Жумһурийити қурулди. Германияниң тәғдири Париж течлиқ конференциясидә һәл қилинди.

1918-ж.октябрьдә Будапештта һәрбий тоқунуш йүз бәрди. Чехословакияниң өз мустәқиллигини жакалиши — Австро-Венгрия империясиниң ғулап, парчилинишини билдүрди. Австриядә жумһурийәт жакаланди. Бурунқи Австро-Венгрияниң территориясидә Австрия, Венгрия жумһурийәтлири, Чехословакия, серб, хорват, словен, черногор вә македонлуқлар киргән Югославия дөлити пәйда болди.

Ениқлаңлар!

Австро-Венгрия немә сәвәптин парчилинип кәтти?

Россия монархияси 1917-ж. инқилапниң беришида ғулиди. Сабиқ Империяниң территориясидә-зиминида бирнәччә мустәқил дөләтләр: Финляндия, Эстония, Латвия, Литва, Польша, Белорус Миллий Жумһурийити вә Украин Миллий Жумһурийити қурулди. Ахирқи иккиси көп өтмәйла СССРниң тәркивигә қошулди. Польшниң тәркивигә илгири Германия вә Австро-Венгриягә тәәллуқ болған поляк йәрлири кирди.

Биринчи дуниявий урушта Германия тәрипидә болған Осман империясиму 1918-ж. ахириға қәдәр мәғлубийәткә учриди. 1918-ж. ноябрь ейида инглиз вә француз әскәрлири Стамбулни оккупациялигәндин кейин Осман империясиниң һөкүмити ғулап, униң орниға Түрк Жумһурийити вә Әрәп тәвәлири пәйда болди. Кейин улар мандатлиқ система бойичә айрим дөләтләрниң идарә қилишиға тапшуруп берилди.

Мандатлиқ система. Сабиқ Осман империясиниң герман мустәмликилири вә әрәп провинциялириниң тәғдирини ениқлаш үчүн мандатлиқ система жарий қилинди. Бу илғар державиларға бу тәвәләрни вақитлиқ идарә қилишқа яки Милләтләр Лигисиниң намидин ғәмхорлуққа бериш тоғрилиқ идея еди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ядиңларда сақлаңлар!

Мандатлиқ система–хәлиқарилиқ ғәмхорлуқниң түри. Уни Осман империясидин қалған территорияләр вә герман мустәмликилирини идарә қилиш үчүн Милләтләр Лигиси тәрипидин жарий қилинди.

Улуқбритания – Палестина, Трансиордания, Ирақ, Танганьика, Того вә Камерунниң бир бөлигини; Франция – Сирия, Ливан, Того вә Танганьикиниң қалған бөлигини; Бельгия –Руанда вә Урундини; Япония –Маршалл, Каролин вә Мариан араллирини; Жәнубий Африка Иттипақи –сабиқ германлиқ Жәнубий-Ғәрбий Африкини идарә қилишқа мандат алди.

Вашингтон конференцияси. Европидики талаш мәсилиләрни һәл қилғандин кейин Жирақ Шәриқтики державилар арисидики қаримуқаршилиқларни һәл қилиш зөрүрийити пәйда болди. Шуңлашқа 1921—1922-жж. Вашингтон течлиқ конференцияси болуп өтти. Биринчи дуниявий уруштин кейин Жирақ Шәриқ вә Теч океан тәвәсидики хәлиқарилиқ әһвал кәскин өзгәрди. Уррушқа әмәлиятта қатнашмиған Япония риқабәтчилириниң европилиқ урушлар билән бәнт болушидин пайдилинип, Теч океан вә Жирақ Шәриқтики өз мәвқәлирини мустәһкәмлиди.

Бу тәвәдики Япон экспансияси улуқ державиларниң қаршилиғини пәйда қилди. Вашингтон конференциясиниң мәхсити – уруштин кейинки дәвирдә Теч окенда орунлашқан дөләтләрдә күчләр нисбитини қайта қарап чиқиш вә деңиз қурал-ярақлирини қисқартиш болди. 1921-ж. 12-ноябрьда ечилған конференцияниң қатнашқучилири талаш мәсилиләрни һәл қилишқа мәнпийәтдар болған дөләтләр болди. Улар: АҚШ, Улуқбритания, Япония, Франция, Италия, Бельгия, Голландия, Португалия вә Хитай.

Конференция беришида үч шәртнамә тәстиқләнди. АҚШ, Улуқбритания, Франция вә Япония вәкиллири *“Төрт держава трактатини”* имзалиди. Бу шәртнамә уларниң Теч океан бассейнидики араллиқ егидарчилиқлириға кепиллик берип, Теч океандики улуқ державилар мәнпийәтлиригә турақлаштурғучи тәсир йәткүзди. Шәртнамә АҚШниң мәвқәлирини мустәһкәмлиди: йәни уни имзалаш арқилиқ 1902—1921-жж. инглиз-япон шәртнамилири күчидин қалдурулди.

“Бәш держава трактатиға” АҚШ, Улуқбритания, Япония, Франция вә Италия қол қойди. У деңизлиқ қураллинишни қисқартиш тоғрилиқ болди. Уларниң арисида флот мөлчәриниң нисбити: АҚШ(5); Англия(5); Япония(3); Франция (1,75); Италия (1,75) болуп орнитилди. Кемиләрниң башқа тип-класслири үчүн, жүмлидин су ати кемилири үчүн чәклимә қоюлмиди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Вашингтон течлиқ конференцияси

Шәртнамә Теч океанда 110-меридиандин Шәриққә қарап йеңи һәрбий-деңиз базилирини бәрпа қилишқа вә яқилиқ күзәтни күчәйтиш мәнъий қилинди; АҚШ, Канада, Аляска, Австралия, Йеңи Зеландия, Гавай араллириға йеқин орунлашқан араллар үчүн бу қаидә күчкә егә болмиди. АҚШ вә Англия Японийадин 5 миң километр кам мусапидә һәрбий-деңиз базилирини қурушқа һәқлиқ болмиди. Бу Япония үчүн жирик стратегиялик ғәлибә болуп һесапланди. Умумән, бәш державиниң шәртнамиси дуниявий дәриҗидики һәрбий-деңиз тәңпуңлуғини тәстиқлиди.

Ойлиниңлар!

"Бәш держава трактатидин" қайси дәләт вә немә сәвәптин әң көп пайда көрди?

Вашингтон конференциясидә асасий диққәт Хитай мәсилисигә ағдурулди. *"Тоққуз держава трактатиға"* конференцияниң барлиқ қатнашқучилири имза қойди. У Хитайниң егимәнлик вә территориялик туташлиғи қаидисини елан қилди. Шәртнамидә "Хитай территориясидики барлиқ милләтләр" үчүн сода вә санаәт саһасида "очуқ ишик" вә "тәң мүмкинчиликләр" қаидилиригә риайә қилишқа тегишлиги һәққидә вәзипиләр ениқ көрститилди. Шәртнамә Хитайға күчлүк державилар тәрипидин булап-талаш вә беқинда қилиш ховуппини төндәрди.

Вашингтон конференциясиниң қararлири 1919-ж. Версаль шәртнамисини толуқтуруп, жирик державиларниң, болупму

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚШниң Жирақ Шәриқ вә Теч океанда йеңи күчләр тәңлуқлиғини
ңидин қурушқа интилиши болди.

Версаль-Вашингтон сисемисиниң зиддийәтлири вә осал рәплири. Версаль вә Вашингтонда имзаланған шәртнамиләрниң ығиндиси — Версаль-Вашингтон системиси дәп аталди. Умумән, рсаль-Вашингтон системиси уруштин кейинки тинич рәтләш әриянлирини аяқлаштурди вә хәлиқарилиқ мунасивәтләр стемисиниң вақитлиқ турақлишишиниң шәрт-шараитлирини йда қилди.

Шуниңға қаримастин бу системисиниң ички зиддийәтлириниң п болуши түпәйли, у хәлиқарилиқ мунасивәтләрдики талаш силиләр һәм өз ара зиддийәтләрни толуқ һәл қилалмиди. Йеңи ропилиқ дөләтләрниң чегарилири шу территориядики хәлиқләрниң зқариши вә һәққаний әһвални һесапқа алмиған һалда ениқланди.

Германия, Венгрия, Болғарияниң айрилип қалған йәрлирини йтуруш ички вә ташқи сәяситиниң әң муһим мәсилилиригә ай-нди. Уруш беришида Антанта лагери тәрипигә өткән Италия, липкар дөләтләр сепидә болсиму, Париж конференциясидә униң нпийәтлири тамамән қараштурулмиди. АҚШниң хәлиқарилиқ енидики роли кәскин күчәйди, Японияниң Жирақ Шәриқтики сир даириси хелә өсти. Шундақ қилип, болғуси йеңи талаш-тар-шлар вә мажраларниң асаси селинди.

Билимиңнитәкшүр:

1. Версаль шәртнамисиниң һәрбий маддилириға баһа бериңлар.
2. Германияниң территориялик өзгиришлирини хәритидин көрситиңлар.
3. Биринчи дуния урушидин кейин Осман империясиниң парчилиниш сәвәви қандақ болди?
4. "Тоққуз держава трактати" немә сәвәптин Хитай үчүн ховуп-хәтәр төндүргәнлиги тоғрилиқ ойлаңлар.

Бәс-муназирә: Версаль-Вашингтон хәлиқарилиқ мунасивәтләр системисиниң қандақ күчлүк вә күчсиз тәрәплири болидиғанлиғини тәһлил қилиңлар.

Қошумчә тапшурма: Париж течлиқ конференциясиниң қарарлири бойичә территориялик өзгиришләр жәдвилини қураштурушни давамлаштуруңлар.

Версал шәртнамиси	Сен-Жермен шәртнамиси	Трианон шәртнамиси	Нейи шәртнамиси	Севр шәртнамиси
Германия Франциягә Лотарингияни қайтурди	Австрия Жәнубий Тирольни Италиягә бәрди	Трансиль-вания Румыниягә өтти	Ғәрбий Фракия Грекиягә берилди	Шәрқий Фракия Грекиягә өтти

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1917-Ж. РОССИЯДИКИ ИНҚИЛАПЛАР

§8. 1917-ж. РОССИЯ ИМПЕРИЯСИДИКИ ИНҚИЛАВИЙ ВАҚИӘЛӘР. ПУХРАЛАР УРУШИ ВӘ ЧӘТ ӘЛЛИК ҺӘРБИЙ ИНТЕРВЕНЦИЯ

Бу дәристә:

- Падишалиқ Россиядики боһран. Февраль инқилави;
- Россиядики октябрь социалистик инқилави;
- Кеңәш һакимийитиниң пәрманлири;
- пухралар уруши вә чәт әллик һәрбий интервенция тоғрилиқ оқуп билимиз

Тирәк сөзләр:

Интервенция, инқилап, қош һакимийәт , Вақитлиқ һөкүмәт, Қизил армия, әсерлар, большевиклар, ақлар, қизиллар

Россиядики Февраль инқилави. 1917-ж. бешиға қәдәр урушқа қатнашқан барлиқ әлләрдә сәясий боһран пишип йетилди. Бирақ падишалиқ Россиядики әһвал һәммидин еғир болди. Мәйданлардики мәғлубийәтләр, миллионлиған жәңчиләрниң қаза болуши, хәлиқ егилигиниң чүшкүнлиги, ачарчилиқ, дөләтлик аппаратниң ғулап, парчилиниши – мошуниң һәммиси авам хәлиқниң падиша сәяситигә қарши наразилиғини пәйда қилди. Деханлар мәсилиси техиму кәскинлишип, ишчилар яхши иш шараитиға қол йәткүзүшкә интилди. Империяниң чәт өлкилиридики йәрлик милләтләр автономия идеясини көтәрди. Хәлиқ урушниң тохтитилишини халап, Россиядики самодержавие чоңқур боһранға учриди.

1917-ж. февральда Петроградта ишчи вә солдатларниң миқияслиқ ғулғулилири башланди. Улар қурал-ярақ амабарлирини бесивелип, асасий еһтиятларни вәйран қилди. Петропавловск қорғинини бесивалди вә Петроградлиқ гарнизон қозғиланчилар тәрипигә өтти.

Қуралланған ишчиларниң қоллиши билән солдатлар почта, телеграф вә телефон мәһкимилирини бесивалди. Дөләтлик Думини бесивалған солдат вә ишчиларға меньшевик-мудапийәчиләр йетәкчилик қилди. 1917-ж. 23-февральда Россиядики ишчи, солдат вә деханлар аммисиниң стихиялик қозғиланлириниң нәтижисидә буржуазиялик-демократиялик инқилап ғәлибә қазанди. Падиша

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Малийә. мин.
М.И.Терещенко

Маарип мин.
А.А.Мануилов

Әдлийә мин.
А.Ф.Керенский

Йәр. егилиги. мин.
А.И.Шингарев

Синодниң обер-прокурори В.Н.Львов

Сода вә санаәт мин.
А.И.Коновалов

Ташқи ишлар мин.
П.Н.Милюков

Министр. кең. рәиси
вә ИИМ Г.Е.Львов

Һәрбий вә флот мин.
А.И.Гучков

Йол қатнаш мин.
Н.В.Некрасов

Вақитлиқ һөкүмәт әзалири

Николай II тәхттин ваз кәчти. Романовлар сулалисиниң монархияси ғулиди.

Падишалиқ министрларниң әсиргә елиниши вә падишаниң тәхттин ваз кечишидин кейин Россиягә йеңи һөкүмәт зөрүр болди. Таврия сарийида икки мәркәз, қош һакимийәт – кадетлар вә октябристлардин ибарәт Вақитлиқ һөкүмәт вә инқилавий демократия вәкиллиридин тәркип тапқан Ишчи депутатлар кеңиши қурулди.

Февраль инқилавидин кейинки Россия дөлитиниң алий оргини *Вақитлиқ һөкүмәт* болди. У кона самодержавие режимидин еғир боһран вә һәрбий вәйранчилиқ вәзийитидә әлниң асасий сәясий вә иҗтимаий-ихтисадий институтлирини ислаһлаш арқилиқ йеңи демократиялик йолға көчүшни әмәлгә ашурушқа тиришти. Униң хизмәт-паалийитидә мәлум утуқларму, ейтарлиқ хаталиқларму орун алди. Вақитлиқ һөкүмәтниң утуғиға демократиялик әркинликлириниң толуқ тизимини жарий қилишини, жумһурийәтни жакалишини, демократиялик сайлам қанунининг қобул қилинишини, сәясий жинайәт үчүн кесилидиған өлүм жазасини күчидин қалдурушини ейтишқа болиду.

Вақитлиқ һөкүмәтниң хаталиқлириға: Россияниң Биринчи дуния урушиға қатнишишини давамлаштуруши, аграрлиқ мәсилини

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

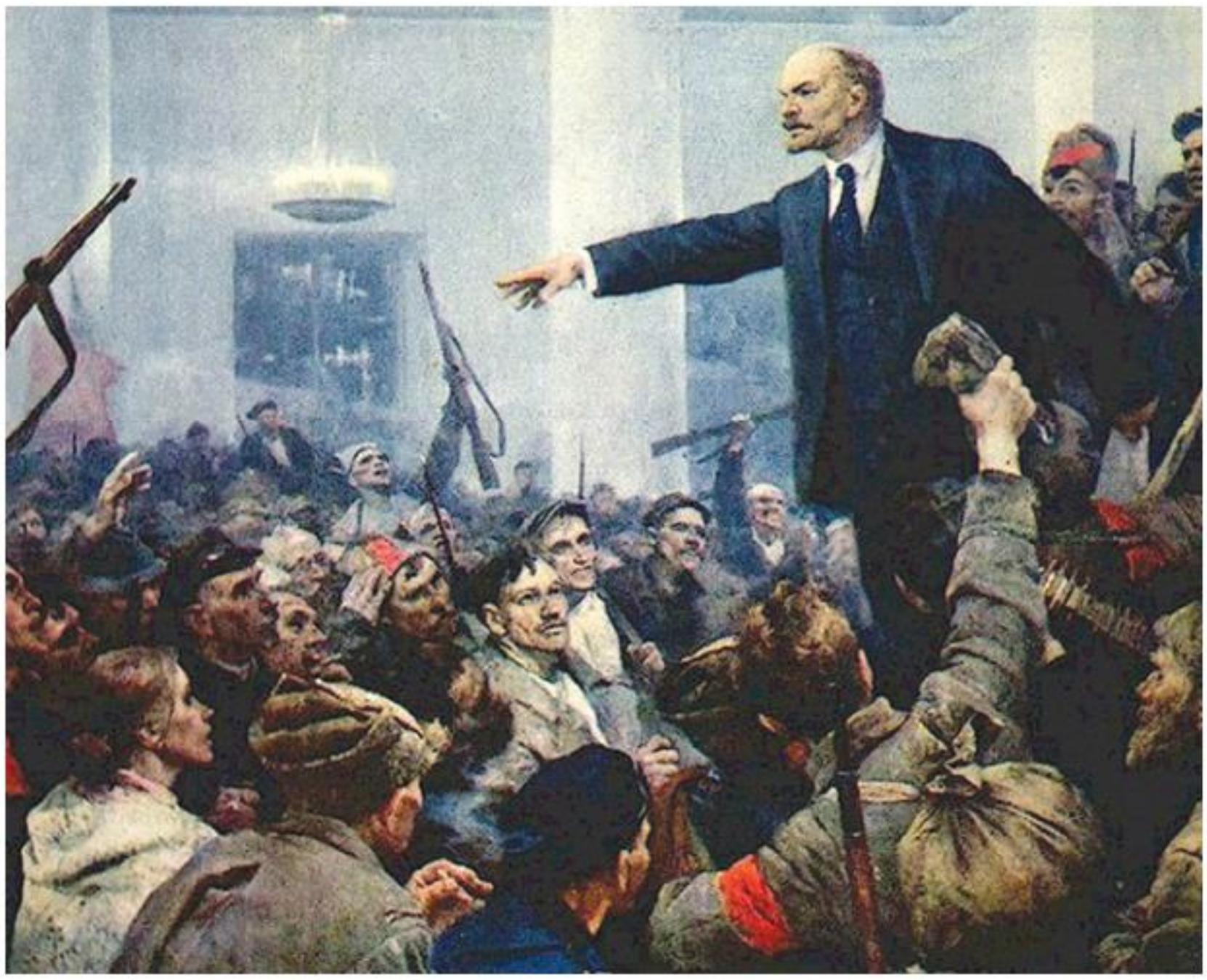

Кеңәш һөкүмитини җакалаш (В.Серов, 1962-ж.)

һәл қилишни созуши, Тәсис жиғиниға сайламни вақитлиқ түрдә кейингә қалдуруши, уруш тәвәсидә һәрбий жинайәт үчүн өлүм жазасини әслигә кәлтүрүши вә һәрбий инқилавий сотларни жарий қилишлири болди.

Россиядики Октябрь социалистик инқилави. Февраль инқилавидин кейинки әлдики әһвал турақсиз болдди вә Россияниң һәрхил сәясий күчлириниң арисидики өз ара күрәшниң кәскинлишишигә қолайлиқ әһвал яратти.

"Самодержавие ғулиғандин" кейин Россиядә апрель, июнь вә июль айлирида үч боһран орун алди. Боһранларниң сәвәплири синипий зиддийәтләрниң күчийиши, Вақитлиқ һөкүмәтниң сәяситигә наразилиқ, әмгәк, аграрлиқ вә миллий мәсилиләрниң һәл қилинмаслиғи болди. 1917-ж. июльдики боһран һәл қилғучи роль атқурди. Һөкүмәткә қарши чиққанларни һәрбий күч билән бесип ташлиди.

1917-ж. 2-июльда (15), кадетлар буржуазиялик Вақитлиқ һөкүмәттин чиқип кетип, Һөкүмәт боһрани йүз бәрди. 1917- ж. 8(21) – июльда А.Ф.Керенский премьер-министр болиду. В.И.Лениннiң тәкливи бойичә 1917-ж. 28-июльда –3-августта (8—16-август) Петроград шәһиридә өткән РСДРП(б) VI съезида социалистик

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

инқилапқа йөнилиш елинди. 1917-ж. 24-июльда иккинчи коалициялик һөкүмәт қурулди. Кадетчилар һәрбий диктатурини жарий қилишқа интилди. Алий Баш қомандан генерал-лейтенант Л.Г.Корнилов 1917-ж. августта (сентябрь) Россиядә "күчлүк һакимийәтни" әслигә кәлтүрүш вә большевикларниң һакимийәткә келишигә йол қоймаслиқ мәхситидә һәрбий диктатурини қурушқа тиришти. "Корнилов қозғилиңи" бесилғандин кейин Вақитлиқ һөкүмәт Россияни жумһурийәт (республика) дәп жакалиди.

Монархистлар, октябристлар вә прогрессивчилар сәясий сәһнидин чүшүп кәтти. Меньшевиклар партияси техи биртуташлиққа қол йәткүзмигән еди, униң ичидә буржуазия билән иттипақлишишни вә ғәлибә қазиниш үчүн урушни давамлаштуруш шиарини қоллиған бирнәччә йөнилишләр вә топ-груһлар болди. Эсерлар партияси кадетлар билән биллә коалицияни қоллап, Вақитлиқ һөкүмәтниң тәркивигә кирди. Большевикларниң сәясий йөнилиши Россиядики барлиқ сәясий күчләрдин алаһидиләнди. Большевикларниң муһим шиари Россиянiң урушқа қатнишишини тохтитиш болуп һесапланди.

1917-ж. 7-ноябрьда (кона санақ бойичә 25-октябрь) Петроградта ишчилар, деңизчилар вә солдатларниң қураллиқ қозғилиңи ғәлибә қазинип, Вақитлиқ һөкүмәт йоқитилди. Кеңәш һакимийитии Йәр тоғрилиқ декрет чиқирип, урушниң аяқлишишиға вә аннексия һәм контрибуциясиз демократиялик тиничлиқ келишимгә келишкә чақирди. Йеңи рәһбәрлик падишалиқ вә Вақитлиқ һөкүмәтләрниң Англия, Франция, Италия вә башқиму иттипақдашлар билән урештин кейинки молжаланған аннексияләр тоғрилиқ түзүшкән мәхпий шәртнамилирини елан қилди. Антанта әллириниң һөкүмәтлири течлиқ тоғрилиқ музакириләрдин үзүл-кесил ваз кәчти.

1917-ж. 15-декабрьда Кеңәшлик Россия вә Германия арисида сүлһи-битим имзаланди. Бир һәптидин кейин *Брест-Литовскида* Германия, Австро-Венгрия, Түркийә вә Болғария вәкиллири билән кеңәш делегациясиниң айрим музакирилири башланди. 1918-ж. 3-мартта кеңәшлик делегация немис ультиматумини қобул қилип, течлиқ келишимни имзалиди.

Россиядики Февраль вә Октябрь инқилаплири һазирқи Қазақстанғиму тәсир қилди. Генерал-губернаторлар күчидин қалдурулуп, уларниң орниға вилайәтлик комиссарлар тайинланди. Вақитлиқ һөкүмәтниң қарари билән О.Бөкейханов Торғай, Ж.Досмухамедов –Урал, М.Чоқай –Түркстан вилайәтлириниң комиссари ретидә тайинлиниду. Миллий қазақ наһийәлири вә наһийәлик комитетлар қурулди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кеңәш һакимийтиниң дәсләпки пәрманлири. Большевиклар һакимийәткә кәлгәндин кейинки уларниң асасий вәзиписи – дөләтлик идарә қилишниң йеңи системисини қуруш болди. Пролетариат диктатурисиниң органлири сүпитидә – кеңәшләр таллавелинди. Дөләтлик аппаратниң барлиқ қурулмилири мошу органлар тәрипидин назарәт астиға елиниши, уларниң бевасита яки яндашма-қошумчә қатнишиши билән шәкилләндүрүлүши тегиш болди.

Әлдики ижраий һакимийәтни большевиклар һөкүмити – В.И.Ленин рәһбәрлик қилған Хәлиқ Комиссарлар Кеңиши (ХКК) бпашқурди.

Кеңәш һакимийитиниң дәсләпки тохтамлири ишчи вә деханларниң тәләплирини қанаәтләндүрүшкә қаритилди. *Течлиқ тоғрилиқ декрет* Россиянiң уруштин чиққанлиғини жакалиди. *Йәр тоғрилиқ декрет* бойичә деханларниң йәргә хусусий мүлүкчилик һоқуқи йоқитилди. Һакимийәт тоғрилиқ декрет һакимийәтниң ишчи, солдат вә дехан депутатлири Кеңәшлиригә өтидиғанлиғини жакалиди.

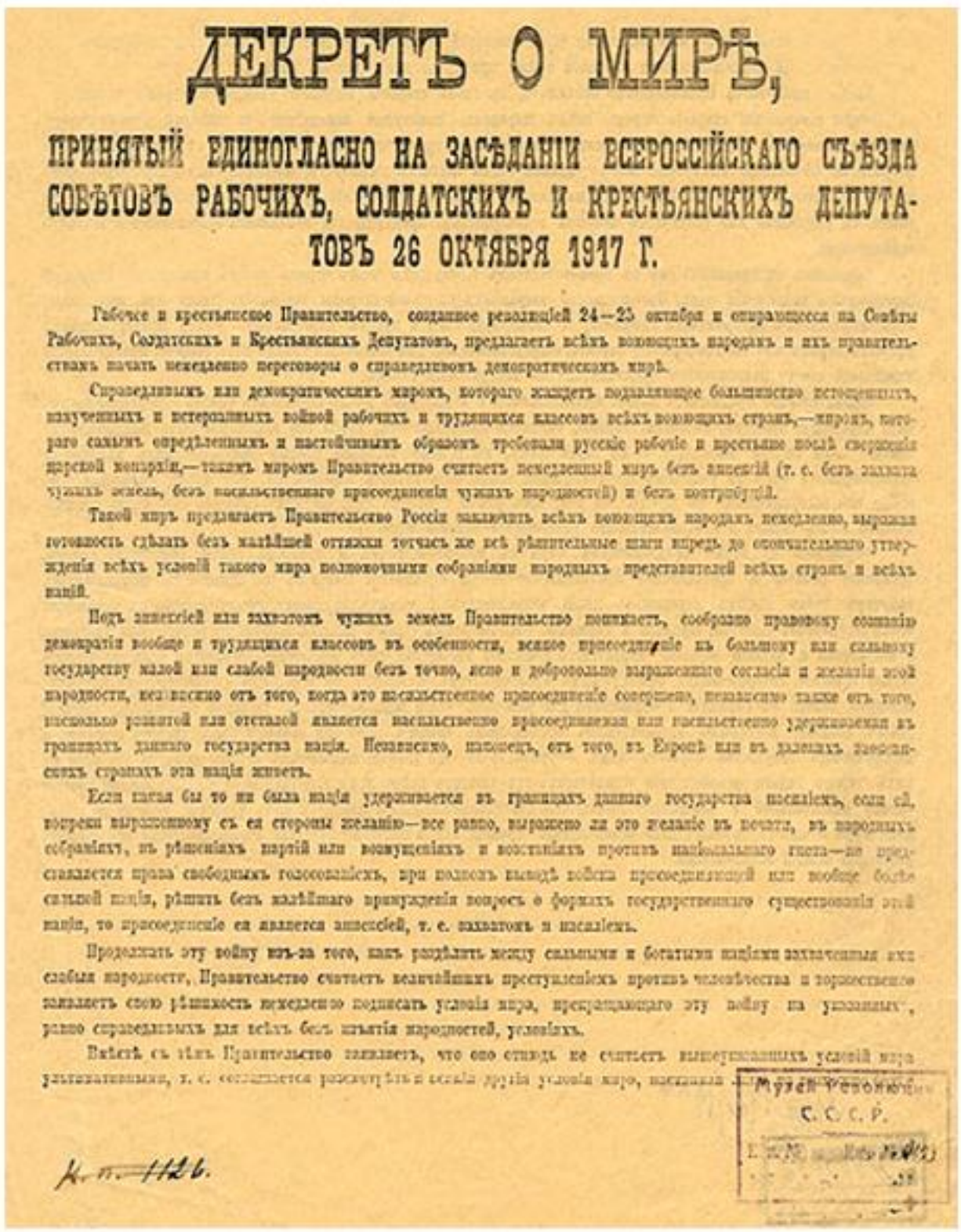

ДЕКРЕТЪ О МИРѢ,

ПРИНЯТЫЙ ЕДИНОГЛАСНО НА ЗАСѢДАНІИ ВСЕРОССІЙСКАГО СЪѢЗДА СОВѢТОВЪ РАБОЧИХЪ, СОЛДАТСКИХЪ И КРЕСТЬЯНСКИХЪ ДЕПУТАТОВЪ 26 ОКТЯБРЯ 1917 Г.

Рабочее и крестьянское Правительство, созданное революціей 24—25 октября и опирающееся на Совѣты Рабочихъ, Солдатскихъ и Крестьянскихъ Депутатовъ, предлагаетъ всѣхъ воюющихъ народамъ и ихъ правительствамъ начать немедленно переговоры о справедливомъ демократическомъ мирѣ.

Справедливымъ или демократическимъ миромъ, котораго жаждетъ подавляющее большинство истощенныхъ, измученныхъ и истерзанныхъ войной рабочихъ и трудящихся классовъ всѣхъ воюющихъ странъ,—миромъ, котораго сознанно опредѣленнымъ и настойчивымъ образомъ требовали русскіе рабочіе и крестьяне послѣ свержанія царской монархіи,—такимъ миромъ Правительство считаетъ немедленный миръ безъ аннексій (т. е. безъ захвата чужихъ земель, безъ насильственнаго присоединенія чужихъ народностей) и безъ контрибуцій.

Такой миръ предлагаетъ Правительство Россіи заключить всѣхъ воюющихъ народамъ немедленно, выражая готовность сдѣлать безъ малѣйшей оттяжки тотчасъ же всѣ рѣшительные шаги впредь до окончательнаго утвержденія всѣхъ условій такого мира полномочными собраніями народныхъ представителей всѣхъ странъ и всѣхъ націй.

Подъ аннексіей или захватомъ чужихъ земель Правительство понимаетъ, сообразно правовому сознанію демократіи вообще и трудящихся классовъ въ особенности, всякое присоединеніе къ большому или сильному государству малой или слабой народности безъ точно, ясно и добровольно выраженнаго согласія и желанія этой народности, независимо отъ того, когда это насильственное присоединеніе совершено, независимо также отъ того, насколько развитой или отсталой является насильственно присоединенная или насильственно удерживаемая въ границахъ даннаго государства нація. Независимо, наконецъ, отъ того, въ Европѣ или въ далекихъ заокеанскихъ странахъ эта нація живетъ.

Если такая бы то ни была нація удерживается въ границахъ даннаго государства насиліемъ, если ей, вопреки выраженному съ ея стороны желанію—все равно, выражено ли это желаніе въ печати, въ народныхъ собраніяхъ, въ рѣшеніяхъ партій или возмущеніяхъ и возстаніяхъ противъ національнаго гнета—не предоставляется права свободнымъ голосованіемъ, при полномъ выводѣ войскъ присоединяющей или вообще болѣе сильной націи, рѣшить безъ малѣйшаго принужденія вопросъ о формахъ государственнаго существованія этой націи, то присоединеніе ея является аннексіей, т. е. захватомъ и насиліемъ.

Продолжать эту войну изъ-за того, какъ раздѣлить между сильными и богатыми націями захваченныя ими слабыя народности, Правительство считаетъ величайшимъ преступленіемъ противъ человѣчества и торжественно заявляетъ свою рѣшимость немедленно подписать условія мира, прекращающаго эту войну на указанныхъ, равно справедливыхъ для всѣхъ безъ изъятія народностей, условіяхъ.

Вмѣстѣ съ тѣмъ Правительство заявляетъ, что оно отнюдь не считаетъ вышеуказанныхъ условій мира ультимативными, т. е. соглашается разсмотрѣть и всякіе другіе условія мира, настаивая

Музей Революціи С. С. С. Р.

К. п. 1126.

Келишим тоғрилиқ пәрман

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ениқланғлар!

1917-ж. кеңәш һакимийити йәнә қандақ тохтамларни қобул қилди?

Ишчилар һоқуқлириниң декларацияси. 1918-ж. 3(16) –январьда Пүткүлроссиялик мәркизий ижраий комитети (ВЦИК-ПМИК) Октябрь инқилавиниң утуқлирини қануний рәвиштә мустәһкәмлигән вә социалистик дөләтниң асасий қаидилири һәм вәзипилирини жакалиған Ишчилар вә езилгүчи хәлиқ һоқуқлириниң Декларацияси – Кеңәшлик жумһурийәтләрниң конституциялик Актини қобул қилди. Декларация лайиһәсини В.И.Ленин язди.

Декларациянин төрт бөлүмидә Кеңәш дөлитиниң сәясий асаслири түзүлди, дөләтниң асасий вәзиписи еникланди, ташқи сәясәт қаидилири орнитилди вә әзгүчи груһларни Кеңәш дөлитини идарә қилиштин жирақлитиш зөрүрийити жакаланди. Лениннин тәкливи бойичә 1918-ж. 10-июльда Пүткүлроссиялик Кеңәшләр Съези қобул қилған РСФСР Конституциясиниң биринчи бөлүми сүпитидә Декларация толуқ жарий қилинди.

Пухралар уруши вә чәт әллик һәрбий интервенция. Россиядики Октябрь инқилавидин кейин пухралар урушиға елип кәлгән еғир ижтимаий-сәясий вәзийәт орниди. Пүткүл әл кона тәртипни әслигә кәлтүрүшкә тиришқанлар — "ақларға" вә өзлирини адил түзүм қуруш үчүн күрәшкүчиләр һесаплайдиған "қизилларға" бөлүнди.

Пухралар урушини 4 басқучқа бөлүшкә болиду:

1.1917-ж. октябрь-ноябрь – большевикларға қарши һәрикәтләрниң асасий мәркәзлириниң қурулуши.

2.1918-ж. ноябрь –1919-ж. апрель –Антанта интервенциясиниң башлиниши.

3.1919-ж. май—1920-ж. апрель –Кеңәшлик Россияниң Антанта әскәрлири вә ақ армиягә қарши күриши.

4.1920-ж. май –1922-ж. ноябрь – ақлар армиясиниң вәйран қилиниши, Пухралар урушиниң тамамлиниши.

Россиядики Пухралар урушиниң алаһидилиги униң чәт әллик һәрбий интервенция билән зич мунасивитидә болди. Бу интервенциягә Германия, Франция, Англия, АҚШ, Япония, Польша в.б. әлләр қатнашти. Улар большевикларға қарши күчләрни қурал-ярақлар билән тәминләп, малийәвий вә һәрбий-сәясий ярдәм көрсәтти.

Антибольшевиклиқ һәрикәтниң асасий мәркәзлири Москва вә Петроградта шәкилләнди. Улар кадетлар, меньшевиклар вә әсерларни бирләштүрди. Казаклар арисида күчлүк антибольшевиклиқ һәрикәтләр пәйда болди. Дон вә Кубаньда уларни генерал

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1917–1922-жж. пухралар уруши.
Қизил армия сепигә пидаийларни тиркәш. 1918-ж.

П.Н.Краснов, Жәнубий Уралда атаман П.И.Дутовлар башқурди. Жәнубий Россия вә Шималий Кавказдики ақлар һәрикитиниң асаси генерал Л.С.Корниловниң пидаийлар әскири болди. 1918-ж. әтиязда чәт әллик һәрбий интервенция башланди. Немис әскәрлири Украинини, Қиримни вә Шималий Кавказниң бир бөлигини бесивалди. Румыния Бессарабияни бесивалди.

Март ейида инглиз корпуси Мурманскиға чүширилди. Апрельда болса японлуқ десант Владивостокқа чүширилди. 1918-ж.майда Россиядә әсирдә болған Чехословакия корпусиниң солдатлири қозғилаң көтәрди. Инқилап Поволжье вә Сибирьдики кеңәшлик һакимийәтниң ғулишиға елип кәлди. 1918-ж. сентябрь ейиниң бешида И.И.Вацетис йетәкчилигидә Шәрик мәйданиниң әскәрлири һуҗумға чиқти вә октябрь-ноябрь айлириниң ичидә дүшмәнни Уралниң нерисиға қисип чиқарди.

Пухралар урушиниң биринчи басқучи Урал вә Итил тәвәсидә кеңәшлик һакимийәтниң әслигә келиши билән аяқлашти.

1918—1919-жж. ахирида *ақлар* һәрикити раса овж алди. 1919- ж. Кеңәш һакимийтигә бир вақит ичидә һуҗум қилиш плани түзүлди: шәриқтә (А.В.Колчак), жәнупта (А.И.Деникин) вә ғәриптә (Н.Н.Юденич). Бирақ бирләшкән һәрикәт утуқлуқ болмиди. Кеңәш һакимийити Россияниң жәнубида, Украина вә Шималий Кавказда әслигә кәлтүрүлди. 1919-ж. интервентлар өз әскәрлирини

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

елип кетишкә мәҗбур болди. Униңға оккупациялик бөлүмләрдики инқилавий уютқилар вә “Кеңәшлик Россиядин қолуңни тарт!” шиари астида Европа вә АҚШниң кәспий җәмийәтлик тәшкилатлириниң һәрикити сәвәп болди.

1920-ж. пухралиқ урушниң хуласә басқучиниң асасий вақиәлири кеңәш-поляк уруши вә П.Н.Врангельға қарши күрәш болди. 1920- ж. майда поляк әскәрлири Белоруссия вә Украиниға бесип кирди. М.Н.Тухачевский вә П.И.Егоров йетәкчилигидики Қизил армия 1920-ж. майда поляк қисимлирини вәйран қилиду. Уларниң Варшавиға қарши һуҗуми көп узимай тохтайду.

1921-ж. мартта тиничлиқ шәртнамиси имзалинип, униң бойичә Польша Ғәрбий Украина вә Ғәрбий Белоруссиягә егә болиду. 1920- ж. октябрь ейиниң ахирида М.В.Фрунзе йетәкчилигидики Қизил армия Врангель әскәрлирини Қиримда вәйран қилип, йеңиду. П.Н.Врангельниң мәғлубийәткә учриши пухралар урушиниң тамамланғанлиғини билдүриду.

Большевиклар пухралар урушида ғәлибә қазанди вә чәт әллик һәрбий интервенциягә қарши зәрбә бәрди. Бу ғалибийәт көплигән сәвәпләргә бағлиқ болди: әлниң барлиқ ресурслирини сәпәрвәрликкә кәлтүрүп, уни биртуташ һәрбий лагерьға айландурушқа муваппәқ болалиди. Пухралар уруши вақида большевикларниң рәқиплири биртуташ программа вә һәрикәтниң биртуташ рәһбәрлик астида болушиға келишәлмиди.

Пухралар уруши Россия үчүн зор һәсрәтлик вақиә болди. Маддий чиқим 50 миллиард алтун сомдин (рубль) ашти. Санаәт ишләп чиқириши 7 һәссигә қисқарди. Жүрүшләрдә, ачарчилиқтин, ағриқлардин вә террордин 8 миллион адәм қаза болди, 2 миллион адәм көчүп кетишкә мәҗбур болди.

Билиминитәкшүр:

1. Февраль инқилавиниң сәвәплирини атаңлар.
2. Қош һөкүмәтниң әһмийитини ечиңлар.
3. Кеңәш һакимийтиниң дәсләпки пәрманлири немигә бағлиқ болди?
4. Пухралар уруши нәтиҗиси тоғрилиқ ейтип бериңлар.

Җәдвәл билән ишләш. Җәдвәлни толтуруңлар:

Вақитлик һөкүмәт	
Муваппәқийәтлири	Муваппәқиәтсизликлири

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

§9. “Һәрбий коммунизм” сәяситидин йеңи ихтисадий сәясәткә көчүш (ЙИС). СССРниң тәшкиллиниши

Бу дәристә:

- “Һәрбий коммунизм” сәясити;
- йеңи ихтисадий сәясәт;
- СССРниңтәшкиллиниш тарихини оқуп билимиз.

Тирәк сөзләр:

“Һәрбий коммунизм”, йемәк-ичмәк тәхсимати, йемәк-ичмәк селиғи, хусусий мүлүкчиликни йоқитиш, йеңи ихтисадий сәясәт,автономия, кеңәшләр съези

“Һәрбий коммунизм” сәясити. 1918—1922-жж. арилиғидики пухралар уруши вә һәрбий интервенция кеңәш жумһурийитини наһайити еғир ихтисадий әһвалға елип кәлди. Бу дәвирдики Кеңәш һакимийитиниң ички сәясити “һәрбий коммунизм” дәп атилип, ихтисадий сәясәттә пәвқуладдә чариләрни жарий қилишқа мәжбур болди. Аталған сәясәтни әмәлгә ашурушниң шәрт-шараитлири санаәтни дөләт мүлкигә елиш вә күчлүк мәркәзләшкән дөләтлик аппаратни қуруш, йемәк-ичмәк диктатурисини жарий қилиш вә йезиларни һәрбий-сәясий қисимға елиш тәжрибиси билән ениқланди.

“Һәрбий коммунизм” сәясити большевик-ларниң планлиқ социализм орнитиш мүм-кинчилиги тоғрилиқ уқум-чүшәнчисидин пәйда болған еди.

Ядиңларда сақлаңлар!

Һәрбий коммунизм – 1918—1921-жж. пухралар уруши дәвридә кеңәш елидә жүргүзүлгән ички сәясәтниң нами. Бу сәясәт ихтисадий рәтләшниң мутлақ мәркәзләштүрүлүши, пүткүл санаәтниң дөләт қармиғиға елиниши, көплигән йеза егилик мәһсулатлириғадөләтликмонополияниң орнитилиши, йемәк-ичмәк тәхсимати (продразверстка), хусусий сода-сетиқни мәнъий қилиш, ахча айлиними тохтитиш, паравәнликләрни тәхсимләштики тәңләштүрүш, әмгәк милитаризацияси билән тәриплиниду.

“Һәрбий коммунизм” сәясити ихтисадий вә иҗтимаий-сәясий саһаларни өз ичигә алидиған чарә-тәдбирләр комплексидин ибарәт болди: йеза егилигидә йемәк-ичмәк тәхсиматини жарий қилиш, санаәтни дөләт мүлкигә елиш, мәркәзләштүрүлгән идарә қилиш системисини жарий қилиш, хусусий содини йоқитиш, әмгәк мәһсулатлирини тәңләштүрүш асасида тәхсимләш вә большевиклар партиясиниң сәясий диктатуриси.

Жирик вә оттура карханиларни дөләт мүлкигә елиш кейинки жилларда кичик карханиларниму өз ичигә алди. Бу санаәттә хусу-сий мүлүкчиликниң йоқилишиға елип кәлди. Ташқи сода саһасиға дөләтлик монополия тәртиви 1918-ж. әтиязда жарий қилинди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Деханлар йемәк-ичмәк селиғи бойичә ашлиқни қобуллаш пунктиға апармақта

Йемәк-ичмәк диктатурисиниң системилиқ давами йемәк-ичмәк тәхсиматиға (продразверстка) елип кәлди.

Ядиңларда сақлаңлар!

Йемәк-ичмәк (продразверстка) тәхсимати–1919—1921-жж. арилиғидики Кеңәш һакимийти бәлгүлигән йеза егилик мәһсулатлирини тәйярлаш системиси. Бу деханларни артуқ ашлиқ вә башқиму мәһсулатлирини Дөләткә бәлгүләнгән баһа бойичә өткүзүшни жүклиди.

Дөләт өз зөрүрийәтлирини еniқлап, йезиниң мүмкинчиликлирини һесапқа алмай, дехан ғожилиқлириға өз мәһсулатлирини өткүзүшкә мәжбурлиди. Йемәк-ичмәк тәхсиматиға ашлиқ, яңию, көктат вә башқима мәһсулатларғиму жарий қилинди. Елинған мәһсулатларниң орниға деханларға чек-қәғәз (квитанция) вә инфляциягә бағлиқ пахаллашқан ахча берилди. Бу мәһсулатларға бәлгүләнгән турақлиқ баһа базар баһасидин 40 һәссә төвән болди. Деханлар йемәк-ичмәк тәхсиматиға қарши күрәшти, шуңлашқа бу сәясәт *йемәк-ичмәк отрядиниң* ярдимидә зорлуқ-зомбилиқ усуллирини қоллиниш арқилиқ әмәлгә ашурулди.

Бу муһим!

Йемәк-ичмәк отряди — һәрбий коммунизм дәвридики йемәк-ичмәк тәхсиматиға қатнишидиған қураллиқ отрядләр. Улар, асасән, ишчи, солдат вә матрослардин тәшкилләнди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Йемәк-ичмәк селиғи. Рәссам И.Владимиров

“Һәрбий коммунизм” сәясити *товар-ахча мунасивәтлириниң* бәрбат болушиға елип кәлди.

Йемәк-ичмәк вә санаәт товарларни сетиш чәклимилик болди. Улар дөләт тәрипидин нәрсә-буюмлуқ әмгәк һәққи түридә тарқитилди. Ишчилар арисида тәңләштүрүлгән иш һәққи системиси жарий қилинди. Бу әһвал уларниң арисида сүнъий ижтимаий баравәрлик пикрини пәйда қилди.

1918-ж. сабиқ әзгүчи синип вәкиллири үчүн әмгәк мәжбурийити, 1920-ж. умумға бирдәк әмгәк мәжбурийити жарий қилинди. 16 яштин вә 50 яш арилиғидики барлиқ пухралар иш ишләшкә тегишлик болди. “Һәрбий коммунизм” сәясити “Ким ишлимисә, шу чишлимәйду ” қаидисигә таянди.

“Һәрбий коммунизм” дәвридә бир партиялик системиға көчүш әмәлгә ашти. Большевиклар партияси таза сәясий тәшкил болуштин келип, пәйдин-пәй дөләтлик аппарат билән тутушуп кәтти. Большевикларниң диктатурисиға қарши күрәшкән башқа сәясий партияләр – кадетлар, меньшевиклар, эсерларниң паалийити мәнъий қилинди. Бәзи көрнәклик әрбаплар чәт әлләргә қечип кәтсә, бәзилири тәқипкә учрап, сүргүн қилинди. Кеңәшчиләр большевиклар партияси органлириниң барлиқ көрсәтмилирнини бәжирип турди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

“Һәрбий коммунизм” сәясити Россияни ихтисадий чүшкүнликтин қутқузалмиди. Бирақ дөләтни идарә қилишниң мәркәзләштүрүлүши большевикларға пухралар уруши дәвридә барлиқ ресурсларни сәпәрвәрликкә кәлтүрүшкә һәм һакимийәтни тутуп турушқа мүмкинчилик бәрди.

Биринчи дуниявий уруш, инқилап, “һәрбий коммунизм” сәясити әлни түп асасидин вәйран қиливәтти. Хәлиқ егилигини әслигә кәлитүрүш мәсилиси жиддий турди. Бу кәмдә Россияни электрләштүрүш плани (ГОЭЛРО) пәйда болди. 1920-ж. декабрьда VIII Пүткүлроссиялик Кеңәшләр съези ГОЭЛРО планини тәстиқлиди.

“Һәрбий коммунизм” сәяситидин йеңи ихтисадий сәясәткә көчүш (ЙИС). 1921-ж. қәдәр Кеңәш Иттипақиниң ихтисади дуниявий вә пухралар урушлири ақиветидин толуқ вәйран болған еди. 1921-ж. әлниң бәзи тәвәлиридә ачарчилиқ йүз бәрди. Йемәк-ичмәк отрядлириниң рәһимсиз, буланчилиқ һәрикәтлиригә нарази болған деханлар қураллиқ күрәшкә чиқишқа башлиди. Ачлиқ вә муһтажлиқтин залиққан ишчилар арисидиму наразилиқлар күчийишкә башлиди.

Бу әһвални Кеңәш һөкүмитиниң һакимийитиниң дүшмәнлири өз мәнпийәтлири үчүн пайдилинишқа тиришти. Дөләт ичидә синипий күрәш кәскинләшти. Муштумзор-кулаклар оттура деханларниң қоллиши билән Украина, Волга тәвәси вә Ғәрбий Сибирьда қозғиланларни уюштурди. 1921-ж. Кронштадтики топилаң вә деханларниң қозғилиңи большевикларға қарши қаритилди, улар “Коммунистларсиз, Кеңәшләр үчүн!” шиари астида өткүзүлди.

1921-ж. март ейида РКП(б)ниң X съези өтти. Большевикларниң рәһбәрлиги йемәк-ичмәк тәхсиматини-*йемәк-ичмәк селиғиға* авуштуруш тоғрилиқ доклад оқуди. У деханларға селиқни төләп болғандин кейин қалған мәһсулатлирини өз хаһиши бойичә әркин пайлдилинишқа, базарда сетишқа рухсәт беришни усунди. Съезд йемәк-ичмәк тәхсиматини йемәк-ичмәк селиғиға авушутурш қararини қобул қилди. Бу қарар әлниң “һәрбий коммунизм” сәяситидин— йеңи ихтисадий сәсәткә (ЙИС) көчүшиниң башлиниши еди.

Бу муһим!

Йемәк-ичмәк селиғи—деханаилилиридин жиғилидиған жиддий бәкитилгән озуқ-түлүкләрдин ибарәт нәрсилик селиқ.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

"Һәрбий коммунизм" сәяситидин "йеңи ихтисадий сәясәткә көчүш сәвәплири дехан ғожилиқлириниң йемәк-ичмәк наразилиғи; электрләштүрүшкә асасланған ишләп чиқиришни риважландуруш; ихтисатни әслигә кәлтүрүш зөрүрийити; пулни турақлаштуруш ;шәһәр вә йеза арисидики ихтисадий мунасивәтләрни рәтләш вә ташқи сәясий мунасивәтләрни әслигә кәлтүрүшкә интилиш зөрүрийитидин пәйда болди.

Бу муһим!

ЙИС-дәләттәмәмумий һакимийәтни сақлап, ихтисатқа капиталистик мунасивәтләрни вақитлиқ киргүзүш үчүн 1921-ж. Кеңәш һөкүмити қобул қилған алаһидә сәясәт.

Йеңи ихтисадий сәясәтни әмәлгә ашурушниң дәсләпки жиллирила муқум нәтиҗиләргә қол йәткүзүлди. Деханлар дехан егиликлириниң барлиқ артуқ мәһсулатлирини базарда әркин сетиш һоқуқиға егә болди. Сода шәһәр вә йеза арисидики ихтисадий мунасивәтниң асасий нишаниға айланди. Йеңи товар-ахча мунасивәтлириниң тәрәққияти пүткүлроссиялик базарниңму қайта әслигә келишини тезлатти.

В.И. Ленин

Аммивий әмгәк мәҗбурийити вә әмгәк сәпәрвәрлиги тохтитилди. Тәңләштүрүлгән әмгәк һәққидин мааш елишқа өтүш әмәлгә ашурулди. Әмгәкчиләрниң әмгәк үнүмдарлиғини арттурушқа дегән қизиқиши ашти.

Санаәт вә йеза егилиги әслигә кәлтүрүлди, ишчилар синипи вә дехан ғожилиқлириниң өз ара иттипақи мустәһкәмләнди. Ахча ислаһатлири жүргүзүлди. 1922-ж. ахириға қәдәр турақлиқ ахча бирлиги —алтун яки башқиму қиммәтләр билән тәминләнгән қәдрийәтләр червонец (он сомлуқ) пәйда болди.

И.В. Сталин

Йеңи ихтисадий сәясәтниң нәтиҗидарлиқ болушиға қаримастин 1925-ж. башлап уни қисқартиш һәрикити башланди. ЙИСни қисқартишниң сәвәви — ихтисат вә сәясәт арисидики зиддийәтләрниң пәйдин-пәй күчийиши болди. Дөләт ихтисатниң барлиқ саһалирида дайимла тәртип орнитишқа интилди. Бу өз новитидә йеңи ихтисадий сәясәтниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қисқиришиға вә "һәрбий-коммунистик" җиддий мәмурий-буйруқ-ваз системиниң орнишиға елип кәлди. *ЙИС рәсмий һалда 1931-ж. 11-октябрьдә күчидин қалдурулди.*

СССРниң тәшкиллиниши. 1918-ж. өзидила большевиклар өзлири қурған Кеңәшләр җумһурийитини кеңәшлик җумһурийәтләрниң келәчәк федерациясиниң өзиги сүпитидә қараштурди. Бирақ большевиклар партиясидә биртуташ көп милләтлик дөләтни қуруш принциплири тоғрилиқ мәсилә бойичә һәрхил көзқарашлар болди. РКП(б) МК И.В.Сталинниң рәһбәрлиги билән кеңәшлик җумһурийәтләрниң автономлуқ бирләшмиләр һоқуқида РСФСР тәркивигә кириши тоғрилиқ лайиһәни тәйярлиди. Бирақ В.И.Ленин автономия (мухтәрийәт) планини җиддий тәнқитлиди. У барлиқ кеңәшлик җумһурийәтләр тәң һоқуқлуқ асаста вә уларниң егимәнлик һоқуқлирини сақлиған һалда биртуташ дөләтлик иттипаққа бирлишиши лазим дәп һесаплиди. Һәрбир җумһурийәтниң бу дөләтлик иттипақтин чиқиш һоқуқи сақлинишқа тегиш болди. РКП(б) МК миллий-дөләтлик системиниң ленинчә принципллирини тәстиқлиди.

Йеңи дөләт –Кеңәш Социалистик Җумһурийәтләр Иттипақини қуруш акти 1922-ж. 27-декабрьда төрт җумһурийәтниң: РСФСР, Украина, Белоруссия вә Кавказ Федерацияси арисида түзүлгән шәртнамә болди.

1922-ж. 30-декабрьда СССР Кеңәшлириниң I съези Иттипақлиқ дөләтни қуруш тоғрилиқ Шәртнамә вә Декларацияни тәстиқлиди. Алий һакимийәт органи Кеңәшләрниң Пүткүлиттипақлиқ съези, съезлар арисидики дәвирдә болса —Кеңәшләрниң Мәркизий Иҗраий Комитети (МИК) болди. У икки қанун чиқарғучи палата — Иттипақ Кеңиши вә Милләтләр кеңиши һәм бир башқурғучи органдин – МИК Президиумидин ибарәт болди. Алий иҗраий вә мәмурий орган СССР Хәлиқ Комиссарлар Кеңиши болди. Бу қаидиләр СССРниң 1924-ж. 31-январьда қобул қилинған дәсләпки Конституциясидә тәстиқләнди.

Җумһурийәтләр өз вакаләтликлириниң муһим бөлигини: хәлиқарилиқ мунасивәт, мудапийә, чегарини қайта қараштуруш, дөләтлик бехәтәрлик,ташқи сода, транспорт, бюджет, алақә вә ахча айлинимини мәркизий органларға бәрди. Ички ишлар, деханчилиқ, маарип (билим бериш), әдлийә, иҗтимаий ғәмсизләндүрүш вә саламәтликни сақлаш саһалири иттипақдаш җумһурийәтләриниң ихтиярида болди.

1924-ж.21-январьда В.И.Ленин вапат болди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Пүткүлроссиялик Кеңәшләрниң II съези Ленинни мәңгү әстә сақлаш мәхситидә Петроградни Лениград дәп авуштуруш тоғрилиқ тохтам чиқарди. Москвадики Кремль теминиң әтрапида В.И.Ленин намидики мәқбәрә селиш вә униңға адәмләрниң зиярәткә келип көрүш мүмкинчилигини яритиш зөрүрийити тоғрилиқ қарар чиқирилди.

Мәмурий-буйруқваз системиниң шәкиллинишкә башлиши. В.И.Ленин вапат болғандин кейин партия лидерлири арисида һакимийәт үчүн күрәш овж алди. Бу күрәштә Сәясий бюрониң әзаси, РКП(б) МК Баш кативи И.В.Сталин ғалип чиқти.

20—30-жж. ахирида кеңәш җәмийитини башқурушниң мәмурий-буйруқваз системиси қурулди. ВКП(б)ниң һөкүмран партия сүпитидә йәккә һакимийити, И.В.Сталинниң шәхсий һакимийәт түзүми, ихтисатни толуқ дөләтләштүрүш, дөләтлик органларни партиявий органлар билән авуштуруш, идарә қилишниң буйруқваз- тәқипләш усуллири мәмурий системиниң шәкиллинишиниң асасини тәшкил қилди.

Бу муһим!

Мәмурий-буйруқваз система– бу җәмийәтлик мунасивәтләрниң тәшкиллинишини еniқлайдиған уқум. Униң тәриплимилири сүпитидә дөләтлик мүлүк асасидаихтисадий һаятниң җиддий мәркәзләштүрүлүши; социалистик идарә қилиш усуллирини қоллиниш; ихтисатниң беқиндилиғи; партиявий дөләтлик бюрократияниң үстәмлиги ятиду.

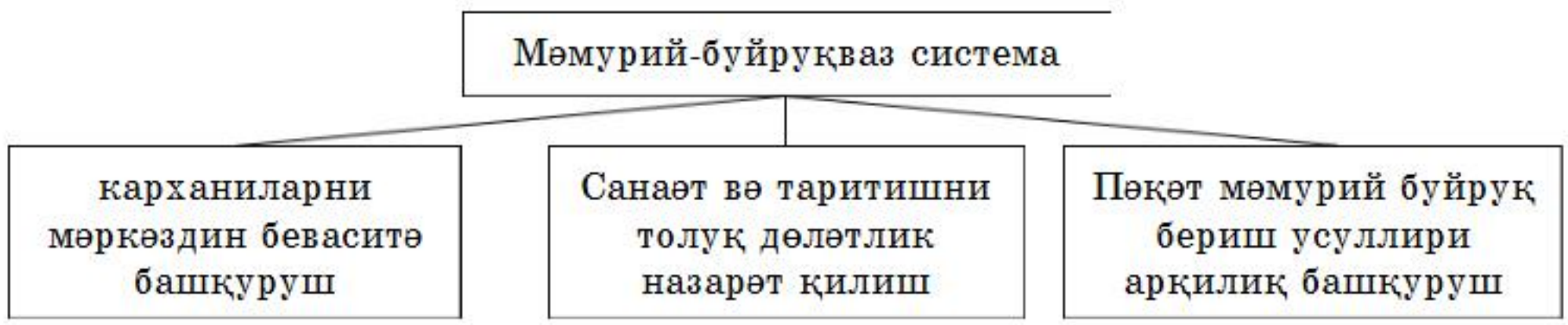

20—30-жж. ахирида ички партиялик демократия йоқитилип, Сталинға қарши оппозициялик көчбашчилар ужуқтурулди. Шуниң билән биллә барлиқ дөләтлик лавазимларни Сталинниң тәрәпдарлири егәллиди.

Хәлиқни назарәт қилиш үчүн ИИХК(НКВД) җазалиғучи органлар системиси җарий қилинди. Уларниң вәкиллири җәмийәтни "социализм дүшмәнлиридин" тазартип, бу категориягә һәрбир үчинчи пухра чүшүп турди. Мәмурий-буйруқваз система һакимийәт қурулмилирини қоллап вә тәминләп туридиған ихтисатни бәрпа қилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Билиминитәкшүр:

1. “Һәрбий коммунизм” дегинимиз немә? “Һәрбий коммунизм ” сәяситиниң мәзмунини тәрипләңлар.
2. “Һәрбий коммунизм” сәяситиниң ақиветини тәрипләңлар.
3. “Йемәк-ичмәк тәхсимати” дегәнни қандақ чүшинисиләр?
4. “Ишлимигән чишлимәйду” дегән қаидини қандақ чүшәндүрисиләр?
5. ЙИСқа өтүш сәвәплири вә униң нәтижиси тоғрилиқ ейтип бериңлар.
6. СССРда ақартиш жәрияни қандақ әмәлгә ашти?
7. СССРниң қурулуши тоғрилиқ ейтип бериңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

БИРИНЧИ ДУНИЯВИЙ УРУШТИН КЕЙИНКИ АЗИЯ ӘЛЛИРИ

§10. ОСМАН ИМПЕРИЯСИНИҢ БУРУНҚИ МУСТӘМЛИКИЛИРИДИКИ СУЛТАН ҺАКИМИЙИТИНИҢ ҒУЛИШИ ВӘ ЧӘТ ӘЛ ИНТЕРВЕНТЛИРИҒА ҚАРШИ КҮРӘШ

Бу дәристә:

- Биринчи дуниявий уруштин кейинки Шәрик әллиридә йүз бәргән өзгиришләр;
- европилиқ державиларниң Осман империясиниң бурунқи мустәмликилиридә жүргүзгән сәясәтлири;
- Шәрик әллириниң мустәқиллик йолидики күриши вә миллий-азатлиқ һәрикәтниң тәшкилләшкән аңлиқ күрәшкә улишиш жәрияни билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр:

мандат, Саудә Әрәбийәси, Сирия вә Ливан, Мисир, вәтәнпәрвәрлик күчләр, вице-король, Вафд партияси

Биринчи дуниявий уруш жиллиридa Шәрик әллиридә муһим өзгиришләр йүз бәрди. Йеқин Шәрик әллири уруш һәрикәтлири территориясидә болди. Улар муһим хам әшия вә йемәк-ичмәк мәнбәсигә, ишчи күчигә айланди. Мустәмликә әлләрниң аһалиси уруштин кейинки йүз беридиған өзгиришләр уларға мустәқиллик вә әркинлик елишқа мүмкинчилик бериду дәп үмүтләнди. Бирақ уларниң бу үмүтлири ақланмиди. Париж течлиқ конференциясидә мандат намини йепинча қилған германлиқ мустәмликиләрни бөлүшүш жәрияни башланди. Һечбир империалистик держава өз мустәмликилирини "әркинликкә қоюветишкә" келишмиди. Әксинчә урушта йәңгән ғалипкарлар өз ара талишип, бурунқи германлиқ мустәмликиләр вә Осман империясиниң мустәмликилири болған Әрәп әллирини егәлләшкә киришти.

Империалистик әлләрниң бу һәрикәтлиригә қарши мустәмликиләр вә бекинда әлләрдә мустәқиллик үчүн күрәшкүчи вәтәнпәрвәрлик күчләр улғийишқа башлиди. Мустәқиллик йолидики күрәшләр әнди миллий-азатлиқ һәрикәтниң тәшкилләшкән, аңлиқ күришигә айлинишқа башлиди.

Сауд Әрәбийәси. Биринчи дуниявий урушниң нәтижисидә Осман империясиниң ғулиши Саудлуқларниң әрәп йәрлирини мәркәзләшкән бир дөләтниң астиға топлаш йолидики күришигә қолайлиқ шараит яратти.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кинг-Крейн комиссияси. Осман империясини бөлүшүш. 1919-ж.

Уруш аяқлашқан вақитта Әрәбийә йерим арилида икки жирик дөләт: мәркизи Әр-Рияд болған Неджд султанати вә мәркизи Мәккә болған *Хиджаз корольлуги* болди. Бирақ бу икки дөләт арисида уруш башланди. 1926-ж. 10-январьда Абдул-Әзиз әл Сауд Хиджазниң короли дәп жакалиниду.

Бирнәччә жиллардин кейин Абдул-Әзиз пүткүл Әрәбийә йерим арилини өзигә қаритиду. 1932-ж. у "Әрәп корольлуғиниң бөләклирини бирләштүрүш тоғрилиқ" Пәрман чиқириду. Шуниңдин башлап дөләт Сауд Әрәбийәси Корольлуғи дегән намға егә болди. Шундақ қилип, ***Сауд Әрәбийәсиниң*** биринчи короли Абдул-Әзиз ибн Абдурахман әл-Сауд болди. Мукәддәс Қуръан-Кәрим әл конституцияси дәп жакаланди. Тәхт мирасхори тоғрилиқ тәртип орнитилди. 1933-ж. мирасхор шаһзадә болуп корольниң чоң оғли Сауд ибн Сауд бәлгүләнди.

Әлниң олтиришлиқ турғунлири үчүн ибн Сауд әмир һәмдә король һесапланди. У нериқи ата-бовилири охшаш мусулман жамаәниң (үммәтниң) мәнивий йетәкчиси —имам лавазими билән бир вақитта феодаллиқ һөкүмранму болди. Әрәбийә көчмәнлири Сауд уруқлириниң ақсүйәклирини олтиришлиққа маслашқан өз қәбилисиниң қандаш туққанлири дәп һесаплиди.

Мәркәзләшкән дөләтниң қурулуши әл турғунлириниң бехәтәрлигини тәминләп, феодаллиқ-қәбиләвий өз ара жедәлләр тохти-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Абдул-Әзиз ибн Абдурахман әл-Сауд

тилди. Сауд Әрәбийәси феодаллиқ-қәбиләвий җәмийәт асасида қурулған еди. Дөләтниң егилик асаси өтмүштикидәк—мал чарвичилиғи болди. Аһалиниң көп әмәс қисмила сүйи мол йәрләрдә деханчилиқ билән шуғулланди.

Абдул-Әзизниң ислаһатлири дөләт қурулмисини исламниң дәсләпки дәвридики ваххабистлиқ тәрғипләр билән мувапиқлаштурушқа тиришиши, корольлуқниң җәмийәтлик тәрәққият дәриҗисиниң бирнәччә әсиргә арқида қалғанлиғини көрсәтти. Бирақ Абдул-Әзиз дөлитигә наһайити қувәтлик ташқи күчләрниң тәсиригә чүшүшкә тоғра кәлди. Әрәп йеридә дуниядики әң жирик нефть –қаримай еһтияти тепилди вә униңдин чүшкән карамәт зор дарамәтләр дөләт қияпитини кәскин өзгәртивәтти.

Иккинчи дуниявий урушниң башлинишиға мунасивәтлик нефть ишләп чиқириш вақитлиқ тохтитилди.

Биринчи дунивий урушқа қариғанда Иккинчи дуниявий уруш Әрәбийә йерим арилини өз ичигә алмиди. Бирақ Абдул-Әзиз дөлитигә униң ихтисадий, сәясий вә һәрбий ақивәтлирини көрүшкә тоғра кәлди. Нефть ишләп чиқириш тохтитилди, йеза егилиги турғунлириниң һәрбий хизмәткә җәлип қилинишиға бағлиқ ишчи күчиниң тапчиллиғи ашти, һәж зияритигә кәлгүчиләрниң сани бирнәччә һәссә төвәнләп кәтти. Уруш чиқимлири, йемәк-ичмәкниң кәскин қиммәтләп кетиши көп мәбләғни тәләп қилди.

1943-ж. АҚШ һөкүмити Сауд Әрәбийәсини АҚШ үчүн наһайити муһим әл дәп җакалап, униңға ленд-лиз қанунини жарий қилдурди.

Ядиңларда сақлаңлар!

Ленд-лиз – Иккинчи дунивий уруш вақтида АҚШниң Гитлерға қарши коалиция әллиригә қурал-ярақ, һәрбий әслиһәләрвә башқиму маддий зәрүрийәтләрни қәризгә яки иҗаригә бериш системиси.

АҚШ вә Сауд Әрәбийәси арисидики мунасивәтләрниң әң муһим пәйти 1945-ж. президент Ф.Рузвельтниң король Абдул-Әзиз билән "Куинси" крейсериниң бортида учришиши болди. Бу АҚШ президенти Ф.Рузвельт Ялта конференциясидин қайтқан пәйти еди. Мошу учришиш вақтида король өз елидә паалийәт жүргүзүватқан америкилиқ концессияләрни қоллап, әнди Эль-Хаседики нефть кан орунлирини Йәроттура деңизиниң яқилириғичә апиридиған нефть қувурлирини селишқа өз келишимини бәрди. Өз тәрипидин Рузвельт Сауд Әрәбийәсиниң сәяситигә қоллаш көрситидиғанлиғини, йәни

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

әрәпләрниң чәт әллик һөкүмранлиққа қарши қаритилған азатлиқ күришини қоллашқа вәдә бәрди.

Ойлиниңлар!

Немә сәвәптин СаудӘрәбийәси Иккинчи дуниявий уруштин кейинки жилларда ихтисадий тәрәққият җәһәттин кәскин бурулуш ясиди? Қандақ сәвәплирини атиған болар единлар?

1945-ж. Сауд Әрәбийәси "гитлерлиқ коалиция" державилириға қарши уруш елан қилди. Бу шәртлик һәрикәт униң БДТға қобул қилинишиға мүмкинчилик бәрди.

Сирия вә Ливан XIX ә. ахирида Осман империясиниң тәркивидә болди. Бирақ XX ә. бешиға қәдәр улар европилиқларниң, жүмлидин, көпинчә француз капиталиға беқинда йерим мустәмликә әлләргә айлинип қалған еди. Сирия вә Ливандики инглиз әскәрлири билән болған урушлар аяқлашқандин кейинму у йәрләрдә оккупациялик тәртип-интизам сақланди.

1919-ж. Париждики течлиқ конференциясидә Сирия вә Ливанни Франциянин мандатиға бериш тоғрилиқ қарар қобул қилинди. Француз алий комиссариға чәксиз һакимийәт берилди. 1920-ж. французлуқ губернатор һөкүмранлиғидики "Улуқ Ливан" намлиқ дөләт қурулди. Сирия болса ушшақ диний-жамаәлик асастики дөләтлик бирләшмиләргә парчилинип кәтти. Уларниму алий комиссарға беқинидиған французлуқ губернаторлар башқурди.

Сауд Әрәбийәсиниң короли Ибн Сауд
вә АҚШ президенти Франклин Рузвельт. Қаһирә, 1945-ж.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Сирия президенти Һашим әл-Атасси

Басқунчилиқниң дәсләпки күнлиридин башлапла Сирия вә Ливан хәлқи уларға қарши қозғиланқларни тәшкиллиди.

Бу мустәмликичиләрни идарә қилишниң қолайлиқ йоллирини издәштүрүшкә мәҗбур қилди. Улар әнди қозғиланқларни һәрбий күч билән бесип ташлашниң орниға ихтисадий езиш усуллирини қоллинишқа башлиди.

Француз һакимийти тәсис жиғинини чақиришқа рухсәт қилди. 1928-ж. Тәсис жиғиниға сайлам болуп өтти. Шундақ қилип, французлар өзлиригә таянчи болидиған сәясий қурулмини бәрпа қилишқа үмүтләнди. Бирақ Тәсис жиғини әмигрантлиқ мәркәзләрниң қоллиши билән француз һөкүмранлири билән жаңжаллашти. 1928-ж. қобул қилинған Конституция Сирияни француз мандатини етирап қилмайдиған мустәқил дөләт дәп жакалиди. Буниңға жавап ретидә йеңи тайинланған алий комиссар Понсе дәрру Тәсис жиғинини тарқитиветиду. Конституция пәқәт 1930-ж. қоллинишқа кирип, француз мандатиниң сақланғанлиғини жакалайду.

Хәлиқ қозғиланқлириниң мәғлуп болушиға қаримастин, Сириядә азатлиқ күриши һечқачан тохтимиди. Наразилиқ күрәшниң қисими билән французлуқ һакимийәт Конституцияни әслигә кәлтүрүп, Миллий груһниң вәкиллири билән музакириләр жүргүзүшкә мәҗбур болди. Улар Сириянiң мустәқиллигини етирап қилиш тоғрилиқ йеңи дөләт арилиқ шәртнамиләр түзүшкә көнүп, 1936-ж. шундақ шәртнамә түзүлди. У бойичә шәртнамә тәстиқләнгән күндин башлап үч жил ичидә французлуқ мандатниң күчи бекар қилинишқа тегиш болди. Франция Сирия зиминида униң ички ишлириға арилашмиған әһвалда өз әскәрллири һәм һәрбий базилирини сақлашқа рухсәт алди. Йеңи сириялик парламентқа сайлам болуп өтти. Миллий топгруһлар йәнә ғәлибә қазинип, униң йетәкчиси Һашим әл-Атасси әл президенти болуп сайланди.

1939-ж. француз парламенти жуқуридики шәртнамини тәстиқләштин ваз кәчти. Алий комиссар йәнила парламентни тарқитиветип, әл Конституциясини бекар қилди. Униң орниға *Директорлар кеңиши* аталмишни қуруп, униң иш-паалийитини французлар толуқ өз назаритидә тутидиған болди.

Пүткүл Сирияни өз ичигә алған қозғиланқлар әнди Ливан йеригә авушти. Бу қозғиланқларни бесиш үчүн француз һакимийити диний топлар арисида ихтилап пәйда қилип, ливанлиқ христиан

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

динидикиләрни (маронитларни) азатлиқ күрәшкә қарши һайдап салмақчи болди. Шундақла ливанлиқ вә сириялик буржуазияниң йетәкчилири билән келишимгә келишкә тиришти. Униң үчүн бәзи йеникчиликләрни беришкиму тәйяр болди. Нәтиҗидә Франция француз-ливан шәртнамисини имзалашқа мәҗбур болди. Француз һөкүмити үч жилдин кейин мандат тәртивини күчидин қалдурушқа вәдә бәрди. Улар бажхана, малийә системиси вә алақини назарәт қилиштин ваз кечишкә келишти. Өз новитидә Ливан һөкүмити ташқи сәясәт мәсилилири бойичә Франция билән мәслиһәтлишип турушқа тегиш болди. Буниңдин башқа Ливан йеридә Франциянiң қураллиқ күчлири қалидиған болди вә у диний һәм аз санлиқ милләтләр һоқуқини қоғдиши керәк дейилди. Иккинчи дуниявий уруш һарписида Ливанда французлуқ басқунчи һакимийәтниң чәксиз назарити орнитилди.

Король Фуад I

Мисир. 1882-ж. башлап бу әлгә инглиз басқунчилири өз һөкүмранлиғини орнитишқа башлиғини билән, XX ә. бешида Мисир илгәркидәкла Осман империясиниң бир бөлиги һесапланди. Ички сәясий әһвалниң кәскинлишиши, алий һакимийәтниң турақсизлиғи вә әлдики миллий-азатлиқ һәрикәтниң күчийиши "Мисир—мисирлиқлар үчүн!" дегән шиарни көтәргән өктичи-оппозициялик күчләрниң даһиси Әрәби-пашаниң аброй-нопузини өрләтти. Бу әһвал Англиянiң уруш һәрикәтлирини башлишиға сәвәп болуп, нәтиҗидә Әрәби-пашаниң әскәрлири мәғлуп болуп, инглизлар Қаһирини бесивалди.

Биринчи дуниявий урушниң башлинишиға бағлиқ дуниядики геосәясий әһвалниң өзгиришигә аит инглиз һөкүмити 1914-ж. Түркийәниң Мисирдики һакимийитини йоқатқанлиғини, Мисирда инглиз протекторатини жакалайдиғанлиғини билдүрди. Инглиз баш консули әнди алий комиссар дәп атилилдиған болди, униң қолиға әлниң барлиқ һакимийти берилди.

Түркийәниң Мисирда қозғилаң тәшкиллимәк болған һәрикәтлири әмәлгә ашмиди; Германиянiң түрк әскәрлиригә көрсәткән қоллишиға қаримастин, инглизлар түркләрниң барлиқ һуҗумлирини тохтатти. Шундақ қилип, Мисир толуқ Англиянiң тәсир даирисидики зиминға айланди.

Уруш аяқлашқандин кейин Мисирда әл мустәқиллигини тәләп қилған миллий һәрикәт қайтидин башланди. Уруштин кейинки сәясий күрәшниң алдинқи сепигә йеңи күчләр чиқти,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

униң дәсләпкиси болуп 1918-ж. қурулған *Вафд* партияси (сөзму сөз тәржимиси "делегация") болди. Бу партия миллий мустәқилликни тәләп қилған наһайити күчлүк һәрикәтни пүткүл әлдә кәң тарқитип, у муһим нәтиҗиләрни бәрди. Англия Мисирниң мустәқиллигини етирап қилди , бирақ шу йәрдики британ капиталиниң ихтисадий тәсирини ейтмиғанниң өзидә, өз һәрбий қисимлири билән комиссарини қалдуруш тоғрилиқ шәрт қойди. 1923-ж. Конституция бойичә Мисир король Фуад I һөкүмранлиғидики конституциялик монархия болди. Парламент вә корольниң алдида жавапкәр Вафд йетәкчилири башқуридиған Министрлар кабинети қурулди. У Англияниң алдиға британ әскәрлирини әлдин елип кетиш вә инглиз-мисир бирләшкән һөкүмранлиғидики Суданни Мисирға қошуш тоғрилиқ мәсилини қойди. Министрлар кабинети вә яш мисирлиқ буржуазияниң қисими билән Англия муһим ихтисадий йеникчиликләр беришкә өз келишимини бәрди. 1931-ж. йеңи бажханилиқ селиқ системиси жарий қилинди, у мисирлиқ санаәт вә содини риқабәтчиликтин қоғдашқа қаритилди.

Дуниявий боһран Мисирниң ихтисадий әһвалини техиму қийинлаштурди, бу, өз новитидә, әлдики сәясий күрәшниң техиму кәскинлишишигә елип кәлди. Нәтиҗидә вафдчилар қайтидин һакимийәттин кәткүзүлди, Конституция болса баричә реакциялик характердики йеңиси билән алмаштурулди. Һәр һалда вафдчиларниң тәшәббуси билән новәттики сәясий кампания башлинип, нәтиҗидә король Фуад инглизларниң келишиши билән 1923-ж. Конституцияни әслигә кәлтүрди. 1936-ж. инглиз әскәрлири Мисирдин чиқирилди, комиссар инглиз әлчиси болди, пәқәт Сувәйш (Суэц) каналиниң зонисидила - (территориясидә) инглизларниң бәзи һәрбий қисимлири қалидиған болди. Инглизлиқ һәрбий күчләр мисирлиқ аэродромлирини пайдилинишқа вә Мисир территориясиниң үстидин учушқа мүмкинчилик бәрди. Инглизлар Мисир территориясини уруш болған әһвалда яки уруш ховупи төнгән вәзийәттә плацдарм сүпитидә пайдилиналайдиған болди. Шундақ қилип, бу шәртнамә, бир тәрәптин, мустәқил Мисир һөкүмитиниң мәртивисини кәңәйтишкә мүмкинчилик бәрсә, иккинчи тәрәптин, Англияниң Мисирдики үстәмлигини башқичә бәкитип бәрди.

Вафдчиларниң ғәлибисигә тәңләштүрүлгән бу келишим миллий буржуазияниң мурәссәчи-келишимпазлиғини көрсәтти.

Англияниң қоллишидики либерал-конституционалистлардин тәшкилләнгән йеңи һөкүмәт инглизлар билән йәнә бир йеңи келишимни имзалиди. Униң бойичә инглизларниң Мисирдики һәрбий-стратегиялик қурулушлириниң планини кәңәйтти вә инглизлиқ қурулуш объектлири вә коммуникацияләрниң чиқимлирини Мисирниң үстигә артип қойди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1937-ж. Мисир Милләтләр Лигисиға қобул қилинди. Бундин кейинки жилларда Мисир әлни чәт әлликләрниң арилишишидин толуқ азат қилишқа қаритилған сәясий күрәшләрни давамлаштурди.

Билимиңнитәкшүр:

1. 20—30-жж. Йеқин вә Оттура Шәриқтики миллий-азатлиқ һәрикәтләрниң қандақ алаһидилиги болди?
2. Немә сәвәптин мустәмликичи дөләтләр икки уруш арилиғидики жилларда мустәмликә системини сақлап қалалмиди?
3. 20—30-жж. Сауд Әрәбийәсиниң иҗтимаий-ихтисадий вә сәясий тәрәққиятиниң асасий алаһидиликлири қандақ болди?
4. Сирия вә Ливанда 20—30-жж. қандақ сәясий өзгиришләр орун алди?
5. Инглизларниң Мисирда жүргүзгән сәяситини қандақ чүшәндүргән болаттиңлар? Улар қандақ мәхсәтни көзлиди?
6. *Вафдчилар* дегән кимләр вә уларниң сәясити қандақ еди?
7. *Ленд-лиз* қанунининиң маһийәт-әһмийити немидә?

§11. ОСМАН ИМПЕРИЯСИДӘ СУЛТАНЛИҚ ҺАКИМИЙӘТНИҢ ҒУЛИТИЛИШИ. ТҮРКИЙӘДӘ ЗАЙИРЛИҚ ДӨЛӘТНИҢ ҚУРУЛУШИДИКИ МУСТАФА КЕМАЛНИҢ ТАРИХИЙ ОРНИ

Биринчи дуния урушида Осман империяси Антантиға қарши германлиқ коалиция тәрипидә болди. Бу сәясий йөнилишниң толуқ өзгириши Яш түркләр һөкүмитиниң дөләтни бундин кейинки вәйранчилиқтин сақлап қелиш нийитидин пәйда болғанлиғи мәлум. Шундақла улар ғәрбий европилиқ державиларниң әзгүчилик тәсир-тәртивидин азат болушқа интилған еди. Бирақ төрт жилға созулған уруш Осман империясини толуқ вәйранчилиққа учратти, түрк хәлқини болса миллий йоқилиш гирдавиға тақиди.

1918-ж. күздә султан һөкүмити Антанта державилириниң алдида тәслим болушқа мәҗбур болди. Яш түркләр даһилири чәт әлләргә қачти, уларниң партияси тарқилип кәтти. Мудрос вақитлиқ шәртнамиси бойичә султан һакимийитиниң қол астида пәқәт һазирқи Түркийәниң йәрзиминила қалдурулди. Шәртнамә бойичә әлни парчилаш мүмкинчилиги сақланди. Қелиплашқан вәзийәттә миллий дөләтниң

Бу дәристә:

- Осман империясиниң ғулаш сәвәплири, Султан һөкүмитиниң Антанта державилири алдида тәслим болуши;
- 1918—1923-жж. түрк хәлқиниң азатлиқ күрәшлири вә генерал МустафаКемал Ататүрк тоғрилиқ;
- Йеңи сәясий тәшкилат –Хәлиқчил-жумһурийәтлик партияниң (ХЖП) қурулуши вә Түркийәниң жумһурийәт болуп жакалиниши;
- ихтисадий сәясәтниң асасий маһийити — *этатизм* һәққидә билимиз.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тирәк сөзләр:

Кемализм, “жумһурийәтчилик”, “милләтчилик”, “этатизм”, “лаицизм”, “түрк хәлқиниң бирлиги”, “Инқилапчилиқ” (“ағдурушчилиқ”), Конституция

асасини селиш Антантиниң Түркийәни парчилашқа қаритилған планиниң ялғуз – йеганә альтернативиси болди. 1918—1923-жж. Анадолидики түрк хәлқиниң азатлиқ күришини генерал Мустафа Кемал Ататүрк башқурди. Ататүрк башта Яш түркләр һәрикитигә паал арилишип, кейинәрәк көпчиликкә тонулушқа башлиған еди. Хәлиқ уни маһир һәрбий қомандан вә түрк миллитиниң мустәқиллиги йолидики атәш жүрәк күрәшчи сүпитидә тонуди.

Мустапа Кемал вә униң сәпдашлириниң асасий вәзиписи миллий күчләрни сәпәрвәрликкә кәлтүрүш болди. М.Кемал йетәкчилигидики вакаләтлик комитет вақитлиқ һөкүмәтниң хизмитини атқурди. Кемалчил груһниң йетәкчилигидә 1920-ж. Әнқәридә йеңи парламент—Түркийәниң Бүйүк Миллий мәжлиси (ТБММ) чақирилип, у өзини әлдики йеганә биртуташ қануний һакимийәт екәнлигини жакалиди. Пүткүл қанун чиқарғучи вә ижраий һакимийәт ТБММға берилди, парламент намидин болса бу вакаләтлик униң һөкүмитигә жүкләнди.

Түрк хәлқиниң наһайити зор қурванлиқлар бериши арқилиқ қол йәткүзүлгән Антанта билән болған уруштики ғәлибә Ататүрк вә униң тәрәпдарлириниң аброй-тәсирини күчәйтти. Әлниң өз алдиға тез сүръәттә тәрәққий етишигә йол ачти. 1922-ж. Мәжлис султанлиқ һакимийәтниң күчидин қалдурулғанлиғи тоғрилиқ Пәрман чиқарди. 1923-ж. йеңи сәясий партия –Хәлиқчил-жумһурийәтлик партия(ХЖП) қурулди. 1923-ж. 29-октябрьда Түркийә жумһурийәт дәп жакаланди, униң һакимийти кәң вакаләтликләргә егә президентқа берилди. Кемалчилар һакимийитиниң мустәһкәмлинишигә 1924-ж. хәлипәтни йоқитиш тоғрилиқ қарарниң қобул қилиниши зор тәсир йәткүзди. Мошу чарә-тәдбирләрдин кейин кона сәясий системиниң толуқ вәйран қилинғанлиғи вә йеңидин миллий дөләт қурушқа бурулғанлиғи ениқ болди. Бу чарә-тәдбир тарихта *кемалчи ағдуруш* дегән нам билән қалди. Түркийә зайирлиқ жумһурийәт болди вә әл қайтидин йеңилиниш йолиға чүшти.

Уруш һәрикәтлириниң нәтижилири, шундақла кемалчи һакимийәт вәкиллири билән орнитилған мунасивәтләр ахир һесапта ғәриплик сәясәтчиләрниң “йеңи Түркийәни” етирап қилишиға елип кәлди. Лозанна конференциясидә (1922-ж. ноябрь –1923-ж. июль), йәни Түркийәниң Антанта әллири билән мунасивәтлирини рәтләшкә тегиш болған жиғинда түрк делегациясы әң муһим

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мәсилә –Түркийәниң мустәқил дөләт екәнлигини хәлиқарилиқ дәриҗидә етирап қилдурушқа муваппәқ болалиди.

Мустәқиллик үчүн күрәшниң ахириға қәдәр Түркийә ихтисадий җәһәттин начар тәрәққийләнгән әлләрниң қатарида болди, униң ихтисади аграрлиқ, йерим мустәмликә характерда болди. Кемалчилар әлниң ихтисадий мустәқиллигини тәминләшкә қаритилған бир қәдәр җилддий тәдбирләрни әмәлгә ашурди. Униңға капитуляция тәртивиниң бекар қилинишиму қолайлиқ шараит яратти. Һөкүмәт чәт әлликләрдин уларға тәәллуқ болуп кәлгән барлиқ санаәт карханилири вә төмүр йоллар-ни сетивалди, чәт әллик тамака монополияси "Режи"-ни дөләт илкигә алди. Мәркизий банкни тәшкиллиди.

Мустафа Кемал. Әйни чағдики 7-түрк армиясиниң қомандани. 1918-ж.

Ихтисадий сәясәтниң асасий мәзмуни *этатизм* болди, у ХҖПниң тәшкиллигән 6 асасий принциплириниң бири еди. Бу принциптики ихтисадий сәясәтниң көзлигини — дөләтлик малийәни санаәткә, төмүр йол транспортиға , кейинәрәк егиликниң башқиму саһалириға йүзләндүрүш еди. Шуниң билән биллә хусусий мүлүкчилик тәшәббусларниму әтраплиқ қоллап турди.

Бу қизиқарлиқ!

Этатизм (франц. -дөләт) – дөләтниң җәмийәтниң ихтисадий, иҗтимаий, мәдәний һаятидики вә илим-пән һәм башқиму саһалардики ролини күчәйтиш характерини көрситидиған уқум.

Этатизм – дөләтлик капитализмниң түрии ретидә чәт әл капиталиниң һәрикәт қилиш даирисини тарайтишқа мүмкинчилик берип, түрк миллий буржуазиясиниң тәсирини мустәһкәмләшкә йол ачти. Бирақ һөкүмәтниң протекционистлиқ сәяситигә қаримастин, шәхсий капитал санаәт қурулушиға жирик мәбләғ салмиди. Чәт әл капиталини җәлип қилиш чарилириму күтүлгәндәк нәтиҗиләрни бәрмиди. Шундақ қилип, ихтисадий стратегияниң муһим түчини "қол әмгигигә асаланған ишләп чиқириштин машинилиқ әслиһәләр" билән җабдулған жирик фабрикилиқ санаәткә җиддий көчүш" мәхсити орунланмиди. Йеза егилигиниң риваҗлинишиғиму қол йәткүзүлмилди, у йәрдә техичила капитализмғичә болған егилик түрлири сақлинип, помещиклиқ йәр егәлләш үстәмлик қилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

20-жж. ахири – 30-жж. бешидики кәң қанат яйған дуниявий ихтисадий боһран Түркийәниң ихтисадиғиму наһайити еғир тәсир қилди. Мошундақ қийин дәвирдә һөкүмәт пүткүл мәсъулийәтни өз зиммисигә елишқа киришти. Әгәр 20-жж. һөкүмәт өзиниң асасий диққитини банк несийәлирини тәшкилләш вә чәт әлликләргә тәәллуқ кархана вә төмүр йолларни сетивелишқа ағдурса, әнди 30-жж. бешидин башлап у дөләтниң назаритидики яки бюджеттин мәбләғ билән тәминлинидиған санаәтлик вә инфрақурулмилиқ қурулушларға бесим көңүл бөлүшкә башлиди. 1931-ж. кемалчил "этатизм" (түркчә — "дәвләтчилик") концепцияси әтраплиқ йәкүнләнди вә әлниң ихтисадий һаятини дөләтлик рәтләш һәрикити башланди.

Азду-тола болсиму байқилишқа башлиған ихтисадий өрләш җәрияни миллий буржуазия вә униңға йеқин груһларниң әһвалини күчәйтти. Кемалчилар җәмийәтлик һаятни түп асасидин өзгәртишкә йүзләнди. 1923-ж. әл пайтәхти *Стамбулдин Әнқәригә* көчирилди.

Бир қәдәр чарә–тәдбирләр дөләтлик ишларни диний ишлардин бөлүш мәсилилиригә беғишланди. Дин мәктәп вә дөләттин жирақлитилди. Түркийәдә 6 әсир мабайнида һөкүмранлиқ қилған Осман сулалисиниң әзалири әлдин қоғланди. Дин ишлири вә вакуфлар тоғрилиқ министрлик бекар қилинип, диний топлар өзлиригә тәәллуқ байлиқлардин айрилди. Барлиқ мәдрисиләр йепилип, оқуш орунлириға назарәт қилиш ақартиш (маарип) министрлигиниң қолиға топланди. Диний хизмәткарлардин сот ишлири толуқ тартивелинди. Шәриәт сотлирини тарқитиш арқилиқ әнди сот ишини европилиқ үлгидә жүргүзүш қолға елинди. У, өз новитидә, қанун саһасиниң мутәхәссислирини, болупму адвокатларни тәйярлаш зөрүрийитини пәйда қилди. Мошу ислаһатлар билән биллә мәмурий бөлүнүш саһасидиму өзгиришләр ясилип, әл мәркәзгә бевасита беқинидиған вилайәтләргә (губерниялә́ргә) бөлүнди. Ислаһатларниң барлиқ йөнилиши нәзәрийәвий җәһәттин ХҖПниң программисиға мувапиқ, *лаицизм (зайирлиқ) принципи* билән жүргүзүлди.

Парламентниң мәхсус қарари билән Мустафа Кемалға Ататүрк (түркләрниң атиси) дегән пәхрий атақ-унван берилди вә уни башқа һечким егәллимәскә тегиш дейилди.

1923—1924-жж. ислаһатлар 1924-жилқи биринчи жумһурийәтлик Конституциясиниң асасиға елинди вә у миллий буржуазия һәм униң билән бағлинишлиқ зиминдар-помещик топлириниң үстәмлигини қанунлаштурди. *Феодаллиқ-теократиялик монархия – султанат (султанлиқ) вә хәлипәтниң йоқилиши про-*

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

грессивлиқ қәдәм болди. Конституция барлиқ пухрарларни түркләр дәп жакалиди. Мошу арқилиқ Түркийәдә аз санлиқ милләтләрниң можутлуғи қануний жәһәттин йоққа чиқирилип, уларниң ассимиляциясигә йол берилди.

Мустафа Кемал Ататүркниң йетәкчилиги билән жүргүзүлгән ислаһатлар ихтисадий вә жәмийәтлик һаятни жанландурди. Буржуазиялик ислаһатларниң жүргүзүлүши беришида түрк буржуазиялик милләтчиләрниң бир еқими сүпитидә *кемализм* идеологияси толуқ шәкилләнди. Кемализмниң асасий принциплири жакаланди: "жумһурийәтчилик", "милләтчилик", "этатизм", "лаицизм", "түрк хәлқиниң бирлиги" ,"инқилапчилиқ" (кемалчи идеяләр вә ислаһатларға садақәтлик).

30-жж. оттурисиға қәдәр кемалчи өзгиришләр, этатизм сәясити өз йемишини беришкә башлиди: дөләтниң сәясий вә ихтисадий әһвали бир қәдәр мустәһкәмләнди. Түркийәниң хошна әлләр алдидики абройи өсти. Әлниң санаәтлик тәрәққиятиниң асаси селинди.

Ататүркниң һаятиниң ахирқи жиллирида вә у вапат болғандин кейин (1938-ж.) бир партиялик тәртипниң күчи һалсирашқа башлиди. Һәр һалда униң избасарлири Иккинчи дуния урушиниң һарписида хәлиқарилиқ әһвалниң кәскинлишишини һесапқа алған һалда , мошу системини әйни петичә сақлап қелишни ойлиди.

Иккинчи дуния урушиниң башлинишиға бағлиқ Түркийә өзиниң бетәрәп сәясәт тутидиғанлиғини жакалиди. Уруш жиллирида Әнқәрә, өз чегарилириниң мустәһкәмлигини сақлаш мәхситидә бирдә "ось державилири билән", бирдә Гитлерға қарши коалиция иттипақдашлири билән мунасивәт қилишқа мәжбур болди. Пәқәт гитлерлиқ Греманияниң сөзсиз тәслим болидиғанлиғиға көз йәткүзгәндин кейинла, йәни 1945-ж. февральниң ахирида Түрк һөкүмити Германия вә Японияғә қарши уруш елан қилди. Мошу бир утумлуқ пәйт Түркийәниң БДТниң тәсисчилириниң қатарида болушиға мүмкинчилик бәрди. Бирақ униң Кеңәш Иттипақи билән аридики мунасивәтлири начарлиди. Һакимийәт бешидикиләргә өзлириниң ички вә ташқи сәясәтлирини түп асасидин өзгәртишкә тоғра кәлди.

Билиминнитәкшүр:

1. XX ә. бешида Осман империясиниң парчилинишиға қандақ сәвәпләр болди?
2. Дәрисниң мәтини вә тарихий хәритиниң ярдимидә Осман империясиниң XX ә. 20-жж. әһвалини тәтқиқләңлар.
3. Мустафа Кемал Түркийәниң миллий-азатлиқ һәрикитидә қандақ роль атқурди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

5. Этатизм сәяситиниң әһмийитини еиқлаңлар вә униң Түрк Жумһурийитидики нәтиҗилирини көрситиңлар.
6. Ататүрк ислаһатлирини тәһлил қилиңлар. Төвәндики аталғуларниң мәнасини еиқлаңлар: "жумһурийәтчилик", "милләтчилик", "этатизм", "лаицизм", "түрк хәлқиниң бирлиги", "инқилапчилиқ" (ағдурушчилиқ).

§12. БИРИНЧИ ДУНИЯВИЙ УРУШТИН КЕЙИНКИ ХИТАЙНИҢ ӘҺВАЛИ. СИНЬХАЙ ИНҚИЛАВИ. СУНЬ-ЯТСЕН –ХИТАЙНИҢ ВАҚИТЛИҚ ПРЕЗИДЕНТИ

Бу дәристә:

- Хитайниң инқилавий бирләшкән ититипақи;
- Сун Ятсенниң хәлиқчил үч принципи";
- 1911-1913-жж. Синьхай инқилави, йеңи сәясий партия – гоминданниң қурулуши
- Юань Шикай диктатурисиниң орниши;
- Биринчи дуниявий уруш жиллиридики Хитай; Хитай Коммунистик партиясиниң (ХКП) қурулуши тоғрилиқ билимиз.

Тирәк сөзләр:

Сунь Ятсен, Хитайниң инқилавий бирләшкән иттипақи, "Үч хәлиқчил принцип": "милләтчилик," "хәлиқ һакимийити," "хәлиқ паравәнлиги", Синьхай инқилави, Юань Шикай

XX әсиргичә Хитай Ғәрип державилириға беқиндилиқ вә ички сәясий турақсизлиқ әһвалида қәдәм ташлиди. Һакимийәт бешида техичила манжурларниң Цин сулалиси һөкүмранлиқ қилди. Бу һакимийәт вақтида әл өзиниң ихтисадини, қураллиқ күчлирини, шундақла дөләтлик идарә қилиш системисини йәткүлүк дәриҗидә йеңилалмиди.

XX ә. бешидики муһим вақиәләрниң бири 1905-ж. хитайлиқ инқилапчи-демократ Сунь-Ятсенниң йетәкчилиги билән бирнәччә хитайлиқ буржуазиялик-демократиялик вә милләтчи тәшкилләрниң бирлишиши йүз бәрди. Уларниң йөнилишлири һәрхил: конституциялик-монархияликтин — инқилавий-демократияликкичә дөләтлик һакимийәт түрини таллиған груһлар еди. *Хитайниң инқилавий бирләшкән иттипақи* өз сепигә манжур сулалисини ғулитишқа нийәт билдүргән әл ичидики вә чәт әлләрдики барлиқ асасий тәшкилләрни өз ичигә алди. *Бирләшкән иттипақниң* асасий программиси Сунь Ятсен йәкүнлигән "үч хәлиқчил принципқа" асаслинип түзүлди: 1) "*милләтчилик* " принципи ят йәрлик манжур сулалисиниң һакимийитини ғулитип, таза хитайлиқ һакимийәтни әслигә кәлтүрүш; 2) "*хәлиқ һакимийити*" монархиялик һакимийәтни йоқитип, жумһурийәтлик һакмимийәтни орнитиш; 3) "*хәлиқ паравәнлиги*" йәргә егидарчилиқ қилиш һоқуқини тәңләштүрүш яки йәрни пәйдин пәй дөләтт мүлкигә айландуруш вә прогрессивлиқ йәр селиғини шәкилләндүрүш дегәнликни биллдүрди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

“Үч хәлиқчил принцип” программиси хитай инқилавиниң мәхситини ениқлиди. Бирләшкән иттипақниң ичидә бу принципларға нисбәтән көзқарашларму һәрхил болди. Буржуазиялик-помещиклиқ топ-груһлар “хәлиқ паравәнлиги” принципиға қарши чиқти, чүнки йәргә помещиклиқ монополияниң йоқилишиға, әнди йәргә егидарчилиқ қилиш һоқуқини тәңләштүрүш болса мүлүкни қайта тәхсимләшкә елип келиду дәп қорқушти.

1911—1913-жж. Синьхай инқилави. Империалистлар әлни өз тәсир даирилиригә бөлүшүшни давамлаштурмақта еди. Буниң һәммиси хәлиқ аммисиниң ғәзивини қозғап, наразилиғини пәйда қилди. Миллий буржуазияниңму наразилиғи күчийишкә башлиди.

Хитайниң бәзи наһийәлиридә деханлар қозғиланлири партлиди. 1911-ж. әтиязлиғи Гуанчжоуда Бирләшкән иттипақ әзалири тәшкиллигән жирик қозғилаң партлиди. Қозғиланниң әң жирик очиғи Хитайниң жирик мәркәзлириниң бири Учанда болди. Бу вақиәләр Синьхай инқилавиниң башлиниши дәп санилиду.

Бу қизиқарлиқ!

1911-жил хитайлиқ ай календари бойичә “Синьхай” дәп атилип, у 1911-ж. 30-январьдин 1912-ж. 17-февральғичә болған арилиқни өз ичигә алиду.

Бу инқилап өзиниң алдиға қойған вәзипилири бойичә буржуазиялик характерда болди вә у, әң алди билән, мунҗурлуқ монархиялиқ һакимийәтни ғулитиш мәхситини көзлиди. Бу әһвал әлниң капиталистик тәрәққият йолиға пәйдин-пәй өтүш мүмкинчилигигә йол ечишқа тегиш еди.

Инқилапниң башланғанлиғидин хәвәр тапқан Сунь Ятсен эмиграциядин қайтип Шанхайға келиду. Нанкин шәһиригә жиғилған инқилавий провинцияләрниң конференциягә кәлгән делегатлири Хитай Жумһурийитиниң қурулғанлиғини жакалиди вә бир еғиздин Сунь Ятсенни униң вақитлиқ президенти қилип сайлиди. 1912-ж. 1-январьда Сунь Ятсен қәсәм яд берип, Хитай Жумһурийитиниң вақитлиқ президенти лавазимиға кириште.

Сунь Ятсен

Мошу вақитта Бежиндики Манҗур һакимийити қелиплашқан әһвалдин чиқишниң йоллирини издәштүрүшкә башлиди. Сарайниң ишәшлик хизмәтчиси генерал Юань Шикайға илтимас қилип, әлниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Юань Шикай

қураллық күчлирини башқурушни өз қолиға елишни өтүниду. У бу өтүнүшни қобул қилди вә императорлуқ кеңәш рәиси һәм премьер-министр лавазимлириниму биллә атқуридиған болуп һәл қилинди. Шундақ қилип, Юань Шикай Шималий Хитайниң толуқ һөкүмран диктатори болди.

Нәтиҗидә Хитайда қош һакимийәт пәйда болди: жәнупта вақитлиқ президент Сунь Ятсен башқурған Хитай Жумһурийити һөкүмранлиқ қилса, шималда — Бежинни мәркәз қилған императорлуқ һакимийәт техичила һакимийәт егиси болуп һесапланди.

Либераллиқ буржуазия өзи үчүн инқилап аяқлашти дәп һесаплиди. Бежинда болса Юань Шикай һакимийәт башқуруп турди. Юань Шикайни либералларму, помещикларму иллиқ қобул қилди. Уни һәтта империалистик державиларму қоллиди. Униң үчүн пәқәтла манжур сулалисини тәхттин ғулитиш мәсилисила қалған еди. 1912-ж. 12-февральда Юань Шикай алтә яшлиқ император Пу И-ниң анисини униң намидин тәхттин ваз кечидиғанлиғи тоғрилиқ пәрманға имза қоюшқа көндүрди. Мошундақ әһвалда Сунь Ятсенниң утопиялик программиси— “хәлиқ паравәнлиги принципи” либералларға һаҗәт болмай қалди. У келиплашқан сәясий күчләрниң нисбитини һесапққа алған һалда императорниң тәхттин ваз кечишидин бир күн өтүп өзиму вақитлиқ президентлиқтин ваз кечип, һакимийәтни Юань Шикайға өткүзүп бәрди. Нанкин миллий жиғини Юань Шикайни президент қилип сайлиди.

Хитайдики Синьхай инқилави аяқлашти. 1912-ж. мартта Нанкинда Хитай Жумһурийитиниң вақитлиқ Конституцияси қобул қилинди вә пайтәхтни Бежинға көчириш тоғрилиқ қарар қобул қилинди.

1912-ж. Бирләшкән иттипақниң әзалири йеңидин **Гоминдан (Миллий партия) партиясини** қурди. Униң программисиға тактикилиқ мәхсәттә Сунь Ятсенниң йәргә тән егидарчилиқ қилишни көзләйдиған үчинчи принципи киргүзүлмиди. Хитайниң чәт әлләргә мунасивити тоғрилиқ көзқарашларму ейтарлиқ юмшитилди.

Ойлиниңлар!

Немә үчүн Гоминдан партиясиниң программисиға Сунь Ятсенниң үчинчи принципи киргүзүлмиди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Гоминдан партияси қурулғандин кейин Сунь Ятсен мәлум вақит паал сәясий хизмәттин кетип, Хитай төмүр йоллири идарисиниң Баш мудири хизмитигә қизғин киришип кетиду. У шундақ қилип, әмәлиятта "хәлиқ паравәнлиги " принципини течлиқ йол билән әмәлгә ашурушқа болидиғанлиғини испатлимақчи болди. Сунь Ятсен шу чағда униң программилиқ үч принципиниң иккиси әмәлгә ашқанликтин, әнди үчинчи принципни әмәлгә ашурушта йеңи җәмийәтни бәрпа қилиш пәйти кәлди дәп ойлайду.

Ойлиниңлар!

Сунь Ятсенниң алдинқи икки принципи қандақ әмәлгә ашқан еди? Шу һәққидә баянлап бериңлар.

Мошуниңдин кейин Юань Шикай Хитайдики йеңи һакимийәт тәртиплириниң қандақ болидиғанлиғини күзитип, дәккә-дүккә болуп турған чәт әллик державиларға таянмақчи болиду. Өзлири үчүн Юань Шикайни әң қолайлиқ шәхс дәп һесаплиған улар, униңға инқилапни бирә-тола тунҗуқтуруш үчүн малийәвий ярдәм көрситиду. Мошу мәбләғ һесавиға Юань Шикай өзигә ишәшлик армияни қайта қуруп чиқиду. Бу армия әндики новәттә Гоминданниң тәсири күчлүк тарқалған наһийәләргә һуҗум қилишқа тәйярлиниду.

1913-ж. язда Сунь Ятсен өз тәрәпдарлирини "иккинчи инқилапқа" үндәп, Юань Шикайға қарши күрәшкә чиқиду. Бирақ өз вақтида яхши пурсәтни қолдин чиқирип қойғанликтин, униң бу қетимқи мураҗиити көпчилик амма тәрипидин кәң қоллашқа еришәлмиди.

Юань Шикай диктатурисиниң орниши. Һәр һалда җумһурийәтлик һакимийәтни җакалаш йолидики күрәш тохтимай давамлашти. Октябрь ейида Юань Шикай Хитай Җумһурийитиниң турақлиқ президенти болуп, уни Ғәрип державилири етирап қилиду. Ноябрьда у парламентни тарқитиветиду вә Гоминданниң паалийитини мәнъий қилиду. Юань Шикай өз һакимийитини мустәһкәмләш мәхситидә гезитләр вә илгири қол йәткүзүлгән бәзи демократиялик әркинликләргә қарши һуҗум башлайду. Келәси жили провинциялик мәҗилисләр тарқитилип, йеңи Коституция қобул қилиниду. Йеңи Конституция бойичә президент наһайити зор, чәксиз һакимийәткә егә болиду вә әлдә өз хаһишичә һөкүмранлиқ жүргүзүшкә кириши-ду. Шундақ әһвалда Сунь Ятсен қайтидин Японияғә эмиграциягә кетишкә мәҗбур болиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Хитай Биринчи дуния уруши жиллирида. Биринчи дуния уруши башлиниши биләнла Юань Шикай һакимиийити урушта Хитай бетәрәп сәясәт тутиду дәп җакалиди. Һәр һалда өзгиришчан әһвалларни һесапқа алғанда әлдики бир-биригә дүшмән державиларниң тәсир даирилири сақлинип турғанда, Хитай мундақ вақиәләрдин сирт қалмайдиғанлиғи мәлум еди. Хитай һөкүмитиниң урушқучи державиларға уруш һәрикәтлирини Хитай зиминида жүргүзмәсликкә чақирған муражиитигә һечким қулақ салмиди. Япония бурунтинла Шандунь йерим арилидики германлиқларниң "иҗаригә алған " территориялири һесавиға Хитайда өз тәсир даирисини орнатмақчи болған еди. Япония йерим аралға өз әскәрлирини әвәтип, икки айниң ичидила уни түгәл өз назарити астиға алди. Япон һөкүмитиниң планида Хитайдин Антанта державилириниму қисип чиқирип, униңға өзи йәккә-йеганә һөкүмранлиқ орнитиш ойи болған еди.

1915-ж. 18-январьда Япония Юань Шикайға "21 тәләп"дәп атилидиған ультиматум тапшурди. Уни орунлимиған әһвалда Хитайниң Японияниң бекинда елигә айлинидиғанлиғини ейтип, қорқутиду. Әлдә японлуқларға қарши наразилиқ намайишлири кәң қанат яйди. Мошуниндин кейин японлуқлар өз тәләплирини сәл юмшитишқа мәҗбур болди. 1915-ж.9-майда Юань Шикай инглиз вә америкилиқ вәкилләрниң кеңиши билән "21 тәләпниң " қайта ишләнгән нусхисини қобул қилди. Бу күнни хитайлиқлар "миллий һар-номус дәпсәндә қилинған матәм күни" дәп җакалиди. Пүткүл Хитайда японлуқларға қарши наразилиқ намайишлири овж алди.

Президент Юань Шикай болса өз хизмитини давамлаштуруп, императорлуқ һакимийәтни әслигә кәлтүрүш билән шуғулланди. Бирақ вапат болушиниң алдида, йәни 1916-ж.июньда бу ойидин әриксиз ваз кәчкән еди. Шундақ қилип, Хитайда Жумһурийәтлик һакимийәт сақлинип қалди.

Дуниявий уруш жиллирида, йәни Ғәрип державилириниң асасий диққити Европа қитъәсигә қаритилған чағда Хитайда капиталистик тәрәққият чапсанлашқа башлиди.

Биринчи дуния уруши жиллиридин кейики Хитай. Уруш аяқлашқандин кейин, чәт әл капиталиниң Хитайға еқилиши вә империалистик державилар арисидики риқабәтчилик йеңи характерда сүрәт елишқа башлиди. Болупму Япония, АҚШ вә Улуқбританияләрниң Хитайдики мәнпийәтлири бир-биригә зит келишкә башлиди.

Империалистик басқунчилиқ һарписида Хитайниң ажизлиғиға униң тәвәләргә парчилиниш көп тәсир қилди. 1911—1913-жж.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Синьхай инқилави монархиялик һакимийәтни йоқатти, бирақ әлниң биртуташлиғини тәминләлмиди. Шуңлашқа кәлгүси хитайлиқ инқилапниң алдида турған наһайити муһим мәсилә – милитаризм вә һәрбий-феодаллиқ топ-груһларни йоқитип, әлниң туташлиғини тәминләш, уни чәт әллик державиларниң бекиндилиғидин азат қилиш вә йеңилаш ишлирини жүргүзүш болди.

Хитай Коммунистик партиясиниң (ХКП) қурулуши. Хитайлиқ радикаллиқ көчбашчилириниң –лидерларниң бир бөлиги боһрандин чиқиш йолини марксизм идеялири вә коммунистик партиядин издәшкә башлиди. Әлдики марксизмниң асасий идеологлири Чен Дюк, Ли Дажао исимлиқ профессорлар болди.

1921-ж. Коминтерниң тәшәббуси билән Шанхайда ***Хитай Коммунистик партиясиниң*** тәсис жиғини болуп өтти. Съезд һөжҗәтлиридә әң муһим вәзипә сүпитидә можут һакимийәт системисини ғулитиш, пролетариат диктатурисини орнитиш, барлиқ ишләп чиқириш васитилиригә җәмийәтлик мүлүкчилик орнитиш, шундақла Коминтерн билән иттипақлишиш охшаш мәсилиләр қоюлди.

1922-ж. иккинчи съезда Конинтерниң қисими билән ХКП Гоминдан билән миллий-демократиялик биртуташ мәйдан қуруш тоғрилиқ қарар қобул қилди.

1919-ж. октябрьда Сунь Ятсен өзиниң "инқилавий партиясини" Хитайниң Миллий партияси дәп қайта қурди. 1921-ж. Хитай Жумһурийитиниң президенти лавазимиға Сунь Ятсен сайланди. Шималий милитаристлар вә чәт әл державилири жәнубий һөкүмәтни вә Сунь Ятсенниң президентлиғини етирап қилиштин ваз кәчти.

Мошундақ кәскин әһвалда Сунь Ятсен өзиниң "Хитайни қутулдуруш" планини чәт әликләрниң ярдимисиз әмәлгә ашуралмайдиғанлиғини чүшәнди. У капиталистик державилардин қоллаш тапалмиғанлиқтин, Кеңәшлик Россиядин ярдәм сорап, Коминтерн билән алақә орнитишқа йол издиди. У Москваға генерал Чан Кайши йетәкчилигидики делегацияни атландурди. Нәтиҗидә йеңи инқилавий армияниң офицер кадрлирини тәйярлайдиған Хуанпу офицерлар мәктиви қурулди. Бу мәктәптики барлиқ ишларни Кеңәшлик инструкторлар жүргүзди вә мәктәп паалийитини толуқ һалда Кеңәш һөкүмити мәбләғ билән тәминлиди. Йеңидин шәкилләнгән Миллий-инқилавий армияниң Баш мәслиһәтчиси болуп кеңәшлик һәрбий қомандан В.К.Блюхер, гоминданниң сәясий мәслиһәтчиси болуп М.М.Бородин тайинланди.

1923-ж. Сунь Ятсен гоминданни қайта қурушқа киришти, Хитай Компартияси билән һәмкарлиқ орнитип, шу һәрикити арқилиқ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кеңәшлик Россияниң ярдимини рәғбәтләндүрүш мәхситини көзлиди. Коммунистлар Коминтернниң қарарлириға мувапиқ бу партия билән һәмкарлишишқа келишти.

1924-ж. Гуанчжоуда чақирилған Гоминданниң биринчи съезида ХКП билән биртуташ мәйдан қуруш тоғрилиқ қарар қобул қилинди. Шундақ қилип, шималий милитаристлар вә империалистларға қарши күришиш мәхситидә гоминдан тәркивидә һәрхил ижтимаий күчләрни бирләштүргән алаһидә характердики *биртуташ мәйдан* қурулди. Съезд қарарлирида Сунь Ятсенниң "үч хәлиқчил принципи" йеңи мәзмунда әкис етилди.

Әнди униң "Милләтчилиги" Хитайдики чәт әллик әзгүни йоқитиш вә әлдә яшаватқан барлиқ милләтләрниң тәң һоқуқлуқлиғи сүпитидә қобул қилинди. "Демократизм" хәлиққә тәң һоқуқлар вә әркинликләр беридиған дөләтлик түзүмни орнитиш дәп чүшәндүрүлди. "Хәлиқ паравәнлиги" деханларни йәр билән тәминләш, ишчиларни ижтимаий җәһәттин қоғдаш вә башқиму ижтимаий мәсилиләрни һәл қилиш вәзипилирини атқурди. Сунь Ятсенниң "үч хәлиқчил принципи" йеңи мәзмунда ГМД-ниң сәясий асасиға (плацдарм) киргүзүлди.

Шундақла съезд ГМД-ниң үч йеңи сәясий принципини усунди: СССР билән иттипақлишиш, ХКП билән иттипақлишиш вә Хитайниң ишчи вә деханлар күрәшлиригә қоллаш көрситиш.

Гоминданниң биринчи конгрессиниң қарариға мувапиқ йеңи инқилапқа тәйярлиқ ишлири башланди. Сунь Ятсенниң ойичә бу инқилап Хитайни бирләштүрүшкә вә 1911—1913-жж. Синьхай инқилави дәвридә әмәлгә ашуралмиған мәсилиләрни һәл қилишқа тегиш еди.

Ядиңларға елиңлар!

Сунь Ятсенниң "үч хәлиқчил принципи"ниң дәсләпки мәзмуни қандақ чүшәндүрүлгән еди?Унийеңи мәзмуни билән селиштуруңлар.

1925-ж. әтиязлиғи Бежинға шималий һакимийәт вәкиллири билән музакирә жүргүзүш мәхситидә кәлгән Сунь Ятсен вапат болди. Гоминдан вә ХКПниң арисидики наһайити назук алақини тутуп турған шәхсниң вапати әһвални башқа қинға бурашқа башлиди. Сун Ятсен вапат болғандин кейин ГМД ичидә коммунистлар билән иттипақлишишниң тәрәпдарлири вә қарши турғучилар арисида қизғин бәс-муназириләр башланди.

Мошундақ шараитта Хитай үчүн әң муһим нәрсә сәясий ихтилапларни йоқитип, толуқ мустәқилликкә қол йәткүзүш, Сунь Ятсенниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

йеңи мәзмундики "үч хәлиқчил принципиниң " иккинчи вә үчинчи принциплирини әмәлгә ашуруш вәзиписи турди. Мошундақ асаста ХКП вә ГМД иттипақи сақланди, бирақ коммунистлар аталған мәхсәтләргә йәткән ахирқи вәзипилирини ойлаштуруп, инқилапни техиму риважландуруп, уни социалистик инқилапқа айландуруш-ни көзләшкә башлиди, Гоминданни һакмийәттин қисип чиқириш, һакимийәтни ХКПниң қолиға елиш вә келәчәктә Хитайни социалистик жумһурийәт дәп жакалашни мәхсәт қилди. Бирақ инқилапниң башқа иштракчилири болса буниңға көнгүси кәлмиди, улар әл келәчигини пәқәт капиталистик тәрәққият билән бағлаштурди.

Билиминитәкшүр:

1. Сунь Ятсен ким еди? Униң "үч хәлиқчил принципиниң" маһийити қандақ еди?
2. Қандақ ойлайсиләр, Сунь Ятсенниң үчинчи принципи шу вақитта немә сәвәптин әмәлгә ашурулмайдиған еди?
3. Немә сәвәптин Хитайдики барлиқ ислаһатлар муваппәқийәтсиз аяқлашти?
4. 1911—1912-жж. Хитайдики инқилап вә униң нәтижилири тоғрилиқ ейтип бериңлар.

Жәдвәл билән ишләш. Жәдвәлни толтуруңлар: 1911—1913-жж. Синьхай инқилавиниң нәтижилирии атап көрситиңлар.

Утуқлири вә нәтижилири	Камчилиқлири вә хаталиқлири

§13. ГОМИНДАННИҢ ПААЛИЙИТИ. ПУХРАЛАР УРУШИ. ЧАН КАЙШИ ҺӨКҮМИТИНИҢ СӘЯСИТИ. БИРТУТАШ МӘЙДАН МӘСИЛИСИ

1925—1927-жж. инқилапниң башлиниши. Инқилап 1925-ж. 30-майда Шанхайда күтмигән әһвалда учтумтут башланди. Униңға инглиз полицейлириниң студентлар намайишиға қарши оқ етиши сәвәп болди. Учтумтут йүз бәргән бу вәтәнпәрвәрлик өрләш "30-май һәрикити" дегән намға егә болди. Хитайда империягә қарши миллий инқилап башланди. Униң асасий шиарлири: Хитайниң егимәнлигини әслигә кәлтүрүш; милитаристлар һакимийитини ғулитиш; демократиялик миллий һөкүмәт һакимийитиниң даирисидә әлни сәясий жәһәттин бирләштүрүш, аграрлиқ мәсилиләрни һәл қилиш болди. Инқилапниң очиғи Жәнубий Хитай болди.

Инқилапқа Гоминдан партияси йетәкчилик қилди. Пәйдинпәй Гоминданниң ичидә Чан Кайшиниң тәсири күчийишкә башлиди. Хитайдики әл мустәқиллиги йолидики империалистларға

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу дәристә:

- 1925—1927-жж. инқилапниң башлиниши; Японларға қарши биртуташ миллий мәйданниң қурулуши;
- Ван Цзинвәй йетәкчилигидики қочақ һөкүмәтниң қурулуши; Чан Кайшиниң Кеңәш Иттипақи билән музакирилири тоғрилиқ;
- Гоминдан вә коммунистлар арисидики Мәркизий вә Җәнубий Хитай провинциялиридики пухралар уруши;
- Иккинчи дуния урушиниң бир бөлиги сүпитидә 1937—1945- жж. япон-хитай урушиниң башлиниши тоғрилиқ билидиған болумиз.

Тирәк сөзләр:

Гоминдан, Чан Кайши, Шималға жүрүш, Хитай компартияси, Японларға қарши биртуташ миллий мәйдан, Мао Цзэдун

қарши умумий миллий күрәшкә пролетариаттин башлап шәһәр кәмбәғәллиригичә җәмийәтниң барлиқ груһлири қатнашти, бәзи провинциялик аймақлардики деханларму бу һәрикәткә паал арилашти. Шәһәрләрдә аммивий сәясий намайишлар, митинглар, деханлар қозғиланлири, миллитаристларға нарази инқилавий армияниң қураллиқ күрәшлири пааллиқ көрсәтти.

1925-ж. октябрь-декабрь айлирида генерал Чан Кайши йетәкчилигидики Гоминдан миллий һөкүмити Гуандун провинциясидә милитаристларға қарши йеңи һәрбий жүрүшни башлап, уларниң әскәрлирини бу тәвәдин қоғлап чиқарди. Мошуниңдин кейин җәнуптики инқилапниң очиғи күчийип, Миллий инқилавий армияниң шималға жүрүшиниң шәрт-шараитлирини тәминлиди. Бу жүрүш 1926-ж. язда башлинип, 1928-ж. аяқлашти. Жүрүшниң башлиниши һарписида Миллий һөккүмәт җәнупниң төрт провинциясини бирләштүргән еди. Шималға жүрүшниң биринчи дәври Мәркизий Хитайдики бир қатар милитаристларни вәйран қилиш билән аяқлашти.

1927-ж. апрельда Нанкин вә Шанхайни алғандин кейин, Чан Кайши пайтәхтни Нанкинға көчәрди вә Нанкин һөкүмитини қурди. Нанкин һөкүмитини бәзи милитаристик топ-груһлар қоллиди, жүмлидин Шималдики милитаристларму етирап қилди. Өз қолиға мәркизий һакимийәтни топлаштурған Чан Кайши (униңдин кейин башқиму гоминданлиқ даһилар) әнди өз назаритидин чиқип кәткән коммунистлар йетәкчилигидики қозғиланларни бевасита бесип ташлашқа кириште.

Миллий-инқилаивй лагерьдики аразилиқ хитайлиқ инқилапниң тәрәққиятидики икки йөнилишниң арисидики кәскин зиддийәтләрдин пәйда болған еди. Чан Кайши вә гоминданлиқ даһиларниң көпчилиги мәркизий һакимийәтни қолға алғандин кейин, инқилапни тамамланди дәп һесаплиди вә Хитайниң капиталистик йеңилиниши

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Чан Кайши

вә ислаһатларни жүргүзүшкә киришмәкчи болди. Гоминданниң хизмәт программисида дөләтлик банкларни қуруш, малийәвий ислаһатларни әмәлгә ашуруш, дөләтлик секторни тәрәққий әткүзүш, миллий капиталға қоллаш көрситиш, йезилардики иҗарә һәққини төвәнлитиш, Хитайниң толуқ мустәқиллигини тәминләш мәсилилири қаралди.

Хитай компартияси болсак башқичә программа түзүп: инқилапни техиму давамлаштуруш, пролетариатниң һөкүмранлиғини тәминләш, аграрлиқ инқилапни кәң миқияста жүргүзүш, буржуазиягә қарши сәясий вә ихтисадий һуҗум тәшкилләш,барлиқ банкларни, кан орунлирини, төмүр йолларни, кемә ширкәтлирини, жирик карханиларни, фабрика в.б. мусадирә қилиш вә дөләт мүлкигә өткүзүш керәк дәп һесаплиди. Шуниң билән биллә барлиқ йәрлик җайларда йеңи һакимийәтниң таянчиси болидиған ишчи вә деханларни қурал-ярақ билән тәминләш, социалистик тәрәққият йолиға қарап йөнилиш елиш қараштурулди. Бу тәләпләр Коминтернниң дуниявий инқилап йөнилишини вә хитай мәсилиси бойичә принциплирини әкис әттүрәтти. Бирақ алға қоюлған наһайити миқияслиқ вәзипиләр ХКПниң сәясий салмиғиғиму, ишчи вә деханлар һәрикәтлириниң дәриҗисигиму уйғун кәлмәтти. 20-жж. миллий инқилапниң асасий нәтиҗиси сәясий түзүмни өзгәртиши болди. Хитайни һәрбий йол билән бирләштүргәндин кейин, шималий милитаристлар назаритидики һакимийәтниң бурунқи системиси гоминданниң Чан Кайшиниң авторитарлиқ характердики бир партиялик һакимийити билән авуштурулди. Гоминданлиқ тәртип Хитайниң капиталистик тәрәққият йолини қараштурди, кәмбәғәлләрдин хусусий мүлүк егилириниң мал дуниясини қоғдашни ойлиди, коммунистлар билән уруш жүргүзди. Шуниң билән биллә миллий шиарлар ярдимидә вә иҗтимаий ислаһатлар арқилиқ гоминданлиқ һакимийәт өзиниң иҗтимаий асасиниму кәңәйтишкә интилди.

Гоминдан өз сәяситини наһайити еғир шараитта: Гоминдан вә комунистлар арисидики пухралар уруши, япон империализминиң басқунчилиғи, дуниявий ихтисадий боһран охшаш еғир дәвирдә жүргүзүшкә мәҗбур болди. Шуниңға қаримастин "*нанкинлиқ он жиллиқ*" дәп атилидиған дәвирдә, йәни 1937-ж. япон-хитай урушиғичә гоминдан бир қәдәр иш чариләрни әмәлгә ашуруп үлгәрди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Хитайниң ташқи сәясий әһвали японлуқларниң қураллиқ һуҗуми башланған вақитта кәскин начарлиди. 1931-ж. Япония һечбир қаршиликсиз Манҗурияни бесивалди. Гоминдан һөкүмитиниң Ғәрип әллиригә япон басқунчилиғини тохтитиш тоғрилиқ билдүргән барлиқ чақириқлири утуқсиз аяқлашти.

1935-ж. башлап Чан Кайши япон басқунчилиғиға қарши зәрбә бериш тоғрилиқ ярдәм сорап, Кеңәш Иттипақи билән музакириләр жүргүзүшкә башлайду. Кеңәш һөкүмити японлуқларниң һәрбий ховупиға хаватир болуп, гоминдан һөкүмитиниң илтимасини иллиқ қобул қилиду. Бирақ униңға һәрбий вә малийәвий ярдәмни пухралар уруши вә хитай коммунистлириға қарши жазалаш чарилирини тохтатқан әһвалдила берилиду дәп шәрт қойиду. Коминтерн, өз новитидә, VII конгресстин кейин тактикисини өзгәртип, ХКПниң сәясий йөнилишини авуштурушқа тәсир қилди вә *Гоминданниң қатнишиши билән японлуқларға қарши биртуташ миллий мәйдан плацдармини қобул қилишни усунди.*

1937-ж. язда Бежин әтрапидики Лугоуцяо көрүгидә японлар вә *хитайлар* арисида тоқунуш болди. Бу Иккинчи дуния урушиниң бир бөлиги сүпитидики япон-хитай урушиниң башлинишиға түрткә болуп, 1937–1945-жж. өз ичигә алди.

Япон-хитай уруши (1937–1945-жж.) вақтида чүширилгән фоторәсим

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Японлар Шималий вә Мәркизий Хитайға бесип киришкә башлиди. Улар Бежин, Тяньцзин, Шанхай, Нанкин охшаш барлиқ жирик шәһәрләрни, андин кейин провинция мәркәзлирини бесивалди. Чан Кайши һөкүмити Чунцинға көчти. Чан Кайши қаршилишиш күришигә йетәкчилик қилип, у ХКПниң Қураллиқ күчлириниму японларға қарши күрәшкә бирлишишкә чақирди. Бирақ бу күрәштә бирлишишкә сәясий көзқарашлириниң һәрхил болуши тосалғу болди. ХКП Чан Кайшиниң ағдурушидин кейинла гоминданлиқ сәясәткә дайим қарши болиду. 1928—1930-жж. әлниң бәзи тәвәлиридә коммунистларниң назаритидики тәвәләрдә һакмийәт системиси сүпитидә Кеңәшләр қурулди. 1931-ж. Жуйцзиньда һәтта Кеңәшләр съези өтүп, унинда Хитай Кеңәш Жумһурийити қурулди. Мәркизий вә Жәнубий Хитай провинциялирида гоминдан вә коммунистлар арисида Пухралар уруши башлинип кәтти.

Хитайға япон басқунчилиғиниң башлиниши Чан Кайши вақтида йолға қоюлған Хитайни бирләштүрүш вә милитаристларни йоқитиш, шундақла Хитайни капиталистик йеңилаш жәриянига тосалғу болди. Хитай техичила езилгән вә чечиланғу әл сүпитидә қалди. Һәр һалда япон басқунчилиғи хитай жәмийитиниң иҗтимаий топ-груһлири арисидики туташқан патриотлуқ-вәтәнпәрвәрлик кәйпият, дүшмәнләшкүчи топларниң өз ара тил тепишиш йоллирини издәштүрүшкә мәжбурлиди. 1937-ж. ХКП вә гоминдан делегациялири арисидики музакириләр беришида гоминданниң ХКП қураллиқ күчлиригә қарши уруш һәрикәтлирини тохтитиш тоғрилиқ келишимгә келиш муваппәқ болди. ХКП МКниң 1937-ж. 8-июльда хитай хәлқигә беғишланған Мураҗиитидә хәлиқни басқунчилиққа қарши туруп, *японлуқларга қарши биртуташ миллий мәйдан қурушни тамамлашқа чақирди.*

ХКП вә Гоминдан басқунчилиққа қарши бирлишип күришиш тоғрилиқ келишимгә келиду. Шундақ қилип, 1937-ж. язға қәдәр *Биртуташ миллий мәйданниң* асаси селинди. 1937-ж. августта Чан Кайши һөкүмити коммунистларниң Қизил армиясини Хитайниң Миллий-инқилавий армиясиниң 8-корпуси дәп қайта қуруш тоғрилиқ қарар чиқарди.

Хитай наһайити қувәтлик һәрбий ресурсларға вә 2 миллион адәмлик қуруқлуқтики һәрбий күчкә егә еди. Бирақ заманивий қурал-ярақ билән тәминләнмигәнликтин, униң урушуш иқтидар-қабилийити наһайити төвән дәриҗидә болди. 1937-ж.августта өз ара һуҗум қилмаслиқ тоғрилиқ келишимни имзалаш нәтиҗисидә Хитайға муқум ярдәмни СССР көрсәтти. Келим имзаланғандин кейин, кеңәшлик пидаий учқучлар миллий -инқилавий армияниң -әскәр

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

кирип, Ухань әтрапида японларға қарши күрәшкә арилишишқа башлиди. Хитайға һәрбий мутәхәссисләр вә мәслиһәтчиләрниң чоң топи атландурулди. Улар хитай армиясиниң уруш һәрикәтлиригә беваситә арилишип, биллә урушти. Һазирқи Ухань шәһиридә японларға қарши урушуп, қаза болған кеңәшлик учқучларға ядикарлиқ орнитилған.

Моңғолияниң Халхин-Гол түвидики кеңәшлик әскәрләрниң япон әскәрлирини вәйран қилған әһмийәтлик жәңдин кейин СССР Хитайға көрситидиған һәрбий ярдимини техиму күчәйтиду. 1939- ж. 1-сентябрьда Европида Иккинчи дуния уруши башланғанда, Хитайға ярдәм көрситиш тоғрилиқ музакириләр жүргүзүш үчүн АҚШқа делегация атландурулиду.

Мошу вақитта японлуқлар Хитайдики паал һуҗумлирини тохтитип, бесивелинған йәрлиридики бәкинишлирини күчәйтиш билән шуғулланмақта еди. 1940-ж. әтиязлиғи Нанкинда улар Ван Цзинвәй һөкүмранлиғидики қочақ һөкүмәтни қуриду. Униңға партизанлар билән күришиш вә япон әскәрлириниң арқа сепидики коммуникация системилирини күзитиш үчүн 800 миңлиқ армия қурушни тапшуриду.

Японлуқларға қарши Биртуташ миллий мәйданниң 1924—1927- жж. Биртуташ мәйдандин айримчилиғи болди. Өз ара қарши турғучи һәр икки тәрәпму биртуташ мәйданниң болушиға қаримастин, бу урушни уларниң һәрқайсиси өз алдиға жүргүзүшни тоғра һесаплиди.

ХКП өз назаритидики наһийәләрдә һөкүмранлиғини күчәйтти (Хитайниң шималий-ғәрбий провинциялири). Мошу кәмдә ХКПниң рәһбәрлигини келәчәктә коммунистик Хитайни узақ жиллар мабайнида башқурған Мао-Цзәдун өз қолиға алған еди.

Гоминданлиқ һәрбий күчләр Иккинчи дуния урушиниң ахирида қаттиқ һалсириған еди. Америкиликлар қуралландуруп, үгәткән урушқа қабилийәтлик дивизияләр мәйданда әмәс, бәлки арқа сәптә болди вә улар японларға қарши урушмиди, улар ХКПниң қураллиқ күчлири билән урушушқа тәйярланди. Нәтиҗидә ХКП вә ГМД ортақ дүшмән —Японияғә қарши күрәштә бир-бирини болушичә һалсиратти.

Мао Цзәдун

1945-ж. СССРниң Япония билән урушқа кириишидин кейин, Чан Кайши әлдә ХКП тәсириниң күчийип, кәңийишигә йол қоймаслиққа тиришти. У ГМДға ишәшлик, һәрбий бөлүмләргә буйруқ берип, японлуқлар илгири бесивалған

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

йәрләргә назарәт орнитишни тапшурди. Коммунистлар мундақ һәрикәтни сатқунлуқ, хаинлиқ дәп һесаплиди.

Кеңәш Иттипақи шу дәвирдә өз ара қарши турған һәр икки сәясий топ–груһқиму охшаш достлуқ мунасивәт бағлашқа тиришти. И.В.Сталин шу чағда икки тәрәпниң һечқайсисиниң тәсирлик болушини халимиди, чүнки СССР уруштин кейинки Хитайдики өз тәсир даирисини болушичә күчәйтиш мәхситини көзлигән еди.

Чан Кайшиниң Мао Цзэдунға бирнәччә рәт мураҗиитидин кейин сәясий музакириләр башлинип, 25-август 1945-ж. ХКП МКниң музакириләр башлашқа тәйяр екәнлиги тоғрилиқ қарари елан қилинди. Шу вақитниң өзидила һәр икки тәрәп 1937-ж. тохтитилған пухралар урушиниң қайтидин башлинидиғанлиғини чүшәнгән еди.

Шундақ қилип, гоминдан вә ХКП арисидики қарши туруш Хитайниң келәчәк тәрәққият йолидики күрәшни тәрипләтти. Гоминдан вә компартия арисидики өз ара күрәш Хитайдики 20 жилға созулған пухралар урушиға улишип, у пәқәт 1949-ж. ХКПниң ғәлибиси билән аяқлашти.

Билиминнитәкшүр:

1. 20-жж. бешиға қәдәр Хитайда қандақ иҗтимаий-ихтисадий өзгиришләр йүз бәрди?
2. 1925—1927-жж. Хитайдики миллий инқилапниң характери вә униң алаһидилигини атап бериңлар.
3. Немә сәвәптин Миллий-инқилавий лагерьда ихтилап пәйда болдит дәп ойлайсиләр?
4. XX ә. биринчи йеримидики Хитай тарихи үзлүксиз урушларға толғанлиғини қандақ чүшәндүрисиләр? Әлдә бу “перманентлиқ инқилап” яки үзлүксиз инқилаплар болдиму?
5. Японлуқларға қарши Биртаташ миллий мәйданниң қурулушини қандақ сәвәпләр ениқлиди дәп ойлайсиләр?

§14. БИРИНЧИ ДУНИЯ УРУШИДИН КЕЙИНКИ ЯПОНИЯ. “ТАНАКА МЕМОРАНДУМИ” ВӘ БАСҚУНЧИЛИҚ ТАШҚИ СӘЯСӘТКӘ БУРУЛУШ. “КОМИНТЕРНҒА ҚАРШИ ПАКТ” ВӘ “ҮЧЛҮК ПАКТ”

Биринчи дуния урушидин кейинки Япония. Япония азиялик әлләр арисида алаһидә әһвалда қалди. Икки уруш арилиғида у ташқи басқунчилиқ вә аммивий қураллиниш сәясити билән зич бағлинишлиқ болған капиталистик йеңилинишниң европилиқ үлгисини қайтилиғандәк болған еди. Биринчи дуния уруши жиллирида Япония уруш һәрикәтлиридин ташқирида қелип, бу әһвални утумлуқ пайдилинип, һәрбий күч-қувитини арттурушқа,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу дәристә:

- Биринчи дуния урушидин кейинки Япония;
- Танака кабинетиниң һакимийәткә келиши вә униң сәясити;
- "Коминтернға қарши пакт" вә "Үчлүк пакт" тоғрилиқ хәвәрдар болумиз.

Тирәк сөзләр:

Танака кабинети, "Танака меморандуми", "Коминтернға қарши пакт" вә "Үчлүк пакт"

барлиқ күч-қувитини, болупму деңиз флотни күчәйтишкә пайдиланди. Япония азиялик қитъәдики өзигә һаҗәтлик йәрләрни бесивелиш үчүн план түзүшкә башлиди. Һөкүмәт жүргүзгән милитаризация сәясити япон хәлқиниң бешиға еғир зәрдапларни елип кәлди.

Япония үчүн Биринчи дуния урушиниң нәтиҗилири утумлуқ болди. Униң ихтисади тәрәққий әтти, ташқи содиси йеңи ташқи базар мәнбәлирини тапти, болупму Азия қитъәсигә Европидин келидиған сода еқими кәскин азайған чағда, уларға наһайити утумлуқ пурсәт пәйда бодди. Һәр һалда Японияниң өзидә урушниң зәрдаплири сезилгини билән, туташ алғанда, әл өрләш дәврини баштин өткүзди.

1918-ж. август-сентябрь айлирида Японияни "гүрүч исияни" аталмиш, әл зимининиң иккисини өз ичигә алған, гүрүчниң баһасиниң җиддий өсүши вә қиммәтчиликкә нарази хәлиқ қозғиланлири партлиди. Бу исиянлар вә қозғиланлар рәһимсиз бесип ташланди. 1919-ж. йүз бәргән санаәтниң һәрхил саһалиридики ишчиларниң наразилиқ долқунлириму күч қоллиниш арқилиқ бесип ташланди. Һакимийәт кәспий иттипақларни етирап қилмиди вә улар мәхпий паалийәт жүргүзди. Һәтта 1920-ж. ишчи һәрикитиниң өрлигән вақтидиму кәспий иттипақларға әза ишчилар сани 300 миң адәмдин ашмиди. Әмгәк дава-талашлири дөләтлик мәҗбурланған арбитражлар билән һәл қилинди. Японияниң муһим мустәмликә егидарчилиғи Кореядиму тиничлиқ болмиди, у йәрдә японлуқларға қарши аммивий қозғиланлар башланди. 1919-ж. башлап Японияниң сәясий һаятида жирақ XIX ә. пәйда болған *паназиатизм иркчилиқ ғайисигә* асасланған шовинистик тәшкилатлар муһим роль атқурушқа башлиди.

1920 — 1921-жж. Японияниң АҚШтикигә охшаш ихтисадий боһран йүз бәрди. 1923-ж. Япония аһалиси наһайити зич орунлашқан йеридә наһайити еғир йәр тәвриши йүз бәрди. Дөләт пайтәхти— Токио толуқ вәйран болуп, 150 миң адәм қаза болди. Хитайдики вә башқиму Жирақ Шәрик әллири базиридики санаәт вә содидики бир қәдәр өрләшкә қол йәткүзүп, Японияниң уруштин кейинки

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тәсириниң күчийиши *дзайбацу* – монополистик компаниялиригә наһайити зор дарамәтләр әкәлди. Шуниң билән биллә японлуқ уруш вақтидики вә уруштин кейинки ихтисадий өсүшиниң сәлбий тәрәплириму болди. Ишчиларни һәддидин ташқири езиш вә деханларни чүшкүнлүккә учритиш, өз новитидә, синипий күрәшниң овж елишиға елип кәлди.

Биринчи дуния урушиниң ахирида Япония россиялик *Приморье*, *Шәрқий Сибирь*, шималий Сахалинни бесивелиш үчүн кәң көләмлик басқунчилиқ урушлирини башлайду. Бу чариләр йәрлик турғунларни рәһимсиз жазалаш вә бесивалған йәрлирини булап–талаш билән алаһидиләнди. Бирақ Қизил Армияниң қарши һәрикәтлири вә кәң қанат яйған партизанлиқ күрәшләрниң нәтижисидә япон басқунчилири 1922-ж. Сибирь вә Жирақ Шәрик зиминидин қоғлап чиқирилди. Сахалинниң шималий бөлигини улар пәқәт Япония вә СССР арисида дипломатиялик мунасивәт орнигандин кейин, йәни 1925-жилила бошатти.

Биринчи дуния уруши вақтида Япония егә болған артуқчилиқлирини 1921—1922-жж. *Вашингтон конференцияси* йоққа чиқарди. Сәвәви АҚШ уюштурған бу һәрикәт Японияниң барғанчә күчийишидин ховуплинип, сақланғанлиқтин пәйда болған еди. Аталған икки әлдин башқа конференциядә Улуқбритания, Франция, Италия, Голландия, Бельгия, Португалия вә шундақла Хитай қатнашқан еди.

Конференциядә Хитайға аит бәзи қарарлар чиқирилди. Униңда АҚШниң вә Европа әллириниң Хитайдики тәсирини күчәйтип, у йәрдин Японияни қисип чиқириш мәхситини қойған еди. АҚШ Улуқбританияни Япония билән иттипақлишиштин ваз кечишкә көндүрүп, японлуқларниң Хитайға Шаньдун йерим арилини қайтуруш тәливини қойди. Шуниң билән биллә Япония, АҚШ вә Улуқбритания билән селиштурғанда, деңиз күчлирини чәкләшкә мәжбур болди.

1927-ж. Японияда һакимийәт бешиға генерал Танака кабинети, йәни ташқи басқунчилиқ вә ички реакциялик сәясәтни жүргүзүватқан һөкүмәт кәлди.

Танака ташқи сәясәтниң йеңи принциплирини усунди. У йәрдики мәхсити япон әскәрлирини Японияниң вәкиллиригә қәйәрдә ховуплуқ дәп һесапланса шу йәргә атландуруш, Манжурия вә Моңғолияни Хитайдин бөлүвелиш вә у йәрләрдә хитай инқилавиниң тарқилишиға йол қоймаслиқ еди. Мошу жилларда “Танака меморандуми” аталмиш һөжҗәт мәлум болди. Униңда Хитай, Һиндстан, Жәнубий-Шәрқий Азия әллири, Һиндихитай, Бирма вә нери қарап Россия һәтта Европини бесивелиш планлири қараштурулди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Меморандумниң көплигән көчүрмә нусхилирида: “Өзини өзи қоғдаш вә башқиларни йолида Япония “қан вә төмүр” сәяситини жүргүзмисә, Шәрқий Азиядики қийинчилиқларни йоқиталмайду. Хитайни бесивелиш үчүн биз әң алди билән Манжурия вә Моңғолияни елишимиз керәк. Дунияни бесивелиш үчүн биз, дәсләп, Хитайни бесивелишимиз керәк. Әгәр биз Хитайни бесивалалисақ, қалған барлиқ Кичик азиялик әлләр, Һиндстан, шундақла Жәнубий деңиз әллири биздин қорқидиған болиду вә бизниң алдимизда тиз пүкиду”— дейилди. Басқунчилиқ планда СССРға һужум қилиш планиму болди. Капиталистик аләмниң асасий держависи билән империалистик қариму–қаршилиқниң өсүшигә бағлиқ меморандумда мундақ сөзләрму болди: “... биз АҚШни вәйран қилишимиз керәк”.

Һакимийәт бешиға Танака кабинетиниң келиши, униң сәясити әлниң жәмийәтлик һаятиниң мәлум бир әһваллириға мунасивәтлик ениқланди. 1927-ж. ихтисадий тәрәққият сүрүити төвәнләшкә башлиди, һәтта тохтап қелиш бәлгүлириму байқалди. Әмгәкчиләрниң униңсизму еғир әһвали техиму хараплашти. Танака һөкүмити орун алған әһвални “ түзәшкә” тегиш болди.

1928-жили 1925-жили қанунға мувапиқ сайлам өткүзүлди. Өзигә ишәшсизлик билодүргән парламентни тарқитип, Танака кабинети сайлиғучиларға жиддий полицейлиқ қисим билән, парихорлуққа улашқан сайлам өткүзди. Террор вә жүгәнсизликләргә қаримастин солчил партияләр сайламда йерим миллионға йеқин аваз топлап, ишчи-деханлар партияси болса Япония компартияси битлән бирликтә аран 200 миң авазға егә болди. Парламентқа икки намзат өтти, уларниң бири Ямомото дәсләпки нутқидин кейинла көп өтмәй өлтүрүлди. Токио, Осака, Киото охшаш жирик мәркәзләрдә, шундақла пүткүл әл даирисидә тәқипләш-тутқунлаш һәрикәтлири жүргүзүлди. 1928-ж. башланған тәқипләшләр кәлгүси жиллардиму, болупму дуниявий ихтисадий боһран жиллиридиму давамлашти.

Танака Гиити

1929-ж. Японияни йеңи ихтисадий боһран силкиндүрди. Әлниң һакимийәт вәкиллири вә император сарийи, шундақла жирик корпорацияләр (дзайбацу) қийинчилиқтин чиқишниң бирдинбир йоли – әлни йеңи қуралландуруш сәяситигә көчириш лазим дәп һесаплиди. Башқа йәрләрни бесивелиш арқилиқ мустәмликә империя қуруш йолини усунди. Шундақ қилип, Японияни йеңилаш жәрияни аһалиниң паравәнлиги һесавидин – қураллинишқа авушти. Уруш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Япон әскәрлириниң Манҗуриягә бесип кириши

арилиғи дәвридики Японияниң һөкүмитини һәрбийләр — адмираллар вә генераллар башқурди.

Мошу дәвирдә сәясий сәһнигә "яш офицерлар" чиқти. Офицерлиқ кичик вә оттура топтики кадрлар мошу вақитта тез көтириливатқан армия вә флоттики өзиниң иҗтимаий тәркиви җәһәттин генералитеттин бир қәдәр зор айримчилиқта болди. Уларниң аристократия, бюрократия вә жирик монополистик капитал билән алақидар генералитеттин пәриқ-айримчилиғи, асасән, ушшақ вә оттура тиҗарәтчиләр, содигәрләр, помещиклар вә һаллиқ деханлар, йәни боһран жиллириниң қийинчилиқлирини баштин кәчүргән аилиләрдин чиққанлардин җабдуллушида еди. Яш офицерлар дадил басқунчилиқ һәрикәтләргә чақирди, уларни тохтитидиған келишимләрдин ваз кечип, Хитайға аит ташқи сәясәтни паал жүргүзүшкә үндиди. Яш офицерлар иттипақи вә йеңи концернлар фашизмниң японлуқ түриниң асасини салди.

1931-ж. сентябрьда Япония Хитайға нисбәтән басқунчилиқ сәясәткә көчиду. 1931-ж. Квантун армияси қисқа вақит ичидә Манҗурияни бесивалиду вә шу йәрдә, әмәлиятта, Японияниң мустәмликиси сүпитидики император Пу И һөкүмранлиғидики "мустәқил" *Маньчжоу-го* дөлитини қуриду. Манҗурияни бесивелиш арқилиқ басқунчилиқ урушлар плани әмәлгә ашурулашқа башлайду. Японлуқлар Ички Моңғолияниму егәлләйду, "автономия" банисида уни Хитайдин бөлүвелип, Хитайниң пүткүл шималий-шәриқ тәрипини, Бежинни қошуп бесивелиш уларниң планида болиду. Мошу вақитқа қәдәр Кеңәш һакимийитигә қарши Хитай

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Япония вә Германияниң Коминтернға қарши пактни имзалиши. Берлин, 1936-ж.

Шәрик төмүр йоли бойида исиян-топиланлар уюштурилиду. 1932-ж. Жәхә провинцияси бесивелинип, Улуқ Хитай сепилиға йол ечилиду. Бу әһвал АҚШ вә Европа әллири билән болған мунасивәтләрни начарлитип, бесивелинған әлләрдики миллий наразилиқларниң овж елишиға елип кәлди. 1933-ж. Милләтләр Лигиси тәрипидин әйипләшкә учрап, Япония бу тәшкилдин чиқип кетиду вә шу арқилиқ пүткүл аләмгә йеқин келәчәктә һечқандақ хәлиқарилиқ қанунларға баш әгмәйдиғанлиғини билдүриду. Бу Японияниң хәлиқарилиқ йәккилинишини (изоляция) күчәйтип, униң миллий алаһидилинишини ақлашқа сәвәп болиду. Япония чоң урушқа тәйрлинишқа киришиду.

Японияниң Коминтернға қарши пактни имзалиши. Шималий-Шәрик Хитайни бесивалғандин кейин, Японияниң һөкүмран дайирлири арисида басқунчилиқ сәясәтни техиму давамлаштуруш мәсилисидә еғиз бирлик вә изчиллиқ болмиди. “Мөтидиләрниң” һесавичә ”Япония Хитайни бесивелиш вә СССРға һужум қилиш алдида баричә әтраплиқ тәйярлиқ қилиши керәк” дәп һесаплиди. Әнди басқунчилиқни қоллиғучи груһлар болса урушқа мунасивәтлик иш-һәрикәтләр җәриянини тохтатмаслиқни тәләп қилишти. Һөкүмәт кабинети әлниң ташқи сәясәт принциплирини күчәйтиш вә шуниң үчүн гитлерлиқ Германия билән *Коминтернға қарши (Анткоминтернлиқ) пактни* имзалаш зөрүр дәп һесаплиди. Әң алди билән Кеңәшләр Иттипақиға қарши қаритилған бу һөжҗәт Японияниң Хитайға һужумиға қаршилиқ көрситилгән әһвалда АҚШ вә Улуқбританиягиму қарши пайдилиниши мүмкин еди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Япония "чоң урушқа" тәйярлиқни чапсанлатти: қурал-ярақниң йеңи түрлирини ишләп чиқиришқа башлиди, һәрбий карханилардики кәспий иттипақларни тарқитиветиду. 1936-ж. күздә Германия вә Италия билән иттипақлишип, йәни Коминтернға қарши пактқа бирләшти. Бу қәдәм Японияниң келәчәк тәрәққиятини еniқлайдиған ховуплуқ йол болғанлиғи еniқ еди.

Ойлиниңлар!

Қандақ әһваллар Японияни Коминтернға қарши пактни имзалашқа дәвәт қилди?

Билимиңнитәкшүр:

1. 20—30-жж. Японияниң иҗтимаий-ихтисадий вә сәясий тәрәққиятиниң қандақ алаһидиликлирини атиған боларediңлар?
2. Япон милитаризминиң басқунчилиқ пейилини қандақ чүшәндүрүшкә болиду?
3. Японияниң, Германия вә Италияниң сәясий системилирини селиштуруңлар. Уларниң өз ара қандақ охшашлииқлири вә пәрқи бар?

Җәдвәл билән ишләш. Җәдвәлни толтуруңлар. Хәлиқарилиқ икки һөҗҗәтниң мәзмунини атап көрситиңлар , кимгә қарши вә қандақ мәхсәттә қурулған?

Коминтернға қарши пакт	Танака меморандуми

§15. ЯПОНИЯНИҢ ХИТАЙ ВӘ ҖӘНУБИЙ-ШӘРИҚ АЗИЯДИКИ БАСҚУНЧИЛИҚ ҺӘРИКӘТЛИРИ

Японияниң авторитарлиқ-монархиялик тәртивиниң алаһидиликлири. Милитаризация вә 30-жж. ташқи басқунчилиқ сәясәт әлни тоталитаризмға қарап йүзләндүрди. Мошу вақитта бу җәриян Японияда авторитарлиқ-монархиялик тәртип вә һәрбий рәтлигүчи капитализмниң өзигә хас түрини шәкилләндүрди.

1937-ж. март ейида князь Коноэ йетәкчилигидики һөкүмәт қурулди. У армиядики һәрхил группларға таянди. Әң алди билән, әлвәттә, "назарәт группиға", шундақла Японияни тоталитарлиқ дөләткә айландуруш мәхситини қоллайдиған Сәйюкай партиясигә таянди. Әлниң ички қурулмисини йеқин келәчәктә йүз беридиған чоң урушқа тәйярлаш зөрүр еди. Шу жили премьер-министр Коноэ йетәкчилигидики Миллий роһни күчәйтиш вә қоллаш Лигиси

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу дәристә:

- Японияниң авторитарлиқ-монархиялик тәртивиниң алаһидиликлири;
- Коноэ һөкүмити вә "Шәрқий Азиядики йеңи қаидиләр" концепцияси;
- "Йеңи сәясий қурулма"—җәмийәтлик һәрбий-дөләтлик бюрократияниң җиддий сәясий назарәт системиси;
- Иккинчи дуния уруши жиллиридики Японияниң әһвали тоғрилиқ билимиз.

Тирәк сөзләр:

"Милләтни аммивий мобилизацияләш тоғрилиқ" Қанун, "Бирлишип гүллинишниң Улуқ шәрқий азиялик тәвәсини қуруш", "Тәхткә ярдәмлишиш ассоциацияси," Халхин-Гол,"Үчлүк пакт", Тәслим болуш тоғрилиқ акт

қурулиду. Бу тәшкилат әлдә милитаризмни кәң тәрғип қилиш ишлирини жүргүзиду.

Авторитарлиқ бәлгүләр, солчил оппозицияни жиддий тәқипләш, әркинлик вә һоқуқни чәкләш охшаш паалийәтләр XX ә. бешидиму Японияғә тән болди. Бирақ Азиядики үстәмлик үчүн кәң миқияслиқ уруш шараитида авторитарлиқ-монархиялик тәртип йеңи характерға егә болди. Уни һәрбий-бюрократиялик вә жирик корпорациялик даириләрниң диктатурисиға айландуруш кампанияси башланди. Әлниң һөкүмран даирилири "йеңи сәясий вә ихтисадий қурулма" қуруш сәяситини елан қилди.

"Йеңи сәясий қурулма" – һәрбий-дөләтлик бюрократияниң җәмийәтни жиддий сәясий назарәт қилиш системисини билдүрди. Әлдики барлиқ сәясий партияләр тарқитилди. Европидики тоталитарлиқ тәртип әһвалидикидәк биртуташ йеганә партия қуруш вә уни дөләтлик қурулма билән қошуветиш охшаш һәрикәтләр Японийдә йүз бәрмиди. Бирақ бу йәрдә наһайити қувәтлик иделогиялик реакциялик-шовинистик тәшкил қурулуп, у бурунқи шовинистик бирләшмә "Тәхткә ярдәмлишиш Ассоциациясиниң" әнъәнилирини двамлаштурди. Ашакарә оппозиция йоқитилғандин кейин, әнди бу Ассоциация "император әтрапидики милләт туташлиғи" мәхситини тәминләйдиған йеганә тәшвиқат васитиси вә мәркизи болди. Синтоизм дөләтлик рәсмий дин сүпитидә, ата-бова роһиға сиғиниш вә самурайлиқ һөрмәт вә җәңгиварлиқ, императорға адиллиқ охшаш урпи-адәтләр шовинистик тәрғибатниң муһим васитисигә айландурулди.

"Йеңи ихтисадий қурулма" әлниң ихтисадиға һәрбий-дөләтлик назарәт орнатти. Назарәт қилғучи дөләтлик тәшкил сүпитидә егиликниң һәрхил саһалирида ишләп чиқарғучилар аассоциациялири қурулди. Ассоциацияләрниң бешида жирик корпорация

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

йетәкчилири турди. Уларға әмәлиятта ишчи күчи базирини рәтләш, ресурсларни бөлүшни назарәт қилиш, баһа вә әмгәк һәққини рәтләш билән дөләтлик буйрутмиларниң орунлиниш әһвалини ениқлаш вә башқиму ишлар билән шуғуллиниш тапшурулди. Шу дәвирдики европилиқ әлләргә тән, жүмлидин авторитарлиқ вә тоталитарлиқ тәртипләргә мувапиқ дөләтлик-бюрократиялик рәтләш –бюджет, селиқлар, тарифлар, буйрутма, субсидияләр, мәмурий вә яндашма рәтләш вә башқа усуллар арқилиқ әмәлгә ашурулди.

Ениқланлар!

Коноэ һөкүмитидики Японияниң тоталитарлиқтәртивиниң асасий бәлгүлири қандақ болди?

Коноэ һөкүмити "Шәрқий Азиядики йеңи тәртип" концепциясини усунди: Япония өзини "йеңи Шәриқ мәдәнийитини" қуруш мәхситини көзлигән "Ғәрип мустәмликичилигидин туққан хәлиқләрни азат қилғучи " сүпитидә көрсәтти. Япония әмәл қилған ташқи сәяситиниң мундақ йөнилишини ақлаш урунушлириға АҚШ, Англия, Франция, Голландия вә башқа Ғәрип әллири тәрипидини аддий әйипләштин башқа униңға қарши рәсмий түрдә һечқандақ чарә-тәдбирләр қоллинилмиди.

1937-ж. язда япон-хитай уруши башланди. Уруш 1937—1945- жж. арилиғидики он жилчә вақитни өз ичигә алди. Урушниң башлинишиға бағлиқ Япония ихтисади уруш шараитиға көчирилди. Партиявий күрәш вә парламентлиқ паалийәт әмәлиятта толуқ тохтитилди. Һәрбий басқунчилиқ вә провокация-иғваларни, жүмлидин СССРға қарши күрәшни, кәң миқияста жүргүзүш йолидики жиддий һәм һәл қилғучи йөнилишкә йүзләнди. Армия вә генералитет Японияда алдинқи қатарға – биринчи орунға чиқипла қалмастин, әлниң күч-қувитини, гүллиниши вә жанпидалиқ хусусийәтлирини тәрипләйдиған алаһидә күчкә айланди. 1938-ж. башлап Шәрқий Азиядә "йеңи тәртипни" орнитишқа дадил қәдәмләр ташлинишқа башланди.

1938-ж. "Милләтни аммивий мобилизациялаш-(сәпәрвәрликкә кәлтүрүш) тоғрилиқ" Қанун елан қилинди. Японияниң " Бирлишип гүллинишниң Улуқ шәрқий азиялик тәвәсини қуруш" мәхсити ашкарә жакаланди.

1937 — 1941 ж. арилиғидики Япония премьер-министри Коноэ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Япон-хитай уруши (1937–1945-жж.)

Ойлиниңлар!

"Милләтни аммивий мобилизацияләштоғрилиқ" Қанунниң маһийити немидә?

1939-ж. Коноэ кабинети йенида қурулған бир топ алимлар "шәрқийазиялик бирләшмә" нәзәрийәсини түзүп чиқти. Униң мәнамаһийити Шәрқий Азия хәлиқлириниң мәдәний вә туққанчилиқ бирлиги асасида Японияниң тәшәббуси билән паназиатлиқ милләтарилиқ бирләшмә қуруш болди. Бу әйни заманда Ғәрипкә очуқ һалда күч көрситиш ишариси еди. Бирақ Ғәрипниң өзи бу дәвирдә чоңқур боһранни баштин өткүзмәктә еди вә көп узимайла Иккинчи дуния урушиму башлинип кәтти.

Европилиқ әлләр шу кәмдә японлуқ басқунчилиққа қаршилиқ көрсәткидәк әһвалда әмәс еди. АҚШта болса йәкилиниш кәйпияти хелә бесим болди. Шуңлашқа Ғәрип аддийла қаршилиқ, наразилиғини билдүрүп, Хитайға пәқәт мәнивий қоллаш көрситиш биләнла чәкләнди. АҚШ, Улуқбритания вә башқа державилар өзлириниң "арилашмаслиқ" сәясити арқилиқ японлуқ басқунчилиқни ичидин қоллап, ахир һесапта бу һәрикәтләр Японияниң СССРға

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қарши урушқа киришигә әкелиду дәп үмүтләнди. 1938-ж. язда япон әскәрлири Владивосток әтрапидики Һасан көли наһийәсидә кеңәшлик территорияләргә бесип кириш һәрикәтлирини башлиди. Бирақ кеңәш армияси тәрипидин еғир зәрбигә учрап, арқиға чекиниду. 1939-ж. әтияз вә язда япон әскәрлири қайтидин кәскинлик пәйда қилип, МХҖниң территориясигә бесип кириду. СССР болса бу әл билән 1936-ж. буян өз ара ярдәмлишиш тоғрилиқ шәртнамини имзалиған еди. Кеңәш вә моңғол әскәрлири Халхин-Гол дәрияси әтрапида япон әскәрлиригә еғир зәрбә берип, СССРға қарши Японияниң урушқа техи толуқ тәйяр әмәслигини испатлиди.

Моңғолиядики мәғлубийәт Японияни басқунчилиқниң асасий йөнилишини Җәнубий-Шәриқ Азиягә бурушқа мәҗбур қилди. Мундақ тәклипни һәрбий деңиз флотиниң йетәкчилиги усунған еди. Униң үстигә, Шималий-Шәриқ Хитайдики узаққа созулған уруш һәрикәтлири япон әскиригә хитайлиқ ресурсларни пайдилиниш планини әмәлгә ашурушқа тосалғу болмақта еди. Буниң һәммиси аздәк, 1940-ж. АҚШ Японядин төнидиған һәрбий ховупни һис қилип, униңға Һиндихитайдин нефть тошушқа эмбарго қойди.

Ядиңларда сақлаңлар!

Эмбарго ***(исп.embargo)***— товарлар, валютилар в. б. қиммәтләрни әлдин ташқириға чиқиришқа яки ташқиридин әлгә әкелишкә дәләтликмәнъий қилиш; башқа дәләткә тәәллуқ кемиләр, жүкләр вә башқа мүлүкләрни тутуп қелиш.

Шуңлашқа Германияниң 1940-ж. Франция вә Голландияни бесивелишиға бағлиқ, Коноэ һөкүмити қолайлиқ пәйтни пайдилинип, уларниң бурунқи мустәмликә егиликлирини —Индонезия вә Һиндихитайни бесивелишқа киришмәкчи болиду. Япония уларни Хитай вә Җәнубий деңиз әллири билән биллә *“Бирлишип гүллинишниң Улуқ шәрқийазиялик тәвәсигә”* қошувелиш планини түзиду. 1940-ж. күздә япон һөкүмити француз һөкүмитигә Һиндихитайға япон әскәрлириниң киришигә рухсәт қилишини, Японияғә һәрбий базиларни беришни тәләп қилди. Буниңға французлар келишишкә мәҗбур болди. Шундақ қилип, басқунчилиқ нийәттики япон һөкүмити Франциянин Гитлерниң алдида тиз пүккәнлигини пайдилинип, французлуқ Һиндихитайни өз назарити астиға елишни көзлиди.

Болғуси уруш һәқиқәтәнму наһайити ховуплуқ болушқа тегиш еди. Шуңлашқа Япония униңға алдин-ала тәйярлинип, пүткүл күч қувитини сәпәрвәр қилишқа кириште.

1941-ж. декабрьда Теч океан вә Җәнубий-Шәриқ Азиядә һуҗум башлиған Япония үчүн Хитай муһим хам әшия мәнбәси,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

коммуникацияләр тәвәси вә флотни җөндәш орни сүпитидә наһайити зөрүр болди. Хитай верфлирида японлуқ барлиқ жүк кемиләрниң 1/5 бөлиги җөндәштин өтәтти.

1940-ж. 27-сентябрьда Япония Германия вә Италия билән "*Үчлүк пакт*" дәп атилидиған һәрбий иттипақ тоғрилиқ келишимни имзалиди. Бу иттипақниң мәхсити — СССР, АҚШ вә Улуқбританиягә қарши күришиш еди. Көп өтмәйла Япония (1941-ж. апрельда) әтиязда СССР билән бетәрәплик тоғрилиқ шәртнамини имзалайду. Бирақ кеңәшлик Жирақ Шәриққә бесип кириш тәйярлиғини давамлаштурди.

Шундақ қилип, Япония Мәркизий Хитайға һуҗумлирини улғайтип, Иккинчи дуния уруши башлиниши билән Җәнубий-Шәрик Азияниң хелә көп бөлигини бесивалиду. Теч океандики геосәясий әһвали вә һава күчлириниң тошуш қувәт-иқтидариниң ешиши түпәйли Япония бу тәвәдә йетәкчи орунға еришиду.

Япония Иккинчи дуния уруши жиллирида. 1941-ж. июньда, Германияниң СССРға бесип киришидин кейин , японлуқлар кеңәшлик чегара әтрапиға Квантун армиясиниң әскәрлирини орунлаштурушқа башлайду. Япония Кеңәш Иттипақи ғәриптә мәғлуп болғандин кейин, униң шәрик тәрипидин һуҗум қилишқа тәйяр болуши керәк дәп һесаплиди. Бирақ герман әскәрлириниң Москва түвидә мәғлубийәткә учрап, вәйран болуши, шундақла кеңәшлик һәрбий қоманданллиқниң әлниң шәрқий чегарилирини қоғдаш үчүн урушқа қабилийәтлик мунтәзим күчләрни тутуп туруши, Токионың асасий һәрбий һәрикәтлирини җәнубий-шәрқий йөнилиштә күчәйтишкә мәҗбурлиди.

Улуқбританияниң мустәмликә зиминлиридики армия вә флотини мәғлубийәткә учритип, японлуқлар қисқа вақит ичидә пүткүл Җәнубий-Шәрик Азия әллирини бекиндурди вә Һиндстаннің чегарисиға йеқинлашти. 1941-ж. күздә япон һөкүмитиниң йетәкчилигигә *генерал Тодзе* келиду. У һәрбий груһ вә жирик монополистларниң наһайити урушхумар даирилириниң вәкили еди. Әнди АҚШқа қарши һуҗумға тәйярлиқ ишлири башлиниду вә япон-америка музакирилирини рәтләш мәсилилири қараштуруливатқиниға қаримастин, 1941-ж. 7-декабрьда Япония флоти учтумтутла Гавай араллиридики АҚШниң һәрбий-деңиз күчлири орунлашқан Пёрл-Харбордики базисиға һуҗум қилиду.

Урушниң дәсләпки басқучида бесимлиқ Япония тәрипидә болди. Йеңи Гвинеяниң бир бөлигини, Филиппин, Теч океанниң көплигән араллирини бесивелип, Япония 1942-ж. қәдәр умумән 3,8 миллион квадрат километрға йеқин территорияни бекиндурди (бурун

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бесивалған Хитай вә Корея зиминини һесаплимиғанда). Япон әскәрлири әсиргә чүшкәнләр вә бесивелинған йәрләрдики йәрлик аһалини рәһимсиз езип, жазалайду.

Һәр һалда көп узимайла япон һәрбий қоманданлиғиниң стратегиялик хаталиқлири көрүнүшкә башлиди. Япон қоманданлиғи һава жүк тошуш транспорти вә су асти кемилириниң деңиздики уруш һәрикәтлиридики ролини тоғра баһалимиған еди. Нәтижидә америкилиқ деңиз күчлири билән болған жәңләрдә япон флоти вә авиацияси наһайити еғир мәғлубийәтләргә учриди.

Япон санаити америкилиқ су асти кемилири вәйран қилған хам әшия тошуйдиған техникиниң орнини толтурушқа мағдирсиз болди. Жирик шәһәрләрдә һава һужумидин қоғдайдиған утумлуқ мудапийә ишлириму әмәлгә ашурулмиди. 1944-ж. японлуқлар Филиппиндин айрилғандин кейин, АҚШ авиацияси Тәйвәнни, Окинавини вә Японияниң беваситә өзиниму һавадин бомбардиман қилип, һужумға учритиду. Бу авиа һужумлириниң ақиветидин пәйда болған өрттин Токио шәһириниң үчтин иккиси вәйран болиду, әлниң 206 жирик шәһәрлириниң 97 си қирғинчилиққа учрайду.

Бирақ Япония техичила асасий күчилирини сақлиған вә тез тәслим болмайдиған әһвалда еди. Шуңлашқа у урушушни давамлаштуриду. АҚШ вә Улуқбритания 1945-ж. әтиязда башланған Окинава үчүн уруш беришида буниңға көз йәткүзиду. Мошу жәңдә иттипақдашлар еғир чиқимға учрайду. Шуңлашқа улар өз һәрбий күчлирини Японияғә беваситә атландуруш планидин ваз кечишкә

Пёрл-Харборға һужум

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Атом бомбисидин кейинки Нагасаки харабилиғи

мәҗбур болиду. Улар урушни 1946-ж. оттурисиға қәдәр башлаш қарарини қобул қилиду. АҚШ һәрбий күчлири 6 вә 9-августта Хиросима вә Нагасаки шәһәрлирини атом бомбиси билән вәйран қилсиму, Япония уруштин ваз кәчмәйду.

Қелиплашқан әһвал пәқәт СССРниң Японияғә қарши урушқа рәсмий киришиши биләнла кәскин өзгириду. Кеңәш Иттипақи 1945-ж. мартта Япония билән өз ара һуҗум қилмаслиқ тоғрилиқ шәртнамисини (апрель, 1941) күчидин қалдуруп вә Қирим алий дәриҗилик учришишидики иттипақдашлар алдидики мәҗбурийитини орунлиған һалда, өз һәрбий күчлирини әнди шәриқ йөнилишигә қаритиду. 1945-ж. 9-августта Квантун армиясигә қарши уруш һәрикәтлири башланди. Япон әскәрлири қисқа вақит ичидә толуқ вәйран қилинип, 14-август күни император Японияниң сөзсиз тәслим болғанлиғини етирап қилишқа мәҗбур болиду. 1945-ж. 2-сентябрьда америкилиқ “Миссури” кемисиниң бортида капитуляция тоғрилиқ һөججәт имзалиниду. Шуниң билән, Иккинчи дуния урушиму тамамлиниду.

Билиминитәкшүр:

1. “Йеңи сәясий қурулма” уқуми немини билдүриду?
2. Қайси жили “Милләтни аммивий мобилизациялаш тоғрилиқ” Қанун қәкаланди?
3. “Бирлишип гүллинишниң Улуқ шәрқийазиялик тәвәси” нәзәрийәси немини көзлиди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

4. 1941—1942-жж. японлуқ басқунчилиқниң утумлуқ болушиниң сәвәви немидә дәп ойлайсиләр?
5. Япония Иккинчи дуния урушида немә сәвәптин йеңилип қалди?

§16. БИРИНЧИ ДУНИЯ УРУШИДИН КЕЙИНКИ ҺИНДСТАН. М.ГАНДИ ВӘ М.ДЖИННАНИҢ ҺИНДСТАННИҢ МУСТӘҚИЛЛИГИГӘ ҚОЛ ЙӘТКҮЗҮШ ТОҒРИЛИҚ КӨЗҚАРАШЛИРИ

Бу дәристә:

- XX ә. бешидики Һиндстанниң иҗтимаий –ихтисадий әһвали, ҺМК паалийити;
- "Күч көрсәтмәслик һәрикитиниң" маһийити;
- М.Ганди вә гандизм;
- Мусулманлар Лигиси вә униң паалийити тоғрилиқ билимиз.

Тирәк сөзләр:

ҺМК, М.Ганди вә гандизм, Мусулманлар Лигиси вә униң паалийити, Муһәммәд Әли Джинна, "Күч көрсәтмәслик һәрикити" ,"сатьяграха"

XX ә. бешидики Һиндстанниң иҗтимаий-ихтисадий әһвали. XX ә. бешида Һиндстанниң хам әшия, йемәк-ичмәк мәнбәси вә капитал селиш тәвәсви сүпитидики әһмийити хелила өсти. XX ә. бешиға қәдәр узунлуғи 30 миң километр төмүр йоллар селинди. Һиндстандики инглиз капиталиға чай, кофе вә каучук плантациялири, Калькуттидики кәндир фабрикилири , төмүр йоллар, көплигән тоқумичилиқ фабрикилири тәәллуқ болди. Инглиз банклири пүткүл ташқи содини өз назаритигә елип, инглиз ширкәтлириниң паалийәтлирини мәбләғ билән тәминләп турди.

XX ә. бешида миллий санаәт тез сүрәт билән тәрәққий әтти. 1911-ж. қәдәр миллий капиталға тәәллуқ 200 гә йеқин тоқумичилиқ фабрикилири пәйда болди, жирик һинд карханичиси салған Тата металлургия заводи мәһсулат ишләп чиқиришқа башлиди. Һәр һалда санаитиниң асасий бөлиги техичила мануфактурилиқ басқучта еди.

Миллий буржуазияниң мәвқәси икки тәрәплимилиги билоән алаһидиләнди: у инглиз империализмиға қарши болуп туруп, иккинчи тәрәптин, буржуазияниң жуқарқи груһлириниң ейтарлиқ бөлиги инглиз малийәвий капитали билән зич мунасивәттә болди.

Һинд Миллий Конгрессиниң (ҺМК) паалийити. Һинд буржазиясиниң шәкиллиниши XIX ә. ахирида миллий-азатлиқ һәрикәтниң пәйда болушиға асас селип бәргән еди. Һинд зиялилириниң арисида вәтәнпәрвәрлик көзқарашлар күчийишкә башлиди. Миллий топларниң вәкиллири мәдәний-ақартқучилиқ җәмийәтләргә бирлишишкә башлиди. Улар кона әнъәниләргә қайтишқа үндәп, һинд җәмийитиниң кастилиқ бөлүнүшини йоққа

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

чиқарди. Адәмләр вә хәлиқләрниң тәңлиги жакалинип, һинд мәдәнийитини гүллитиш мәхсити алға қоюлди. Шуниң билән биллә европилиқ маарип-ақартиш системисини қурушни, иҗтимаий ислаһатлар жүргүзүш вә һинд санаитини риважландуруш йоллирини усунди.

Ойлиниңлар!

Һинд җәмийитиниң кастилиқ бөлүнүшиниң маһийити немидә?

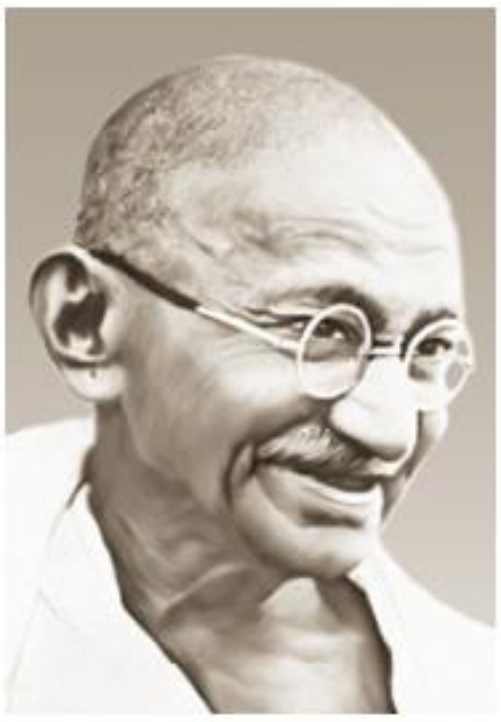

Махатма Ганди

Һинд миллий конгресси (ҺМК) миллий-азатлиқ һәрикәтниң йетәкчи тәшкилати болди. ҺМК Һиндстанниң мустәқиллик йолидики һәрикитиниң биртуташлиғиниң рәмзи һесапланди.

"Күч көрсәтмәслик һәрикитиниң" башлиниши. XX ә. бешида миллий-азатлиқ һәрикәт овж елишқа башлиди. Миллий-азатлиқ һәрикәттә жирақни молажалайдиған ислаһатлар йолидики демократиялик тәләпләр плани пишип йетилишкә башлиди. Һинд Миллий Конгресси вә Мусулманлар Лигисиниң принциплири бир қәдәр йеқинлишишқа башлиди. 1916-ж. Лакнауда Һинд Миллий Конгресси вә Мусулманлар Лигисиниң бир вақитниң ичидә өз съезлирини өткүзүши һәркимни хоша қилидиған әһвал еди. Бу икки тәшкилат өз съезлирини айрим-айрим өткүзсиму, бирақ охшаш, бирдәк тәләпләрни қобул қилиду. Уларниң ичдә Һиндстанға дәрру миқияслиқ һалда өзини өзи идарә қилиш һоқуқини беришни, һиндликларни армиядики йетәкчи орунларға қобул қилиш, бажханилиқ автономияни кәңәйтиш вә малийә саһасиға һиндлиқ назарәтни орнитиш тәләплири болди.

Биринчи дуния уруши жиллирида һиндлиқ миллий-азатлиқ һәрикәттә наһайити муһим шәхс М.К.Ганди (1869—1948) болди. Ганди Һиндстанға Жәнубий Африкидин кәлди. У шу яқта миллий-азатлиқ һәрикәтниң өзигә хас алаһидә түри "Күч көрсәтмәслик һәрикитини" тәшкилләштә мол тәжрибә топлиған еди. "Сатьяргаха" (һәқиқәткә йетиштики қәтъийлик) дәп аталған күрәшниң бу түрини М. Ганди Жәнубий Африкида һиндлиқ иммигрантларни камситиш һәрикәтлиригә қарши күрәшни тәшкилләш арқилиқ үгәнгән еди. Ганди илимиға Л.Н. Толстойниң күч көрсәтмәслик нәзәрийәси, течлиқ аммивий һәрикәт, течлиқ жүрүшләр вә башқиму күч

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

көрсәтмәслик һәрикәтлириниң ғайә-идеялири асас болди. Ганди күч қоллиниш вә қураллиқ күрәшкә қарши турди, чүнки у Һиндстанға униң наһайити назук һәмдә ховуплуқ кастилиқ бөлүнүши, тиллиқ вә миллий груһлири һәм һәрхил конфессиялири үчүн қураллиқ һәрикәтләрниң наһайити хәтәрлик болидиғанлиғини чоңқур чүшәнгән еди. "Күч көрсәтмәслик" нәзәрийәси яки пухралиқ беқинмаслиқ вә уни Һиндстанда қоллиниш тәжрибиси кейинәрәк хәлиқарилиқ сәһнидә кәң мәшһур болди.

Бу қизиқарлиқ!

Махатма Карамчанд Ганди – Һинд сәясуни вә җәмийәт әрбаби, Һиндстанниң Улуқбританиядин мустәқиллик елиш йолидики һәрикәтлириниң йетәкчиси һәмдә идеологлириниң бири. Униң "Күч көрсәтмәслик" философияси(сатьяргаха)тинич өзгиришләрни яқлиғучиларниң Һәәрикәтлиригә тәсир қилди.

Уруштин кейинки Һиндстан. Уруш жиллирида мустәмликә һакимийәт Һиндстанға өзини өзи идарә қилиш һоқуқини беришни вәдә қилған еди. Бирақ Һиндстан хәлқиниң бу армини әмәлгә ашмиди. Англия өзиниң Һиндстандәк асасий мустәмликә егилдарчилиғини өз очумидин чиқарғуси кәлмиди. Бу әһвал мустәмликичиликкә қарши күрәшниң йеңи дәврини башлиди.

20–40-жж. аммивий қаршилиқ көрситишниң күч көрсәтмәслик чарилиридә йетәкчи рольни Махатма Ганди (1869–1948) атқурди. Уруш арилиғидики дәвирдә М. Ганди Һинд Миллий Конгрессиниң идеявий даһиси болди. Униң аброй-нопузи вә қәтъий ирадә-мәвқәси һәм миллий буржуазияниң толуқ миллий мустәқиллик идеясини усунушиға бағлиқ Һиндстанда умуммиллий империализмға қарши мәйдан шәкилләнди.

М.Ганди вә гандизм. Гандизм хәлиқ тәрипидин кәң қоллашқа еришти. Бу илимдики үстәмликкә қарши мустәқиллик йолидики күрәш абройлуқ вә муқәддәс иш һесапланди. Чүнки у адаләтлик йолидики күрәш сүпитидә әкис етилди. М. Ганди мәдәний-тарихий вә диний әнъәниләр-дәстүрләрдин аддий-авам хәлиққә йеқин тәсвир вә мураҗиәтләрни елан қилип турди. Шуңлашқиму әл мустәқиллигини тәләп қилиш вә җәмийәтни өзгәртиш миңлиған аддий хәлиққә чүшинишлик һәмдә көңлигә йеқин болди. М.Ганди шәхси вә униң идеясиниң наһайити зор аммибаплиққа егә болушиниң сириму мана мошунинда еди. Һиндстанниң чоңқур әнъәнивий урпи-адәтлири вә хәлиқ психологиясини чүшиниш, күч көрсәтмәй қаршилишиш усули (бойкот, течлиқ жүрүшләр,һәмкарлишиштин ваз кечиш вә һаказа) миллий-азатлиқ күрәштики гандизмниң тактикилиқ усулли-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ри болди. Бу усулда бәрдашлиқ вә қаршилишиш һәм консерватизм вә инқилапчилиқ өз ара уйғунлишатти. Бу әсирләр мабайнидики тәғдиргә ишиниш һәм диний көзқарашлар бойичә тәрбийәләнгән һинд хәлқиниң чүшәнчилири билән аһаңдаш еди. М. Гандида паал қаршилиқ көрситиш билән рәқивигә нисбәтән төзүмлүк қатар можут болди. Гандиниң нәқ мошу күч көрсәтмәслик усули мустәмликә әзгүгә қаршилиқ көрситишниң бирдин бир мүмкин йоли дәп қараштурулди. Гандизм ғайилири пүткүл әлни биртуташ қилип тәшкилләп, көпчиликни өз ара иттипақлишишқа сәпәрвәр қилип, мустәмликичиләрни Һиндстандин қан төкүшсиз қурал пайдиланмай тинич күришиш арқилиқ кетишкә мәҗбурлиди. Күч көрсәтмәй қаршилишиш чарилири мустәмликә системисиниң һулини қозғиди. 1937-ж. йеңи сайлам системиси бойичә мәркизий вә провинциялик қанун чиқарғучи жиғинларға сайлам өткүзүлди. Һинд Миллий Конгресси Һиндстанниң 11 провинциясиниң 8 дә көпчилик авазға егә болуп, шу йәрләрдә йәрлик һөкүмәтләрни тәшкиллиди. Бу әлдики һакимийәтни қолға елиш йолидики наһайити утумлуқ қәдәм болди, йәни "парламентлиқ" тәҗрибә топланди.

1939-ж. Иккинчи дуния урушиниң башлинишиға вә Улуқбританиянин Германиягә қарши шу жили 3-сентябрьда уруш елан қилишиға бағлиқ Һиндстанниң вице-короли Һиндстанни урушқучи тәрәп дәп билдүрди. ҺМК қарари фашизмни әйиплиди вә Һиндстанниң өзини өзи идарә қилиш һоқуқини инглиз һөкүмити рәсмий етирап қилған әһвалда Англиянин уруш һәрикәтлиригә қоллаш көрситидиғанлиғини билдүрди. ҺМКниң бу тәливини вице-король қобул қилмиди. Мошундақ қийин шараитта ҺМКға Гитлерға қарши коалициянин әзаси сүпитидә һәм фашизмға, һәм әзгүчи-һөкүмран метрополиягә қарши бир вақитниң ичидә күришишкә тоғра кәлди. 1940-ж. күздә М. Ганди сатьяграха түридики пухралиқ бойсунмаслиқ чарисиниң башланғанлиғини жакалиди. Бу қашилишиш чарисиниң қайтидин жанлиниши вә ҺМКниң британлиқларға қарши паалийәтлириниң паалишиши инглизлар тәрипидин конгрессчиларни аммивий тутқунлашқа әкелип, 1942-ж. бу тәшкилатниң паалийити мәнъий қилинди. Бу әһвал пүткүл әлни өз ичигә алған мустәмликичиликкә қарши жиддий күрәшкә елип кәлди. ҺМК партия сүпитидә өз паалийитини 1944-ж. қайтидин жанландурди.

Мусулман Лигиси вә униң паалийити. 1906-ж. Британлиқ Һиндстанда миллионлиған мусулман жамаәсиниң мәнпийитини қоғдайдиған Мусулман Лигиси қурулиду.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мусулман Лигиси Британ һакимийитиниң тәливини қобул қилип, мусулманлар үчүн йәрлик тәшкилгә вә қанун чиқарғучи мәжлискә сайламда мәхсус орун бөлүшни усуниду. 1915-ж. Мусулманлар Лигисиниң президенти болуп Лигиниң новәттики жиғинида Муһәммәт Әли Джинна сайлиниду. У һиндлиқ мусулманларниң өзини өзи башқуруш һәрикитидики муһим сәясий шәхскә айлиниду.

Бу қизиқарлиқ!

Муһәммәт Әли Джинна (1876—1948)– мусулманлиқ сәясәтчи,Пакстандики миллий дөләтниң асасини салғучи шәхс. Британлиқ Һиндстанниң бөлүнүшиниң наһайити паал әзаси вә тәшәббускари.

1935-ж. Инглиз парламенти Һиндстанни идарә қилиш тоғрилиқ Қанун қобул қилиду. Бу Қанун бойичә Һиндстан Британлиқ Һиндстан вә униң князьликлириниң федерацияси дәп аталанди. Һиндстанниң кәлгүси сәясий мәртивиси тоғрилиқ 1935-ж. қанунда һечнемә дейилмиди. Британлиқ милләтләр һәмкарлиғи даирисидә өзини өзи идарә қилиш тоғрилиқму гәп болмиди. Һиндстанниң сәясий күчлири қанунниң ажиз тәрәплиридин көңли қелип, уни мәтбуатта "қуллуқ Конституция" дәп атиди. Һәрһалда Һиндстанни идарә қилиш тоғрилиқ 1935-ж. қанун бу йәрдә демократия институтлириниң шәкиллинишидә әһмийәткә егә болди. Бу Конгресста мустәқиллиқ йолидики конституциялиқ күрәшниң күчийишигә йол ечип бәрди. Қанунға мувапиқ "Провинциялиқ автономия" 1937-ж. 1-апрельдин башлап жарий қилинди. Шу жили һөкүмәтниң мәркизий провинциялиқ органларға сайлими болуп өтти. ҺМК 8 провинциядә ғәлибә қазанди вә шу йәрлик жайларда провинциялиқ һөкүмәтләрни тәшкиллиди. Дәсләпки 6 провинциядә толуғи билән Конгрессчилар һөкүмити, ахирқи 2 дә Мусулманлар Лигиси билән бирлишип коалициялиқ һөкүмәт қурулди. Пәқәт икки провинциядә (Пенжап вә Бенгалиядә) Конгресс Мусулманлар Лигисидин төвән дәриҗидә қалди. Мундақ әһвал Һиндстанда Иккинчи дуния уруши башланғичә можут болди.

Шуниң билән биллә 1935-ж. қанун икки асасий конфессиялиқ бирләшминиң — һиндлар вә мусулманларниң арисидики мунасивәтни қийинлитивәтти. Биринчидин, бу қанун сайламда аталған икки топни өз ара риқабәтчи қилип қойди, иккинчидин, мусулман турғунлири бесим Пенжап, Бенгалия, Синд, Шималий-Ғәрбий чегарилиқ провинцияләр охшаш тәвәләрдә ав-

Муһәммәт Әли Джинна

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тономиялик провинцияләр қурди. Мошу һәрикити билән йеқин келәчәктә Британлиқ Һиндстанниң бөлүнүшигә асас селип бәрди. 1937-ж. сайламда Мусулманлар Лигисиниң мәғлубийити униң йетәкчилигини өз принцип-мәвқәлирини қайта қарап чиқишқа мәҗбурлиди. Бу мәсилә 1937-ж. Лигиниң Лакнаудики 25-сессиясидә қаралди. Лигини мустәһкәмләш вә униң әтрапиға мусулманларни топлаш мәхситидә униң программиси түзүлди. Программида, әң алди билән толуқ мустәқилликкә қол йәткүзүш тоғрилиқ шиар вә мусулман турғунлириниң көпчилик аммисиниң мәнпийитини көзләйдиған һәрхил сәясий, ихтисадий вә диний характердики тәләпләр қоюлди. Әгәр бурун Мусулман Лигиси һәмкарлашмаслиқ тоғрилиқ гандистлиқ усулларни етирап қилмисиму ҺМК биллә конституциялик иш-чариләргә бирлишип қатнишишқа тәйяр екнәлигини билдүрсә, әнди у өз тәрәпдарлирини өзини өзи тәшкилләшкә, өз күчлиригә тайинишқа вә ҺМК билән һәмкарлашмаслиққа үндиди.

Лигиниң Кальткуттида өткән 1938-ж. сессиясидә М.Ә.Джинна нутуқ сөзләп, униңда у өз партиясиниң Конгресс билән бундин буянқи мунасивәтлири диний азчилиқ һоқуқи асасида әмәс, "толуқ баравәрлик" шараитида жүргүзидиғанлиғини билдүрди. Болғучи музакириләр мүмкинчилиги ретидә Конгресниң пүткүл Һиндстанлиқ мусулманларниң мәнпийитини қоғдайдитған Лигиниң һоқуқини етирап қилиш шәртини қойди. Лигиниң Патнадики сессияси шу 1938-ж. Ишчи Комитетини тәшкилләп, униңға пәвқуладдә һоқуқ мәртивисини бәрди, Лигиниң мәркизий органлириниң провинцияләргә аит хизмәт палийитини жуқурилатти. Партияниң мәркәзләштүрүлүши униң идеологиялик мәртивисиниң өзгиришигә мувапиқ кәлди. Әнди мусулман жамаәсиниң диний аз санлиқ сүпитидики чәклинип кәлгән һоқуқиниң орниға өзлирини "мусулманлиқ милләт" сүпитидә һис қилидиған, өзини өзи идарә қилишқа қол йәткүзүшкә интилидиған мустәқил аң-сәвийә пәйда болдит. Британлиқ Һиндстанниң мусулманлириниң өзини өзи идарә қилиш тоғрилиқ ой-пикирлири М. Джиннаниң еғизидин рәсмий түрдә дәсләп қетим 1938-ж. Қарачида, Синд провинциялик тәшкилатлириниң мәҗлисидә ейтилди, бирақ "миллий мусулманлиқ коллектив" тоғрилиқ испатлиқ нәзәрийә техичә шәкилләнмиди.

Тәкитләш керәкки, һинд мусулманлириниң парчилинишиниң күчийиши мусулман милләтчилигигә таянған униң йетәкчилириниң нәзәрийәвий принциплириғила бағлиқ болмиди. У әң алди билән, инглизларниң миллий-азатлиқ һәрикәтни парчилаш мәхситидә жүргүзгән изчил сәяситиниң ақиветидин, сәяситиниң һиндлиқ дөләт қурушни көзлигән һиндлиқ тәшкилий күчлириниң пааллиғиниң күчийиши вә конгрессчилар арисида мусулманларға қарши

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мәвқәниң овж елишиға бағлиқ техиму күчәйди. Мусулман Лигиси қанун чиқарғучи мәһкимиләрдә мусулман вәкилләрниң санини ашурған әһвалда дөләтләрдә Англиянин уруш һәрикәтлирини қоллайдиғанлиғини билдүрди. 1940-ж. мартта Лахорда Лигиниң 27-сессияси болуп өтти. У тарихқа Пакстан сессияси дегән нам билән кирди. Чүнки у йәрдә қобул қилинған қарарларниң асасий мәхсити –мустәқил Пакстан дөлитини қуруш идеясини , йәни "Британлиқ Һиндстан мусулманлириниң миллий очиғини " қуруш мәхсити елан қилинди. Пакстан дөлитини қуруш идеясини Пакстан сессиясидики асасий шиарға айландуруп, Мусулман Лигиси пааалийитиниң йеңи сәясий күрәш дәври башланди. Һиндстандин бөлүнүп чиқишниң һәрхил лайиһә-планлири түзүлүшкә башлиди. Мусулманлар маканлайдиған йәрләрни Һиндстандин бөлүвелиш йоллири у йәрләргә һиндлар арисида маканлайдиған мусулманларни көчирип әкелиш охшаш мәсилиләрму ойлаштурулушқа башлиди. Көп узимай, 1940-ж. қурулған "Жамаат-и-ислам" тәшкили мусулманларни мәдәний бирләштүрүшни тәминләш вә мусулман жамаәси ичидә исламлиқ қәдрийәтләрни тарқитиш вәзиписини атқуридиған болди.

1944-ж. М.К. Ганди вә М.Ә.Джинна арисида музакириләр жүрүп, вице-корольниң туққанчилиқ мунасивити билән әлниң кәлгүси дөләтчилигиниң принциплири муһакимә қилинди. Бирақ биртуташ принцип қобул қилинмиди. Конгресс Пакстан дөлитини қуруш үчүн әлниң мустәқиллигигә қол йәткүзгәндин кейин, умумий хәлиқлиқ аваз бериш арқилиқ рухсәт беришкә келишти. Лига болса, Конгресснің мустәқилликкичила Пакстан дөлитини қуруш идеясини қоллашни тәләп қилди. Мәсилигә аит келишим пәқәт 1945-ж. әтиязлиғила қол йәткүзүлди.

Билимиңнитәкшүр:

1. XX ә. бешидики Һиндстандики миллий-азатлиқ һәрикәтләр тоғрилиқ ейтип бериңлар. Униң асасий һәрикәтләндүргүчи күчлирини ениқлаңлар.
2. М.Ганди тоғрилиқ вә униң "күч қолланмай қаршилишиш" һәрикитигә қатнишиши тоғрилиқ немә билисиләр?
3. 20—30-жж. Һиндстандики мустәмликигә қарши жүргүзүлгән күч қолланмаслиқ һәрикити әнъәнивийлиги, алаһидилиги билән қандақ дәриҗидә ипадиләнди?
4. М.Гандиға Һиндстанниң миллий-азатлиқ һәрикитиниң идеологи вә йетәкчиси сүпитидә характеристика бериңлар.
5. Инглиз мустәмликичилириниң Һиндстанға қандақ усуллар билән һөкүмранлиқ жүргүзгәнлигини ейтиңлар.
6. Һиндстан вә Хитай мустәқиллик йолидики күрәшлири вә йеңилашни бир вақитта жүргүзди. Уларниң күрәшлириниң жүрүш йоллириниң бир-бирigә интайин жирақ пәрқиниң сәвәвини қандақ чүшәндүрисиләр?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ДУНИЯВИЙ ИХТИСАДИЙ БОҺРАН

§17. “ПРОСПЕРИТИ” ДӘВРИДИКИ АМЕРИКА ҚОШМА ШАТАТЛИРИНИҢ ИХТИСАДИЙ ВӘ СӘЯСИЙ ТӘРӘҚҚИЯТИ. ДУНИЯВИЙ ИХТИСАДИЙ БОҺРАН ВӘ УНИҢ АҚИВӘТЛИРИ

Бу дәристә:

- АҚШтики ихтисатни турақлаштуруш алаһидиликлирини;
- “Просперити” дәврини;

АҚШниң ички сәяситини вә АҚШтики “Чоң боһранниң” пәйда болушини қараштуримиз.

Тирәк сөзләр:

“Просперити”, конвейерлиқ санаәт, истималчилар жәмийити, Чоң боһран, “ечиққан жүрүш”

АҚШтики турақландуруш алаһидиликлири. “Просперити дәври”. Америка Қошма Штатлири турақландуруш дәврigә башқа дөләтләрдин бурунарақ кәлди. Турақландуруш дәврigә дуниянiң наһайити тәрәққий әткән дөләтлири – АҚШ, Англия, Франция, Германия йеңилинишни давамлаштуруп, индустриялик жәмийәткә қәдәм ташлиди. Миллий һәрхиллиққа қаримастин, бу жәриянда ортақ миллий дарамәттики санаәтлик мәһсулатниң бесимлиғи, илимпән вә техникидики йеңи кәшпиятларниң тез жарий қилиниши, санаәттики йеңи саһаларниң тәрәққияти, тәрәққий әткән вә бир қәдәр турақлиқ сәясий системиниң шәкиллиниши, шәһәр турғунлири үлүшиниң көпийиши, аһали саватлиқлиғиниң бир қәдәр жуқури дәрижиси охшаш ортақ тәриплимиләрни атап өтүшкә болиду.

АҚШниң дуниядики әһвали уруштин кейинки дәсләпки жиллири өзгәрди. 1922-ж. башлап әлдә санаәтниң риважлиниши йүз бәрди. Америка ихтисадиниң гүллиниши тоғрилиқ ейтишқа башлиди. Бу тарақландуруш дәврини *Просперити (гүллиниш) дәври* дәп атиди. Һәқиқәтәнму америкилиқ ихтисат жуқури сүрәт билән риважланди. АҚШниң ихтисадий тәрәққият сүрити аләмдә әң жуқури болди.

Бу қизиқарлиқ!

“Просперити” –(инг. Prosperity – гүллиниш) — Биринчи дуния урушидин кейин АҚШниң алаһидә ихтисадий риважлиниши, өрлиши.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

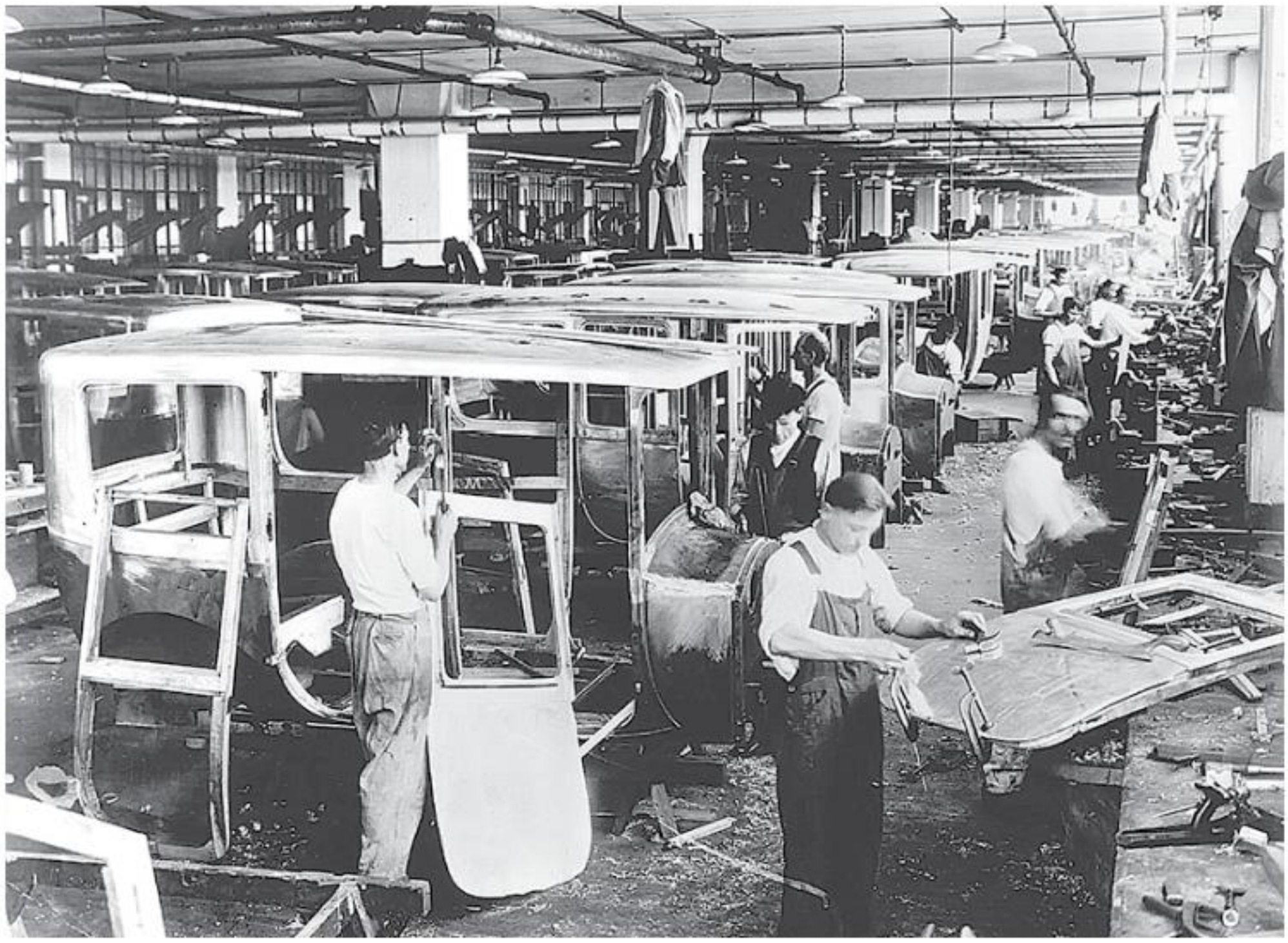

“Пиккард” компаниясидики қураштуруш цехи.
Детройт. 20-ж. фоторәсим

Америка Қошма Штатини Европа әллиригә қариғанда Биринчи дуния урушидин кейин миқияслиқ чиқимларға бағлинишлиқ ихтисадий боһранға учримиди. Әксинчә уруш Америка Қошма Штатлирини һәйран қаларлиқ дәриҗидә һаллиқ дөләткә айландурди. Америкилиқ карханичилар жирик һәрбий буйрутмилардин наһайити жуқури дарамәт-пайда тапти. АҚШ әндиликтә дуниявий малийә мәркизигә айланди.

АҚШ Европа әллири билән селиштурғанда, ихтисадий җәһәттин чапсан тәрәққий етиш үчүн, қолайлиқ әһвалда болди. Уруш жиллири АҚШта адәм чиқими 50миң адәмни тәшкил қилди. Европидин көчүп кәлгүчиләр һесавиға әлниң интеллектуаллиқ иқтидариму өсүп йетилди. Бу АҚШниң хәлиқарилиқ сәясәттә йетәкчи орунға чиқиши биләнму мунасивәтлик болди.

Бу артуқчилиқлар АҚШта ташқи сода көләмини арттурушқа, мәһсулат өткүзүш базири, хам әшия мәнбәлирини вә капитал селиш саһалирини кәңәйтишкә мүмкинчилик яратти.

Вудро Вильсонниң иккинчи президентлиқ муддити аяқлашқандин кейин, һакимийәткә жумһурийәтчиләр кәлди. Дәсләп Уоррен Гардинг

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

(1921—1923) , униң өлүмидин кейин Кальвин Кулидж (1923—1929) әлни башқурди. К.Кулидж президентлиғи 20-жж. ихтисадий гүллинишиниң өрлигән пәйти еди. Көплигән америкилиқлар үчүн йеңи президент тәрәққият символи вә кепили сүпитидә көрүнди. Йеңи һөкүмәт өзиниң: "Америкиниң иши –тижарәт-бизнес!" дегән шиарини жакалиди. У жилсайин корпорацияләргә селиқ мөлчәрини төвәнлитип һәм жирик компанияләргә дөләтлик субсидия берип, монополия дарамитиниң өсүшигә шараит яратти. "Дженерал моторс" , "Крайслер", "Дженерал электрик" в.б. корпорацияләр алдинқи орунға чиқти.

Атаңлар!

К.Кулидж мәмурийитиниң әл ихтисадиниң тәрәқияти вақтидики асасий шиарини атаңлар.

Дөләтниң ихтисадий һаятқа әң аз дәрижидә (минимум) арилишиши вә һөкүмәт билән бизнесниң рәсмий әмәс зич һәмкарлиғи К.Кулидж вақтиниң характерлиқ бәлгүлири болди. Әлниң сәясий вә ихтисадий һаятиға Морган, Рокфеллер, Дюпон, Меллон в.б. малийә олигархиясиниң аилилири қаттиқ тәсир йәткүзди.

Гүллиниш дәври йеңи илмий вә техникилиқ муваппәқийәтләр асасида тәрәққий әтти. Көплигән Йеңи завод вә фабрикилар селинди.

Шуниң билән биллә капитал вә санаәтни топлаштурушниң жуқури дәрижиси байқалди. Коллективлиқ бизнесниң өзигә хас шәкиллири — акционерлиқ жәмийәтләр вә корпорацияләр чоң роль атқурушқа башлиди. Акцияләрниң аммивий пәйда болуши фонд биржисиниң тәрәққиятиға тәсир қилди. Шуниң билән биллә банкларниң топлиниш жәрияни жүрди.

Автомобиль, машинисазлиқ, электр техникилиқ, химиялик, авиациялик в.б. саһаларму сүрәтлик тәрәққий әтти. Ишләп чиқиришниң өсүшигә әһмийәтлик тәсир йәткүзгән аммивий ишләп чиқиришниң конвейерлик усулиниң тарқилиши болуп һесаплиниду. Бу усуллар дәсләпки қетим наһайити зор утумлуқ билән Детройттики Генри Форднiң автомобиль заводлирида қоллинилған еди. Йеңи технологияләрниң жарий қилиниши ишләп чиқириш сүрәтини чапсанлатти.

Ойлиниңлар!

Ишләп чиқиришниң конвейерлиқ системисиниң артуқчилиқ вә камчилиқлири немидә?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1920-жж. йеник автомобильларниң кәң қоллинилиши АҚШниң хас алаһидилиги болғанлиқтин, автомобиль—америкилиқ ихтисатниң өзигә хас рәмз-сиволи сүпитидә болди. Дәсләп қетим дуния тарихида кәң тарлаған автомобиль сүпитидә Генри Форд заводида ишләп чиқирилған Т моделидики " Фордни"ниң автомобильлири һәммигә бирдәк қол йетимлик болди, чүнки униң баһаси 300 доллардин ашмиди. Нәтиҗидә автомобиль һашамәт бәлгүси әмәс, бәлки қозғилиш васитисигә айланди. Автомобильни санаәтиниң тәрәққиятиға америка йәр-зимининиң, территориясиниң миқиясиму тәсир қилди. Бу санаәтниң тәрәққияти автомобиль йоллириниң тармақлиқ системисиниң қурулуши билән қатар жүрүшигә бағлиқ ички базарниң тәрәққиятиғиму шараит яратти. Шуниң билән биллә бу дәвирдә радиоприемниклар вә электр техникилиқ қураллар ишләп чиқирилиши жуқури сүрәт билән риважланди.

Ениқланлар!

АҚШтики 20-жж. истимал несийәсиниң роли қандақ?

1920-жж. истимал җәмийитиниң шәкиллиниш вақти болди. Ишләп чиқарғучилар аддий америкилиқларни өз мәһсулатини көпләп сетивелишқа чақирди. Шуниңға бағлиқ һазирқи рекламилар тәрәққий етишкә башлиди. Мәһсулат сетивелиш үчүн зөрүр дәсмийәси болмиғанлар үчүн уни бөлүп төләш арқилиқ сетивелиш йоллири усунулди. "Несийәлик һаят" уқуми пәйда болди. Шундақ қилип, транспорт, холодильник, радиоприемник ниң көп бөлиги сетивелинишқа башлиди. Бирақ пайда-дарамәтниң бирхил болмаслиғи, америкилиқларниң көпчилигигә һәтта биринчи новәтлик зөрүр истимал буюмниң өзиниму сетивелишқа мүмкинчилик бәрмиди.

Ихтисадий тәрәққият бирхил вә турақлиқ болмиди вә мәлум бир секторларда униң өсүш сүрәити пәсийишкә башлиди. Кемисазлиқ, төмүр йол үскүнә-сайманлири, тоқумичилиқ вә көмүр ишләп чиқириш саһалири чүшкүнлүккә учриди. Йеза егилигиму узаққа созулған боһранни баштин қөткүзди, бу көплигән фермерлиқ егиликләрниң мәһсулатни һәдидин зиядә көп йетиштүрүши вә банкротлуқ боһраниға елип кәлди.

Малийәвий система турақсиз болди. 20-жж. дуниядики әң жирик Нью-Йорк фонд биржисида акцияләр курсиниң өсүшидә тез көтирилиш йүз бәрди. Барлиғи акцияләрни кейинәрәк сетиш үчүн, йәни жуқури баһада сетиш үчүнла сетивелишқа башлиди. Бу хил елип-сатарлиқ җошқунлуқ өз чекигә йәткәндин кейин

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

АҚШниң 30-президенти К. Кулидж

акцияләрниң кәскин төвәнлиши боһранға елип кәлди.

“Просперити” дәвридики АҚШниң ички сәясити. Президент К.Кулидж ички сәясәт тәкеләчәктә иммиграцияни чәкләшниң тәрәпдари болди. “Просперити” дәври турғунларниң көпчилик топлири үчүн мәиший дәриҗисиниң тәңдашсиз өсүши билән тәрипләнди. Оттура статистикилиқ ишчиниң әмгәк һәққи 25-%ға өсти. Ишсизлиқ дәриҗиси 5%-дин ашмиди. Аһалиниң турмуш дәриҗисиниң өсүши мәиший истимал товарлириға дегән еһтияҗниң ешишиға елип кәлди. Бөлүп төләш содиси ички истимал өсүминиң жуқурилишиға мүмкинчилик бәрди. Адәмләр һаятиға алаһидиликләр елип кәлгән гезит, журнал, кинотеатр, джаз-орекстрлар в.б. кәң тарқилишқа башлиди.

К.Кулиджниң иҗабий ички сәясий чарилиригә 1924-ж. америкилиқ индеецлар үчүн пухралиқ һоқуқини беришни тәкитләшкә әрзийду. Бирақ К.Кулиджниң ички сәяситиниң сәлбий тәрәплириниму тәкитләш орунлуқ, униң һөкүмити фермерлар билән хаңчиларниң әһвали вә муһтаҗлиқлирини һесапқа алмиди. Президент фермерларға ярдәм көрситиш тоғрилиқ қанун

“Қарилиқ пәйшәнбә”, “Чоң боһранға” улашқан Чоң Нью-Йорк биржисиниң вәйран болуши

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

лайиһисини икки мәртә қобул қилмиди. Президент К.Кулидж қара тәнлик америкилиқларни камситишқа беғәм қариди, шуниң билән биллә ирқчилиқ, антисемитлиқ, антикатоликлиқ кәйпиятлар күчийишкә башлиди.

Дуниявий ихтисадий боһран вә униң АҚШ үчүн ақивети. 1929-ж. техи гүллиниватқан АҚШ ихтисади илгири-кейин болуп көрүлмигән боһран һарписида турди. 1929-ж. 24-октябрьда әтигәнлиги америкилиқ бизнесниң мәркизи Уолл-стритта илгири кейин болуп көрүлмигән қорқунуш башланди. Бир күнниң ичидә акция баһалириниң чүшүп кетишиниң умумий соммиси 10 миллиард долларни тәшкил қилди. Бәш күндин кейин у боһрран умумий миллий боһранға айланди. Нью-Йорктики биржиниң вәйран болуши пүткүл дуниявий миқиястики қийинчилиқларниң башлиниши болди. Бу ихтисадий боһран өзиниң ақивәтлири бойичә әң еғир һәм әң вәйран қилғучи ихтисадий боһран болди. Бу боһран "Чоң боһран" дегән намға егә болди.

Бу муһим!

"Чоң боһран" –1930-жж. дуниявий тарихтики жирик ихтисадий боһранларниң бири.

30-жж. ихтисадий боһран АҚШ ихтисадиға қаттиқ зәрбә болди. Ташқи сода үч һәссә төвәнлиди. Умумий миллий дарамәт 50 %-ға азайди. Ихтисатниң көплигән саһалиридики артуқ ишләп чиқириш боһрани, һәтта, жирик компанияләрниң акциялириниң кәскин чүшүп кетишигә елип кәлди. Миңлиған банклар, санаәт вә сода компаниялири банкротқа учриди.

Бу боһранниң сәвәплири қандақ? Асасий капитал еғир санаәткә селинди, башқа саһалар чиқимға учриди. Ишләп чиқириш көләми кәскин өсти. Ишләп чиқиришниң өсүши көплигән америкилиқларниң пайдисиниң өсүшидин ешип кәтти. Бу тәңсизлик, артуқ ишләп чиқириш боһраниға елип кәлди.

Ойлиниңлар!

Немишкә биржидики елип-сатарлиқ АҚШтики 1929-ж. "Чоң боһранни" күчәйтти?

Боһран турғунларниң барлиқ топлирини: ишчиларни, хизмәтчиләрни, алимларни, әмәлдарларни, сәнъәт вә зиялилар вәкиллирини, тиҗарәтчиләрни өз ичигә алди. Хизмәтчиләрниң әмгәк һәққи 40%-ға, санаәттики ишчиларниң әмгәк һәққи 6 %

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Әмгәк биржисидики ишсизлар.
АҚШтики “Чоң бohран” вақтида чүширилгән рәсим

азайди. Ишләп чиқиришниң қисқириши нәтижисидә ишсизлиқ чапсан улғийип, 1929-ж. у 25% йәтти.

Бohран америликилқ фермерлар үчүн зор еғирчилиқларни пәйда қилди. Улар өз мәhсулатлирини өткүзәлмигәнликтин, мални аммивий союшқа киришип, ашлиқни йеқилғу мейиға алмаштурди, сүтни дәрияларға төкти. Фермерлар йеқилғу тапчиллиғидин ашлиқни вақтида жиғалмиди. Тәйяр hосул етизлиқларда чиришқа башлиди. Нәқ мошундақ пәйттә әлниң башқа йеридә адәмләр ачлиқтин қийналмақта еди.

Иҗтимаий зиддийәтләр кәскин күчәйди. Көплигән адәмләр тоюп ғизаланмиғанлиқтин, қолайлиқ өй, йеқилғу, иссиқ кийим-кечәк вә медицинилиқ ярдәмниң тапчиллиғидин hаяти билән хошлашти. Көплигән балилар мувапиқ кийим-кечигиниң йоқлуғидин мәктәпләрни ташлиди яки йәрлик hакимийәт мәктәп беналирини тәминләлмиди вә муәллимләргә мааш төләш мүмкинчилиги болмиди. Икки миллондин көп америкилиқлар өз аилилирини тәминләш мәхситидә шәhәрләрдин йезилиқ җайларға көчүшкә башлиди.

1930-ж. келиплашқан әhвални түзәш үчүн чапсан чарә-тәдбир қоллинишни тәләп қилип Вашингтон вә башқиму жирик шәhәрләрдә “ечиққанлар жүрүши” дәп аталған ишсизларниң намайиши башланди. Аман келишни ойлиған америкилиқлар hакимийәттин

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мувапиқ чарә-тәдбирләрни көрүшни тәләп қилишқа башлиди. Боһран жиллири пәйда болған аммивий һәрикәтләр, намайишлар иш билән тәминләшни, иҗтимаий ғәмсизләндүрүш системиси вә ишсизлиқ бойичә ярдәм пул төләшни, иштин чиқиришни тлохтитиш, ишчиларни әмгәк һәққини сақлаш, кәспий иттипақларни тәшкилләш һоқуқини етирап қилиш охшаш тәләпләрни өз ичигә алди. Биринчи дуниявий уруш ветеранлири өзлирини дөләтлик қоллашни тәләп қилди, фермерлар болса Вашингтонни өз мәһсулатлириға баһани чүширишни тохтитишқа чақирди.

АҚШниң 31-президенти Г.Гувер

Боһран жиллирида җинайәт дәриҗисиму тез көпәйди. Президент Г.Гувер җәмийәитлик тәртипни әслигә кәлтүрүш үчүн армияни пайдилинишқа тоғра кәлди. Америкилиқларниң турмуш-мәишийитиму кәскин өзгәрди. Улар һәқсиз ашханиларға беришқа мәҗбур болди. У йәрдә ғизалиниш үчүн узақ вақит новәттә туруш керәк болди. Өйлиридин айрилған адәмләр қурулуш материаллириниң қалдуқлири вә қәғәз картонлардин шәһәр сиртиға “шәһәрчә селишқа башлиди. Уларни *гуверлиқлар* (гувервиллар) дәп атиди.

Бирақ улуқ боһран дәвридә әң еғир әһвалда қара тәнлик америкилиқлар болди. Улар гетто –жирик шәһәрләрдики “қара кварталларда” – турмуш дәриҗиси әң төвән вә җинайәт дәриҗиси әң жуқури наһиийәләрдә яшиди. Бу наһийәләр намратчилиқ, ачарчилиқ, ағриқ-кесәл вә өлүм нисбити әң жуқури йәрләр болди. Ирқчилик қара тәнлик турғунларниң һаятини техиму қийинлаштурди.

Бу боһран америкилиқларниң хатирисидә миллий пажиәниң бәлгүси ретидә сақлинип қалди. Г. Гувер ихтисатни қутқузуш планини түзүп, уни әмәлгә ашурушқа башлиди. Дөләтлик бюджеттики салмақлиқ малийә банкларни, мәһкимә вә фермерлиқ егиликләрни қоллашқа сәрип қилинди. Һөкүмәт кәмбәғәлләр билән ишсизларға гуманитарлиқ ярдәм көрситишкә тиришти. Ишсизлиқни азайтиш үчүн мәмурий беналар қурулуши башланди.

Бирақ мошу хил күчинишләргә қаримастин президент Г.Гувер миқияслиқ апәтниң муддитини пәқәт сәл-пәлла узарталиди. Президент йетәкчилигидики җумһурийәтчиләр партиясиниң һөкүмити өзлириниң чарисизлиғини вә иҗтимаий-ихтисадий

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мәсилиләрни һәл қилалмайдиғанлиғини көрсәтти. Президент Г. Гувер әлни қутқузуш үчүн барлиқ мүмкинчиликләрни ясап, тиришқиниға қаримастин америкилиқлар арисида өчмәнлик сезимини пәйда қилди.

Боһранни йеңиш йолида президент сәяситиниң үнүмсизлиги нәтиҗисидә 1932-ж. президенитлиқ сайламда җумһурийәтчиләр партияси мәғлубийәткә учриди. Сайламда шу вақитта мәшһур сәясий әрбап Ф.Д.Рузвельт йетәкчилигидики демократиялик партия ғәлибә қазанди.

Билиминитәкшүр:

1. Индустриялик җәмийәткә егә әлләргә хас характерлиқ җәриянларни атаңлар.
2. Немишкә АҚШта турақландуруш жиллири истималчилиқ тәпәккүр шәкиллинишкә башлиди?
3. Немишкә К. Кулиджниң президентлиғини "ақ йоллуқ" дәп һесаплайду?
4. "Чоң боһран" дәвридә америкилиқлар һөкүмәттин қандақ ислаһатларни тәләп қилди?

Бәс-муназирә: 20-жж. америкилиқ ихтисатниң гүллиниши қандақ әһвалларға мунасивәтлик йүз бәрди? Униң 1929-ж. боһранға улушиш сәвәви немидә?

§18. Р. РУЗВЕЛЬТНИҢ "ЙЕҢИ ЙӨНИЛИШИ". УРУШ АРИЛИҒИ ДӘВРИДИКИ АҚШНИҢ ТАШҚИ СӘЯСИТИ

Бу дәристә:

- Рузвельтниң "Йеңи йөнилиши" вә уни әмәлгә ашуруштики чарә-тәдбирләр, иҗтимаий ислаһатлар;
- АҚШниң уруш дәвридики Европида, Йеқин Шәриқтики ташқи сәяситиниң асасий йөнилишлири ;
- изоляционизм (йәккилиниш) сәясити билән тонушимиз.

Ф.Д.Рузвельтниң "Йеңи йөнилиши", дәсләпки чарә-тәдбирләр. 1933-ж. АҚШтики һакимийәт бешиға демократиялик партияниң намзити, Франклин Рузвельт президент болуп кәлди. Ф.Рузвельт президент болуп сайланмастин бурун 1928-ж. башлап Нью-Йорк штатаниң губернатори болди вә намратларға дөләтлик ярдәм көрситиш охшаш альтернативиси йоқ программисини изчил әмәлгә ашуруп кәлди.

Боһрандин чиқиш вә иҗтимаий кәскинликни юмшитиш үчүн у америкилиқларға кейин "Йеңи йөнилиш" дәп атилип кәткән сәяситини усунди. 1933—1941-жж. президент Ф.Рузвельтниң бу сәясити америкилиқ җәмийәттики чоңқур ислаһатларниң башламчиси болди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

“Йеңи йөнилиш” ихтисатни дөләтлик рәтләш, дөләтниң хусусий мүлүкчиликтики егилик ишлириға арилишишини билдүриду. Бу ислаһатлар кейнсчилик нәзәрийәсиниң асасида жүргүзүлди.

Бу қизиқарлиқ!

Кейнсчилик – ихтисатниң тәрәққиятиға дөләтлик рәтләш зәрүрийити идеяси асас болидиған макроихтисадий нәзәрийә. У Джон Мейнард Кейнсниң “Иш билән бәнтлик, процент вә ахчиниң умумий нәзәрийәси ” әмгигиниң асасидатүзүлди.

Тирәк сөзләр:

“Йеңи йөнилиш”, кейнсчилик, Дауэс плани, Бриан-Келлог пакти, изоляционизм

Дж. Кейнсниң асасий йеңи идеяси бойичә нәриқлиқ ихтисадий мунасивәтләр йетилгән вә өзини өзи рәтләйдиған болуп һесапланмайду. Жуқури дәриҗидики иш билән тәминлиниш вә ихтисадий өсүмни пәқәт дөләтниң паал арилишишила тәмин етәләйду.

Ф.Рузвельтниң өз лавазимиға кириши-ши алдида әлдә банк боһрани йүз бериду: АҚШниң малийәвий мәркәзлири—Нью-Йорк вә Чикаго банклири нәқ пулниң тапчиллиғидин күндилик операцияләрни тохтитишқа мәҗбур қилду. Бу банк боһрани Ф.Рузвельтни дадил, новаторлуқ һәрикәтләргә дәвәт қилди. Банклиқ системини тез қутқузуш программиси даирисидә президент мәмурийити әлдики барлиқ банкларниң паалийитини рәтләш мәхситидә, уларни вақитлиқ япти. Нәтиҗидә бәзи банклар өз ишини тохтатти. Бәзилиригә ярдәм көрситилип, банклиқ система жирикләндүрүлди.

Бу хил чарә-тәдбирләрниң келәси топи йеза егилигидики ислаһатни қараштурди. 1933-ж. аграрлиқ боһрандин чиқиш нийитидә йеза егилигини тоғрилиқ қанун қобул қилинди. Йеза егилигини рәтләш мәмурийити қурулғанлиқтин, бу қанунни ААА қануни дәп атиди (Agrikultural Adjustment Administration). Бу мәмурийәт йеза егилик мәһсулатлириға баһани рәтләш һоқуқиға егә болди: фермерларниң мәһсулатлириға баһаниң өсүшигә бағлиқ уларниң дарамити көпәйди, терилғулуқлар вә жирик қаримал бешиниң қисқиришиға һәқ төләнди.

Шуниң билән биллә һөкүмәтлик программилар мәктәпләр вә йолларниң селинишиға, орманзарлиқланиң көпийишигә ярдәмләшти. Мәсилән, Теннесси штатида Ф.Рузвельт мәмурийити намрат фермиларни йеңилиниш вә электр

АҚШниң 32-президенти Ф.Рузвельт

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

энергиясини ишләп чиқириш үчүн су мәнбәлирини пайдилиниш, су ташқининиң алдинии елиш мәхситидә тосмиларни селиш программисини мәбләғ билән тәминләшни уюштурди.

Ойлиниңлар!

Немә үчүн йеза егилигидики ислаһатниң бири терилғулуқ мәйданини қисқартиш болди?

Йәнә башқа қанунларниң ичидә әһмийәтликлириниң бири 1933-ж. язда қобул қилинған санаәтни әслигә кәлтүрүш тоғрилиқ қанун болуп һесаплиниду. Униң рәмзлик бәлгүси – символи сүпитидә көк қиран бәлгүләнди. Санаәтни әслигә кәлтүрүш үчүн мәхсус мәһкимә — Санаәтни әслигә кәлтүрүш миллий мәмурийити қурулди (NRA). Пүткүл санаәт 17 топқа бөлүнди, уларниң һәрқайсисиниң хизмити мәхсус норматив-лиқ-һоқуқий актлар билән рәтләнди. Әмгәк һәққи дәриҗисини, иш вақтиниң узақлиғини, несийә шәртлирини, баһаларни, чиқирилидиған товарларниң үлүшини вә башқиларни ениқлайдиған адил риқабәтчилик кодекси қобул қилинди. Шундақ қилип, ишчилар әһвалиниң начарлиши, әмгшгәк һәққиниң төвәнлиши, ишләп чиқириш мүмкинчилигиниң ешиши охшаш әһваллар һесавиға тиҗарәтчи –карханичилар риқабәтчилик артуқчилиқларға егә болалмайду. Коллективлиқ шәртнамиләрни җарий қилиш тәҗрибиси қоллинилишқа башлиди.

“Қурғақ қанунниң” күчидин қалдурулуши алькогольлуқ ичимликләрниң ишләп чиқириш вә сетилишини қанунлаштурди. Нәтиҗидә бюджетқа қануний бизнесниң йеңи саһасидин йеңи киримиләр чүшүшкә башлиди.

Шундақ қилип, санаәтни әслигә кәлтүрүш тоғрилиқ қанун санаәт ишләп чиқиришиниң шәртлирини, әмгәк мунасивәтлирини, ишсизларға ярдәм шәртлирини дөләтлик рәтләшни қараштурди.

“Йеңи йөнилишниң” дәсләпки чарә-тәдбирлири ихтисатниң турақлинишиға тәсир қилди. Һөкүмәт чарә-тәдбирлириниң биринчи жилида АҚШта ишләп чиқириш көләми 45%-ға өсти.

“Йеңи йөнилишниң” иҗтимаий ислаһатлири. Ихтисадий җанлинишниң тәшәббуси иҗтимаий кәскинликни пәсәйтәлмиди, әксинчә, уларниң паллиғи ашти. Әлдә америкилиқларниң шәкилләнгән вәзийәткә наразилиғини билдүридиған аммивий һәрикәтләр башланди. Шуңлашқа “Йеңи йөнилиш” иҗтимаий ислаһатлар жүргүзүшкә башлиди. Әлдә житим-йесирлар, вә накаларға ярдәм

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

көрситиш, ишсизларни ғәмсизләндүрүш вә пенсия билән тәминләш бойичә дөләтлик система жарий қилинди. 1935-ж. "Вагнер акти" дәп аталған кәспий иттипақларниң һоқуқини ашуридиған әмгәк мунасивәтлири тоғрилиқ қанун қобул қилинди. У ишчиларға бирә-тола кәспий иттипақлар қуруш, иш ташлашни өткүзүш һоқуқини бәкитти, шуниң билән биллә әмгәк мунасивәтлирини дөләтлик рәтләш системисини қурди.

Еniқланғлар!

1935-ж. қобул қилинған әмгәк мунасивәтлири тоғрилиқ қанунниң әһмийити қандақ?

"Йеңи йөнилишниң" муһим йөнилишлириниң бири ишсизлар үчүн жәмийәтлик ишларни уюштуруш болуп һесапланди. Униң билән жәмийәтлик ишларни тәрәққий әткүзүш мәмурийити (WPA) шуғулланди. Ишсизларни мәхсус қурулған йол, көрүк в.б. қурулуш һәм жөндәш билән шуғуллинидиған "әмгәк лагерьлириға" әвәтип турди. Дәсләптә жәмийәтлик ишлар аилиниң баққучиси сүпитидә пәқәт әр адәмләр үчүнла уюштурулди. Пәқәт 1935-ж. қәдәр дөләтлик программилар өз егилигини мустәқил жүргүзидиған ялғуз-аялларға ярдәмлишишкә башлиди. Болупму яшлар үчүн ишларни уюштуруш алаһидә роль атқурди.

1935-ж. Конгресс АҚШ тарихида дәсләп қетим иҗтимаий тәминләш тоғрилиқ қанун қобул қилди. У америкилиқларни ишсизлиқтин қоғдиди, накалиқ бойичә төләм вә қериғанда беридиған пенсия төләмлиригә кепиллик бәрди. Әнди қериғанда берилидиған пенсия пули 65 яшқа толған АҚШ пухралириға төлинишкә тегиш болди.

"Йеңи йөнилиш" XX ә. АҚШ тарихидики алаһидә бурулуш болди. Президент Ф. Рузвельт башлиған өзгәртишләр боһрандин чиқиш вә ихтисатни жанландурушқа қаритилди. Бу мәхсәтләр әлвәттә толуқ әмәлгә ашурулмиди. Ишләп чиқиришниң толуқ қувитидә ишлимәслиги вә аммивий ишсизлиқ көрүнүшлири пүткүл 30-жж. мабайнида сақланди. Бирақ мошу жиллири дөләт ихтисатни рәтләшниң асасий механизмини қолға елип, ейтарлиқ иҗтимаий ислаһатларни жүргүзди. Дөләт функциялири пәвқуладдә кәңәйди.

"Йеңи йөнилиш" муваппәқийәтлири түпәйли Ф. Рузвельт уда төрт мәртә президентлиққа сайланған АҚШ тарихидики ялғуз президент болди вә у һакимийәт бешида 1945-жилғичә олтарди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

АҚШ-ниң әмгәк лагерьлирики җәмийәтлик ишлар

Уруш арилиғи дәвридики АҚШниң ташқи сәясити. Биринчи дуния урушидин кейин АҚШ дуниявий үстәмликкә паал үмүткар сүпитидә хәлиқарилиқ сәһнигә чиқти. АҚШниң малийәвий вә ихтисадий қувити, алди билән Англия охшаш өзиниң риқабәтчилирини сиқип чиқиришқа мүмкинчилик бәрди. Шуңлашқа 20-жж. инглиз-америкилиқ зиддийәтләр күчийишкә башлиди.

Уруш арилиғи дәвридики дуниявий сәясәттә мурәккәп мәсилиләрниң бири —герман мәсилиси болди. Репарациялик мәсилиләр бойичә кәскинләшкән талашлар Франция вә инглиз-америкилиқ блокниң арисидики Германия вә пүткүл Ғәрбий Европида бесим тәсир үчүн новәттики күрәш басқучи болди. 1924-ж. АҚШ вә Англия Германияниң ихтисадий вә сәясий әһвалини турақлаштурушни қараштуридиған репарациялик мәсилини һәл қилишта өз вариантлирини усунди. Шундақ қилип, Дауэс плани қобул қилинди. Германиягә бөлүнгән заем-қәризләрниң көп бөлигини АҚШ банклири усунди. АҚШниң Европидики ихтисадий турақлаштуруш бойичә тәсир қилишқа интилиши америкилиқ товарларни өткүзүшниң

АҚШниң дөләт әрбаби Ч.Дауэс

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

йеңи базарлирини егәллиниш вә коммунистик идеологияниң кәң тарқилишини алдини елиш интилишлири билән чүшәндүррүлиду.

Ч.Дауэс планиниң қобул қилиниши АҚШ мәвқәсиниң күчийишигә елип кәлди. Германиядин репарация һесавиға Англия, Франция в.б. европилиқ дөләтләр Қошма Штатлириға турақлиқ түрдә һәрбий қәризлирини төләп турди. Бу америкилиқ капиталға Германиядики үстәмлик әһвалини, кейинәрәк Ғәрбий Европидики малийә гегемониясини тәминлиди. 1929-ж. Германияниң репарациялик мәҗбурийәтлириниң умумий көләмини қисқартишни қараштурған Юнг плани қобул қилинған еди. У Германияниң һәрбий-ихтисадий күч-қувитиниң әслигә келишини техиму күчәйтти.

Ениқланлар!

Немә сәвәптин АҚШ Германияниң репарациялик мәсилисини һәл қилишқа мәнпийәтдар болди?

1920-ж. иккинчи йеримида дуниявий җәмийәт үчүн қуралсизлиниш мәсилиси муһим роль ойниди. Хәлиқарилиқ мунасивәтләрниң турақлишиш дәвридә муһим сәясий һөججәт сүпитидә *Бриан-Келлог пактини* ейтишқа болиду. 1928-ж. Бриан-Келлог пактиға АҚШ, Франция, Улуқбритания, Германия, Япония, СССР охшаш йетәкчи державилар билән биллә йәнә 15 дөләт имза қойди. У уруштин ваз кечиш миллий сәясәт қурали һәм хәлиқарилиқ мажраларни тинич йол билән рәтләш зөрүрлигини җакалиди. Бу муһим һөججәткә 1939-жилғичә 63 дөләт қошулди.

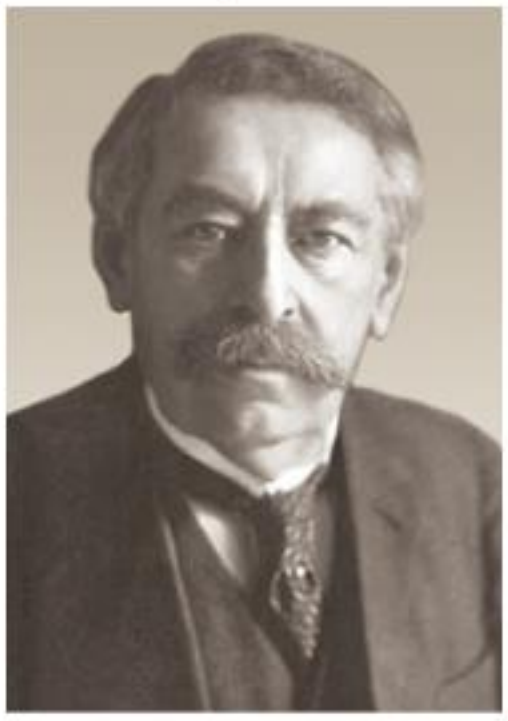

А. Бриан

АҚШ, Англия вә Япония арисидики кәскинләшкән күрәш деңиз қураллири тоғрилиқ мәсилигә бағлинишлиқ болди. 1930-ж. деңиз қураллирини чәкләш бойичә Лондон конференцияси чақирилди. Япония су асти кемиси категориясидә вә крейсер вә эсминец категориясидики утумлуқ нисбити бойичә АҚШ вә Улуқбритания дәриҗисидики тәң нормиға қол йәткүзүшкә муваппәқ болди. Улуқбритания әнди Британ империясиниң һәрбий-деңиз флоти барлиқ категориясиниң америкилиқ флот билән тәң болушиға келишти.

Ф. Келлог

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Узақ вақит мабайнида АҚШ СССРни етирап қилиштин ваз кәчкән ялғуз улуқ державиларниң бири еди. Бирақ жумһурийәтлик мәмурийәт АҚШниң иш муһитиға Кеңәш Иттипақи билән ихтисадий вә сода мунасивитиниң тәрәққий етишигә тосалғу болмиди.

АҚШниң Жирақ Шәриқтики сәясити. 1922–1930-жж. улуқ державилар вашингтонлуқ принцип бойичә Жирақ Шәриқтә өз сәяситини қурушқа интилди. 1920–1930-жж. арилиғада, болупму ихтисадий боһран дәвридә Жирақ Шәриқтики вәзийәт кәскинләшти. Хитай үчүн риқабәтчилик күчәйди. АҚШ Хитайдики "очуқ ишик" вә "тәң мүмкинчиликләр" принциплириниң сақлинишиға алаһидә мәнпийәтдар болди.

Японияниң Теч океаниндики стратегиялик мәвқәсиниң күчийиши АҚШ, Англия вә Францияни беарам қилди. Милләтләр Лигиси Японияниң Манжуриядики басқунчилиғиға қаршилиқ көрситәлмиди. Хитайдики япон басқунчилиғиниң нәтижисидә, Жирақ Шәриқтә урушниң ховуплуқ мәнбәси келиплашти.

Барлиқ улуқ державилар япон басқунчилиғини әйиплиди. Бирақ Токиоға ихтисадий яки һәрбий тәсир қилиш чарисини көрмиди. АҚШ вә Англияниң бу тәвәдики сәясити агрессорни "тиничландуруш" сәясити болди. Бу сәясий йөнилиш Японияни басқунчилиқниң йеңи актлириға рәғбәтләндүрди.

Япония ташқи сәясий йөнилишиниң паал жүргүзүлүшигә бағлиқ Теч океани бассейнида өзиниң территориялик егитидарчилиқлирини кәңәйтти. АҚШ вә Англияниң коммуникациялириға, болупму Японядин жирақ әмәс йәрләрдә орунлашқан АҚШниң стратегиялик муһим һәрбий-деңиз базилири – Филиппин вә Гавайға ховуп төнүшкә башлиди.

АҚШниң Латин Америкиси әллиригә мунасивәтлик сәяситму өзгәрди. Бу тәвәдә АҚШниң панамериканлиқ кәйпиятиға қаршилиқниң күчийишигә бағлиқ болди. 1933-жили Ф.Рузвельт АҚШниң тәвәлик йөнилишиниң асаси сүпитидә "яхши хошна сәяситини" жакалиди. Йәни, Латин Америкиси әллириниң ички ишиға қопал арилишиш сәясити бир қәдәр юмшиди.

Йәккилиниш (Изоляционизм) сәясити. Улуқ дәпрессия АҚШниң континенттики әлләр билән ортақ мәнпийити йоқ дәп жакалиған изоляционизм тәрәпдарлириниң мәвқәлирини күчәйтти. 1935 -жили Конгресс "Бетәрәплик тоғрилиқ қанунни" қобул қилди. Униңға мувапиқ АҚШ қандақту бир сәясий блоккa кирмәскә тегиш болди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ойлиниңлар!

Немишкә "Бетәрәпликтоғрилиқ қанунни" қобул қилиш изоляционизм сәяситиниң ғәлибисигә елип кәлди?

АҚШ Конгреси қобул қилинған қанунниң Латин Америкиси әллиригә таралмайдиғанлиғини әскәртип, дөләтни изоляционизм сәяситигә қайтурди.

АҚШниң жаһанлиқ сәясәттин чәтниши, ихтисадий боһран шараитидики ихтисадий турақлишиш жәриянида муһим роль атқуридиған зөрүрлүк болди. Бирақ дуниявий миқияста, изоляционизм нацистлиқ Германия әтрапида ховупсизлиқ зонисини қурушқа тосалғу болди. Пәқәт президент Ф.Рузвельт охшаш бәзи сәясий әрбаплар Италия вә Германияниң башлиниватқан басқунчилиғиниң ховупини балдурирақ чүшәнди.

Уруш арилиғи дәвридә, АҚШниң ташқи сәяситиниң асасий мәхсити – униң дуниявий аренида ихтисадий вә һәрбий-стратегиялик мәвқәсиниң күчийиши болуп һесаплиниду. Бу ташқи базарлар үчүн күришиш билән бағлиқ болди. Америкилиқ жирик компаниялар "ихтисадий милләтчилик", йәни хәлиқаралиқ мәжбурийәтләрдин ваз кечиш, хәлиқаралиқ талаш-мажраларни рәтләш бойичә коллективлиқ күч селиштин баш тартишни молҗалиған ихтисадий милләтчилик сәяситини жүргүзүшкә мәнпийәтдар болди. Бирақ Германия вә Японияниң басқунчилиқ сәясити дуниявий базарға вә санаити тәрәққийләнгән көплигән дөләтләргә назарәт орнитиш арқилиқ АҚШниң паравәнлигигә ховуп төндүрди.

Билиминитәкшүр:

1. АҚШниң 30-жж. ихтисатни дөләтлик рәтләш сәяситигә өтүши немидин байқалди?
2. Ф.Рузвельтниң "Йеңи йөнилиш" сәяситини немишкә АҚШ тарихидики өзгиришчан дәвир дәп атайду?
3. Немишкә Дауэс вә Юнг планлири Германияниң паравәнлигиниң әслигә келишигә һәрбий-ихтисадий әслигә келишигә тәсир йәткүзди?
4. АҚШниң 30-жж. Жирақ Шәриқтики сәяситиниң қариму-қаршилиғи немидин ибарәт?

Бәс-муназирә: Кейнсчилик нәзәрийәсиниң асасий идеялирини һазирқи вақитта қоллинишқа боламду?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

§19. ГЕРМАНИЯ, ФРАНЦИЯ ВӘ ЯПОНИЯНИҢ ДУНИЯВИЙ ИХТИСАДИЙ БОҺРАНДИН ЧИҚИШ ЙОЛЛИРИ

Бу дәристә:

- цивилизация дәврениң дуниявий ихтисадий боһранға алмишиши;
- боһранни рәтләш йоллирини издәш;
- Франция, Германия, Японияниң дуниявий ихтисадий боһрандин чиқиш йоллирини қараштуримиз.

Тирәк сөзләр:

дуниявий ихтисадий боһран, социал-реформизм, иҗтимаий ғәмсизләндүрүш, тоталитаризм, милитаризм

Гүллиниш дәврениң дуниявий ихтисадий боһранға алмишиши. 20-жж. оттурисида Ғәрип әллири турақландуруш дәврigә өтти. Бу санаәтлик ишләп чиқиришниң, әң авал, йеңи саһаларда – автомобиль, авиация, радиотехника, химия вә т.б. йеңи технологияларни киргүзүш, конвейерлик системини, әмгәкни илмий уюштурушни тәрәққий әткүзүч дәври болди. 1929-ж. қәдәр капиталистик дуниянiң санаәтлик ишләп чиқиришиниң умумий көләми 1913-ж. билән селиштурғанда 47 %-ға өскән. Сода-сетиқ, капиталниң экспорти тез риажланди. Ишләп чиқиришниң өсүши ишсизлиқни азайтти вә әмгәк һәққини бираз ашурди. Бу дәвирни "Гүллиниш дәври" дәп атиған.

Бирақ турақлиқлиқ вақитлиқ, селиштурма вә пухта әмәс болди. Биринчи дуниявий уруш Ғәрип Европиниң ихтисадиға чоң зиян кәлтүрди. Бәзи саһаларниң тәрәққийлинишини чапсанлитиш вә башқиларниң тәрәққийлинишини астилитиш – бу әлләрниң қоллиништики ихтисадий қурулмилирини бузди. Ихтисатни әслигә кәлтүрүш санаәт саһалари бойичә бирхил болмиди: көмүр санаити, тоқумичилиқ санаити охшаш бәзи кона саһалар тамамән риважланмиди. Йеза егилиги арқида қалди, униңда кичик деханлар билән фермерларниң намратлиниш жәрияни башланди.

Ихтисатниң уруштин кейинки әслигә кәлтүрүлүши вә униң селиштурма турақлиқлиғи бу муһим мәсилиләрни бир қәдәр йеникләштүргини билән, уларни бир йоли һәл қилалмиди. Боһраннiң башлиниши билән биллә улар техиму кәскинләшти. Ихтисадий өрләш бирхил болмиған әлләрдә, мәсилән, АҚШ вә Франциядә ейтарлиқ һалда, Германиядә хелила азирақ, әнди Улуқбританиядә болса тамамән дегүдәк байқалмиди.

Европа билән Америка әллиридә 20-жж. ихтисадий өрлиши еғир боһранға улашти. Униң асасий сәвәви ихтисаттики мурәккәп намувапиқсизлиқлар еди. XX әсирниң биринчи йеримиди-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ки технологиялик йеңилиқлар түпәйли истимал товарларниң үлүши билән санаәт ишләп чиқириши әмгәк һәққи мөлчәридин чапсанирақ өсти. Хәлиқниң бесим көпчилигиниң сетивелиш қабилийити йеңи товарларниң чиқирилишидин арқида келип, артуқ ишләп чиқиришниң боһранидин қутулуш мүмкин болмиди. Боһран барғанчә чоңқурлашти. Ғәрип әллириниң санаәтлик ишләп чиқиришиниң умумий қисқириши оттура һесапта 38 %-ға, йеза егилиги мәһсулатлири үчтин биргә азайса, сода-сетиқниң көләми боһран алдидики дәриҗиниң үчтин биригичә төвәнлиди.

Ениқланлар!

Дуниявий боһранни айлинип өтүш немә сәвәптин мүмкин болмиди?

30-жж. бешидики ихтисадий боһраннинң умумға бирдәк характери униң икки аспекти арқилиқ көрүнди. Биринчидин, боһран барлиқ: индустриялик тәрәққийләнгән вә арқида қалған әлләрни өз ичигә алди. Боһраннинң созулуш дәври қачан аяқлишидиғини бәлгүсиз еди. Боһран АҚШта 1929-ж. күз ейида пәйда болса, 1930- жили пәйдин-пәй башқа дөләтләрниму өз ичигә елип, 1932-жилниң оттурисиға қәдәр өзиниң жуқури чекигә йәтти. Ихтисадий боһран болупму АҚШ вә Германиягә еғир ақивәтләр елип кәлди. Франциядики боһран улардин сәл юмшағирақ болғини билән, бирақ 1935–1936- жилғичә созуп кәтти.

Иккинчидин, 30-жж. бешидики ихтисадий боһраннинң умумий характери униң аммибаплиғидин әкис етилди. Ишләп чиқиришниң барлиқ саһалирини боһран өз ичигә алди. Боһраннинң нәтиҗисидә турғунлар қаттиқ йоқсизлиққа учриди. Ғәрип әлләрдики ишсизларниң сани 26 миллион адәмдин ешип кәтти.

Боһранни рәтләш йоллирини издәштүрүш. Боһранға қарши күришиш, уни тохтитиш вә пәсәйтишниң йоллирини издәштүрүч барлиқ әлләр һөкүмәтлириниң ички сәяситиниң асасиға айланди. Ихтисадий һаятқа дөләтниң "арилашмаслиқ" доктриниси қелиплашқан әһвалда ярамсизлиғини көрсәтти.

Шуниңға бағлиқ Ғәрип әлләрниң сәясий әрбаплири кейнсчилик нәзәрийәсини пайдаланишқа башлиди. 30-жж. бешидин дөләтниң сәясәт билән иҗтимаий мунасивәтләргә арилишиши қайтидин күчийишкә башлиди. Бирақ һәрхил әлләрдә дөләтниң арилишиш дәриҗиси уларниң тарихий тәрәққият алаһидиликлири билән,, иҗтимаий-ихтисадий, сәясий мунасивәтләрниң дәриҗиси вә алаһидилиги билән ениқланди.

Шуниң билән биллә мошу дәвир ичидә пәйда болған боһрандин чиқишниң үч түрини шәртлик һалда тәкитләшкә болиду. Дәсләпки

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

либераллиқ-ислаһат йоли АҚШ президенти Ф. Рузвельтниң "Йеңи йөнилиш" сәяситидә хелила еник әмәлгә ашти.

Иккинчи иҗтимаий-ислаһат йоли Франция билән Скандинавия әллиригә тән. Ташқи сода, капиталниң экспорти дөләт назаритидә болди. Дөләт мурәккәп қурулушларни, йеза егилигини, иҗтимаий ғәмсизләндүрүшни яхшилитип, турғун өй қурулушини мәбләғ билән тәминлиди.

Бу қизиқарлиқ!

Иҗтимаий ислаһлар (социал-реформизм) капиталистик җәмийәтни ислаһатқилиш йоли билән демократиялик социализмға йетишкә қаритилған сәясий идеология.

Дөләтлик рәтләшниң үчинчи тоталитарлиқ нусқиси Италия, Испания, Японияға тән болди. У болупму Германиядә толуқ әкис етилди. У базар мунасиивәтләрни йоқитишқа вә ихтисатниң баричә мәркәзләштүрүлүшигә асасланған. Боһрандин чиқишниң усули сүпитидә дунияни қураллиқ қайта бөлүш вәзиписи қоюлди. Боһранға қарши сәясәтниң асасий характер-тәрипи ихтисатниң аммивий милитарзиациялиниши, ихтисаттики дөләтлик секторниң турақлиқ өсүши болди.

Франциянин дуниявий ихтисадий боһрандин чиқиш йоллири. Франциядә ихтисадий боһран Европиниң башқа әллиригә қариғанда бир қәдәр кәчәрәк – 1930-жж. ахирида кәскин башланди. Шундақла униң аяқлишишиму бир қәдәр кәчәрәк – йәни пәқәт 1935 -жилила

1930-жилардики Франциядики иш ташлашлар

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тохтиди. Бу жиллар ичидә пүткүл ишләп чиқириш 80 %-ға, чоюн билән полат еритиш 2 һәссигә азайди. Автомобильларни ишләп чиқириш, рәңлик металларни еритиш азайди. Тоқумичилиқ санаитиму еғир әһвалда қалди. Онлиған фабрикилар билән заводлар ишини тохтатти. Ишләп чиқиришниң тохтиши ишсизлиқниң тез өсүши вә әмгәк һәққиниң қисқириши билән қатар жүрди.

Боһран йеза егилигигә еғир зәрдаплар елип кәлди. Йеза егилигидә буғдай, арпа, сулу, жуң вә қәнт баһаси кәскин төвәнлиди. Йеза егилик мәһсулатлирини йетиштүрүш пайдисиз болуп, улар көйдүрүлди вә йоқитилди. Шуниң өзидиму әмгәкчиләр йетәрлик озуқ-түлүк билән тәминләнмиди.

Ташқи сода боһран жиллири 2 һәссә азийип, ички сода жәрияниму бузулди. 100 миңдин артуқ ушшақ содигәрләр намратчилиққа учриди. Француз банкиниң миллий алтун еһтияти (запаси) 2 һәссигә қисқарди.

Тәңдашсиз ихтисадий боһран, ишсизлиқниң өсүши вә намратчилиқ умумий хәлик арисида наразилиқ пәйда қилди. Бу идеология билән сәясәтниң өзгиришигә әкәлди. Пәқәт күчлүк һөкүмәт вә ихтисатни дөләтлик рәтләшла боһрандин чиқип, хәлиқ наразилиғини тохтитидиғанлиғи тоғрилиқ хуласигә кәлди.

Кейнсниң нәзәрийәсигә тайинип, ихтисатни дөләтлик башқурушниң тәрәпдарлири дөләтлик назарәт қилиш вә планлаш органлирини қурушни усунди. Көпчиликниң наразилиғини азайтиш үчүн улар ишчиларға йеникчиликләрни беришкә тәйяр еди.

Боһран әнъәнивий оңчил партияларниң тәсириниң ажизлишишиға әкәлди. 1932-ж. парламентлиқ сайламларда сол яқ блок: радикаллиқ социалистик партия, бәзи ушшақ буржуазиялик-демократиялик топлар йеңишкә йәтти. Мошу дәвирдики һөкүмәтниң турақсизлиғиға қаримастан, әл дөләт тәрипидин ихтисат билән иҗтимаий мунасиивәтләрни рәтләш хелила күчийишини баштин өткәзди. Француз һөкүмити ишсизлиқни азайтишқа, жәмийәтлик ишларни уюштурушқа қаритилған иҗтимаий программини ишқа қошти. Дөләтлик малийәниң бесим бөлиги иҗтимаий ғәмсизләндүрүшкә, ишсизларға, накаларға, йәни өзини өзи тәминләләмәйдиған адәмләргә ярдәм қилишқа қаритилди. Бу сәясәт ихтисатниң аз чиқимлар билән боһрандин чиқишиға мүмкинчилик яратти.

Атаңлар!

Франциядики иҗтимаий ғәмсизләндүрүшни кәңәйтишниң сәвәплири қандақ?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Боһрандин чиқишниң иҗтимаий-ислаһатлиқ йолини таллиған Франциядә вә башқа әлләрдә дөләтниң рәтлигүчи ролини кәңәйтиш демократиянiң асаслирини қозғиталмиди. Демократиянiң принциплири әйни петичә, өзгиришсиз қалди. Шундақ қилип, Франциянiң үлгисидә дуниявий ихтисадий боһрандин чиқишниң социал-ислаһатлиқ йолини байқашқа болиду.

Германиянiң дуниявий ихтисадий боһрандин чиқиш йоллири. 1929–1933-жж. ихтисадий боһран Германияда җәмийәтлиқ-сәясий инқилапларни пәйда қилди. Ишләп чиқиришниң үзлүксиз төвәнлишиши 1932-ж. яз айлириғичә давамлашти. Мошу вақит арилиғида санаәт ишләп чиқиришниң көләми 40 %-ға төвәнлиди. Боһран көплигән саһаларни XIX әсирниң ахиридики дәриҗисигә чүширивәтти. Көплигән жирик санаәтлик наһийәләр ишсиз тохтап қалди. Ишсизларниң сани 9 миллионғичә йәтти. Йүз миңлиған дөләт хизмәтчилириниң күндилик турмуши кәскин начарлап кәтти. Боһран көплигән банкларни вәйран қилди.

Урушта йәңгән әлләргә қариғанда Германиянiң боһранни йеңип чиқиштики мүмкинчиликлири чәкләклик еди. Униңға башқа әлләргә малийәвий бекиндилиғи, мустәмликилириниң йоқлиғи, ички нәриқ-базардики мүмкинчилигиниң чәклик болуши чоң тосалғу болди.

Германиядики гиперинфляция

1933-жили Адольф Гитлер йетәкчилигидики Иҗтимаий-социалислик партия һакимийәткә кәлгәндин кейин ихтисадий боһрандин чиқишниң мурәккәп йолини таллиди. Иҗтимаий-ихтисадий саһани дөләтләштүрүш җәриянлири бу йәрдә бир вақитниң ичидә парламентлиқ демократияни чәкләш вә тоталитарлиқ режимни қуруш арқилиқ риважланди.

Германия ихтисадий боһрандин чиқишниң йолини издәштә демократияни чоңқурлитиш йоли билән маңмиди. Әксинчә, фашизмға йол ечип, жумһурийәтлик системини тоталитарлиқ диктатуриға алмаштурди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ядиңларда сақлаңлар!

Тоталитаризм – у җәмийәт вә адәм һаятиниң барлиқ саһалири бойичә дөләтниң толуқ, һәммини өз ичигә алидиған назаритигә асасланған дөләтлик һакимийәт системиси.

Тоталитарлик дөләттә бир партиялик-бюрократиялик йетәкчи топ-груһ әлни сәясий вә дөләтлик идарә қилишни башқурушни туташ өз қолға алиду.

Ойлиниңлар!

Германиядики национал-социалистик партия немишкә һакимийәткә келәлиди?

Германиядә боһранға қарши иш-чарилар ихтисатни боһрандин елип чиқишниң пәқәт тактикилик мәхсәтлиринила әмәс, шуниң билән биллә айрилған тәвәләрни өзигә қайтуруш, дуниявий үстәмликни бесивелиш охшаш стратегиялик мәхсәтләрниму көзлигән. Бу стратегия хәлиқ егилигини аммивий милитаризацияләш арқилиқ боһрандин әлни елип чиқишниң усули билән түрлирини ениқлиған еди.

Фашистлар малийә, хам әшия, ишләп чиқириш, адәм вә башқа ресурсларни топлиғучи ихтисатни дөләтлик рәтләшниң қувәтлик аппаратини бәрпа қилди. Санаәтни башқуруш үчүн Германия ихтисадиниң Баш кеңиши вә 18 ихтисадий территориялик палатилар қурулди. Бу органлар барлиқ ихтисадий хизмәтни назарәт қилди вә планлиди, уларниң қararлири қануний күчкә егә болди.

Йеза егилги қатаң-жиддий рәтлинишкә учриди. 1933-ж. озуқ-түлүк һоқуқи тоғрилиқ қанун дөләт йеза егилигини рәтләшниң әң алий системисини Озуқ-түлүк вә йеза егилиги министрлигигә жүклиди.

1934-жили "Ихтисатни органикилиқ қуруш тоғрилиқ" Қанун асасида санаәтни бевасита башқурушниң альтернатив қурулмиси түзүлди. Санаәт йәттә саһаға бөлүнүп: санаәт, энергетика, қол һүнәрвәнчилик, сода, транспорт, банк вә ғәмсизләндүрүш –суғурта охшаш карханилар топиға мәжбурий һалда бирләштүрүлди. Йетәкчи орунларда жирик карханилар билән банк хизмәтчилири болди. Ихтисатни милитаризацияләш жәрияни күчәйди. Ишләп чиқириш "Май орниға зәмбирәк!" шиарини йетәкчиликкә алди.

Хәлиқ әмгигини тәшкилләш тоғрилиқ қанун мәжбурий әмгәкни қелиплашутуршқа арналған норматив-лиқ базини қурди. Ихтисатни

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ишчи күчлири билән "Немис әмгәк мәйдани" тәминләшкә тегиш болди. Ихтисатта "фюрерлиқ" принцип бесимлиққа егә болди: кархана егисини – "фюрер", униңға сөзсиз беқинишқа тегиш ишчиларни болса "фюрерниң командиси" дәп аташқа башлиди.

Милләтчилик тәртип әлдики иҗтимаий туташлиқниң келиплишиши вә милләтчилик планлирини әмәлгә ашурушқа хәлиқни сәпәрвәр қилиш мәхситидики иҗтимаий сәясәтни әмәлгә ашурди.

1933-жили Германия ихтисадий боһрандин чиқти. Әмгәк базириға дөләтлик тәсир қилиш чарилириниң комплекси ихтисатни милитаризацияләш нәтиҗисидә ишсизлиқни йоқитишқа мүмкинчилик яратти.

Японияниң дуниявий ихтисадий боһрандин чиқиш йоллири. 1929–1933-жж. дуниявий ихтисадий боһран әлниң ихтисадий турақсизлиғиға мунасивәтлик Японияда алаһидә еғир байқалди.

Сода саһаси еғир зәрбигә учриди. Товарларниң экспорти 2 һәссидин көп қисқарди. Йеза егилик ишләп чиқириши 50 %-ға, санаәт мәһсулатлири 32 %-ға азайди. Кемисазлиқ, тоқумичилиқ, металлургия, машинисазлиқ санаәтлири еғир әһвалға учриди. Болупму японниң ипәк егилигидә боһран қаттиқ байқалди. Японияниң барлиқ егиликлириниң йерими ипәк егилиги билән шуғуллинатти. Ипәк рәхтләр ишләп чиқириши 4 һәссә азайди.

Ихтисадий боһран хәликниң әһвалини қаттиқ еғирлаштурди. Боһранниң еғирчилиқлиридин ишчиларни аммивий қисқартиш башланди, әмгәк һәққи төвәнлиди. Ишсизлиқ Япония тарихида илгири-кейин болуп көрүлмигән әһвалға елип кәлди, ишсизларниң сани 10 миллионға йәтти.

Японияму Германия охшаш ихтисадий боһрандин 1929–1933-жж. әлни милитарлаштуруш вә һәрбий басқунчилиқ ташқи сәясәт йоли арқилиқ чиқти. 1931-жили япон әскәрлири Хитайниң шималий-шәриқ бөлигини бесивелип, қочақ Манжур дөлитини қурди. Шуниңдин кейин пүткүл Хитай территориясини бесивелишқа башлиди.

Малийә асасән һәрбий санаәткә мунасивәтлик ихтисат саһаларига әвәтилди. Мәсилән, химиялик санаәтниң қувити 2 һәссә, электртехника 3 һәссә, қурал-ярақ ишләп чиқириш 5 һәссә өсти. 30-жж. жуқури сапалиқ саатлар, радиоприемниклар, велосипедлар, зонтиклар, тикинчилик машинилири ишләп чиқириши йолға қоюлуп, уларму урушқа ишлиди. Мошу риқабәткә қабилийәтлик товарларниң орниға Япония һаҗәтлик хам әшиялар билән стратегиялик материалларни импортлиди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

XX ә. 20-жж. япон аилиси

Хәлиқни аммивий сәпәрвәрликкә кәлтүрүш тоғрилиқ қанун ишчилар билән хизмәтчиләрни беши бағлақлиқ (крепостнойлуқ) әһвалға елип кәлди. Кәспий иттипақлар тарқитилип, иш күни 14–16 саатқа узартилди, әмгәк һәққи баричә төвәнлитилди. Япон капиталиниң Җәнубий -Шәрик Азия әллиригә чиқирилиши күчәйди.

Ғәрип Европа, Япония вә АҚШ әллири ихтисадий боһрандин чиқишниң түрлүк услуплирини қолланди. Аләмни қайта бөлүшүшкә қаритилған Германия билән Япония дуниявий аренида турақсиз геосәясий әһвал келиплаштурди.

Билимиңнитәкшүр:

1. 1929–1933-жж. дуниявий боһранниң алаһидиликлирини атаңлар.
2. Дөләтлик-монополислик капитализм дегән немә?
3. Дуниявий ихтисадий боһрандин чиқишниң социал-реформистлиқ вә тоталитарлиқ йоллирини селиштуруңлар.
4. Япония ихтисадиға дөләтлик арилишишниң алаһидиликлири қандақ болди?

Бәс муназирә: Ойлиниңлар. Немишкә Германия, Япония вә бирқатар әлләр боһрандин чиқишниң милитаризацияләш йолини таллиди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

§ 20. БИРИНЧИ ДУНИЯВИЙ УРУШТИН КЕЙИНКИ ФРАНЦИЯНИҢ ТӘРӘҚҚИЯТИ

Бу дәристә:

- Биринчи дуниявий уруштин кейинки Франциянің тәрәққияти;
- Француз фашистлиқ тәшкилатлириниң алаһидиликлирини, йеңилиш сәвәплирини;
- Франция Хәлиқ мәйданиниң сәяситини қараштуримиз.

Тирәк сөзләр:

Миллий блок, радикал-социалистлар, фашистлиқлигилар, антифашистлиқ һәрикәт, Хәлиқ мәйдани

Биринчи дуниявий уруштин кейинки Франциянің тәрәққияти. Франциянің Германияни йеңиши уни Европадики державиға айландурди. Унің һәрбий күчлиригә континентта тән келидиған күч болмиди. Бирақ Франциягә бу йеңиш наһайити қиммәткә тохтиди. Уруш вақида бир йерим миллионға йеқин французлар қаза болди, 750 миңчә адәм яридар болди. Әлниң шималий-шәриқидики флот 10 департамент бош қалди, 10 миңға йәқин карханa бузулди, сода флотиниң йәрими суға чоқуп кәтти. Уруш әл ихтисадиға, болупму малийә системиға ейтарлиқ зиян кәлтүрди Франция 60 миллиард франк қәриз болди. Франция бу урушта миллий байлиғиниң төрттин бирини йоқатти.

Версаль шәртнамисиға мувапиқ өзигә Эльзас вә Лоторангияни қайтуруп, Саар көмүр бассейнини алди. Шуниң билән биллә герман репарациясиниң ейтарлиқ бөлиги униңға тәәллуқ болди.

Уруш ақивәтлири вә ихтисатниң һәрбийдин течлиқ йөнилишкә авушуши дәрру боһранға елип кәлди. Уруштин кейинки дәсләпки жиллири санаәтниң қайта қурулушиға бағлиқ йүз бәргән ихтисадий боһран ақиветидин әлдики ахча пахаллинишқа башлиди, ишсизлиқ көпәйди. Мошуниң барлиғи өзлириниң һаятий тәләплирини қоюшқа башлиған ишчиларниң наразилиқлирини пәйда қилди. Ишчиларниң асасий тәливи: әмгәк һәққини ашуруш, иш күнини қисқартиш, һәрбий вақит чәклимилирини бекар қилиш болди.

1919–1920- жж. иш ташлаш һәрикити өзиниң әң жуқури чекигә йәтти: жилиға 1 миллионға йеқин адәм иш ташлашқа чиқти, карханичилар уларниң тәләплиригә көнүп, әмгәк һәққини 20–25 %-қа көтәрди. Ж.Клемансо башқурған Франция һөкүмити қобул қилған қанунлар мәлум дәриҗидә ихтисадий чүшкүнлүкни пәсәйтти. Әлдә 8 саатлиқ иш күни бәлгүләнди, кәспий иттипақлар коллективлиөқ шәртнамә түзүш һоқуқиға егә болди.

Компьен битим-сүлһидин кейин Францияни өз ичигә алған вәтәнпәрвәрлик долқуни иҗтимаий һәрикәтләрниң пәсийишидә һәл

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қилғучи роль атқурди. Һөкүмәт вәтәнпәрвәрлик җошқунлуқни пайдилинип, Германия һесавиға барлиқ мәсилиләр һәл қилинғичә, адәмләрниң наразилиғини яхши пурсәтни күтүшкә йөткәлди, накаларға чоң пенсияләр тайинланди, Германияниң болғуси төләмлири һесавидин ейтарлиқ несийәләр берилди.

1919-жили уруштан кейинки парламентлиқ дәсләпки сайламлар башланди. Өзиниң сайлам һарписидики программасиға Германия билән Кеңәшлик Россиягә аит җиддий пунктларни киргүзгән оңчи партияләрдин "Миллий блок" йеңишкә йәтти. "Миллий блок" ички сәясәттә ишчилар һәрикитини бесиш вә дөләтниң ихтисадий һаятиға арилишишини азайтиш йөнилишини тутти.

Социалислик партиядики йетәкчи рольни солчил қанат ойнашқа башлиди. Бу 1920-жили Турдики съезда делегатларниң көпчилигиниң униң Француз коммунистлиқ партиясиға (ФКП) айлинишиға аваз беришигә елип кәлди. Леон Блюм башлиған делегатларниң ихчам топи съезд қарариға көнмиди вә Социалислик партияниң сақлинишини тәләп қилди. Ундақ бөлгүнчилик ишчи һәрикитиниң ажизлишини чапсанлатти.

1924-жили Франция ихтисадий тәрәққият дәврigә көчти.Санаәт ишләп чиқириши урушқичә болған дәрижидин ашти. Чапсани ихтисатлиқ тәрәққиятқа Эльзас вә Летарингияниң металлургия вә тоқумичилиқ карханилириниң қайтурулуши Саарни оккупацияләш, вәйран болған наһийәләрдики наһайити зор қурулушлар вә Германия репарацияси тәсир қилди.

Ишләп чиқиришниң йеңи саһалири – автомобиль, авиация, электртехника, радиотехника, химия риважлинишқа башлиди. Франция индустриялик-аграрлиқ әлгә айланди. Бирақ әлниң асасий дарамити өсүмхорлуқ(сүтхорлуқ) болуп қалди.

Иҗтимаий саһадиму өзгиришләр болди. Шәһәр аһалисиниң сани йеза хәлқидин ешип кәтти. Ялланма ишчиларниң 60 %-ти жирик карханиларда ишлиди.

Еniқлаңлар!

20-жж. Франция санаитиниң өрләш сәвәплирини еniқлаңлар.

Германиягә репарация төләмлиригә бағлиқ қисим көрситиш мәхситидә 1923-жили франклик-бельгиялик әскәрләр Рурни бесивелишқа башлиди. Бирақ Рур акцияси муваппәқийәтсизликкә учрап, у "Миллий блокниң" парчилинишиға елип кәлди. Өзиниң сайлам һарписидики программисида улар иҗтимаий ғәмсизләндүрүш системисини қурушқа, 8 саатлиқ иш күнини сақлашқа; ташқи

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

сәясәттә СССРни етирап қилишқа, хәлиқарилиқ һәмкарлиқ вә қуралсизлинишқа вәдә бәргән еди.

1924-жили парламентлиқ сайламда "Солчиллар картели" йеңишкә йәтти. Йеңи һөкүмәтни Э.Эррио башқурди. Һөкүмәтниң дәсләпки чарилири сәясий әсирләргә рәһимчилик қилиш вә СССРға аит дипломатиялик мунасивәт орнитиш болди.

Сайлам һарписидики программасини әмәлгә ашуруш санаәтчиләр билән жирик малийәчиләрниң қаршилиғини пәйда қилип, улар өз каптиаллирини чәт әлгә йөткәшкә башлиди. Шуниң ақиветидин ихтисадий қийинчилиқлар өсүшкә башлиди.

"Солчиллар Картели" тариғандин кейин һакимийәткә йәнила оңчи партияләр кәлди. "Миллий бирлик" һөкүмитини Р.Пуанкаре башқурди. У бирдинла малийә саһасини сағламлаштуруп, рәтләшкә кириште. Ушшақ карханичиларниң селиқлири көпәйтилди, санаәт дөләтлик хизмәтчиләр вә башқиларниң сани кәскин қисқартилди. Бу тәдбирләр инфляцияни йеңишкә вә франкниң курсини турақландурушқа елип кәлди. Малийәвий турақландуруш капиталларниң әлгә қайтишиға тәсир йәткүзди.

Франкниң турақлишиши билән баһаниң өсүши тохтиди. Һөкүмәт бирқатар ижтимаий программиларни жүргүзди. 1926-жили дәсләп қетим ишсизлиқ бойичә ярдәм һәққи жарий қилинди. 1928-жили әмгәк һәққи төвән ишчиларға арналған пенсияләр, шуниң билән биллә тиҗарәтчиләр һесавиға нака вә ағриғиға бағлиқ ярдәм пули

Ишчиларниң иш ташлиши

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

жарий қилинди. Әрзән турғун өй қурулуши тоғрилиқ программа қобул қилинди.

1928-ж. йеңи сайлам қануни радикалларсиз һөкүмәтни қелиплаштурған оңчи партияләрниң йеңишини тәминлиди.

Франциядики дуниявий ихтисадий боһран вә униң ақивәтлири. Франциядики ихтисадий боһран башқа әлләргә қариғанда кәчирәк, йәни 1930-жили башланди. Бирақ у наһайити жиддий сүръәт алди вә наһайити чоңқур қанат яйди. Ихтисадий мәсилиләр сәясий күрәшни-му күчәйтивәтти. 1931–1932- жж. арисидики дәвирдә йәттә һөкүмәт авушти. Парламентта мустәһкәм қоллашқа еришәлмигәнликтин һакимийәттики сәясий йетәкчиләр пат-патла авушуп турди.

Франциядә 20-жж. пәйда болған ихтисадий мәсилиләрниң жиддийлишиши әнъәнивий сәясий партияләрниң әлни боһрандин елип чиқишқа қабилийәтсизлиги фашистик тәшкилләрниң аммибаплиғиниң өсүшигә елип кәлди. Фашизмниң сәясий таянчилири: ушшақ мүлүк егилири, люмпенлар Франциядики күчлүк һакимийәт идеясини арман қилған жирик малийәчиләр билән санаәтчиләрниң бир бөлиги болди.

Германиядики национал-социализм вә италиялик фашизм билән селиштурғанда Франциядики фашистик һәрикәтниң ейтарлик өзгичиликлири болди: у биртуташ болмиди, умумий хәликлиқ лидери болмиди. Фашистлар демократиялик институтларниң толуқ йоқитилишини әмәс, пәқәт уларниң "милләт дүшмәнлири" – коммунистлар билән социалистлар үчүн чәклинишини тәләп қилди. Бу алаһидиликләр демократиялик вә көп партияликқа асасланған француз жәмийитиниң тәбиитигә мувапиқ еди. Француз фашизмиға иркчилиқ вә бесивелиш планлири тән әмәс еди.

Ойлиниңлар!

Франциядики фашизмниң пәйда болушиниң қандақ сәвәплири болди?

Франциядики фашистлик тәшкилатлар классикилиқ партияләр әмәс, һәрбийләштүрүлгән тәшкилатлар — лигалар болди. Әң чоң фашистик лига – "Отлуқ крестлар", бурунқи жәңчиләр бирләшти, уларға полковник Де ля Рок йетәкчилик қилди. Лига һөкүмәтни Франциянiң миллий мәнпийәтлиригә хаинлиғи, Германия билән юмшақ мунасивити үчүн әйиплиди. Улар "Күчлүк һакимийәтни" тәләп қилип, һәрхил, парад вә митингларни уюштурлди. "Аксьон франсез" ("Французлиқ һәрикәт") дәп атилидиған башқа тәшкилат шовинистлиқ вә монархистлиқ характерда болди. Униң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

һәрбийләштүрүлгән бөлүмчиси солчи партияләрниң мәһкимилиригә һуҗумларни уюштурди.

Германия һакимийитигә милләтчиләрниң (нацистларниң) келиши француз фашистлирини паал һәрикәтләргә дәвәт қилди. Уларниң һәрикитиниң асасий сәвәви дөләтлик аппараттики парихорлуқни паш қилиштин пәйда болған мажра болди.

1934-ж. 6-февральда 20 миңға йеқин фашистлар Парижда намайиш өткүзүп, парламентқа һуҗум қилишқа тиришти. Улар йол бойидики дуканларни булап, машинларни в.б. вәйран қилди. Һакимийәт уларниң парламентни бесивелип, диктатура орнитиш мүмкинчилигидин қорқти. Шуңлашқа Даладье һөкүмити дәрру истипаға кәтти.

Франциядики фашизмниң йеңилиш сәвәплири. Фашистлиқ исиянчилиқ һәрикити фашизмға қарши күрәштә социалистлар билән коммунистларниң бирикишигә вә антифашистлиқ һәрикәткә күчлүк мәдәт бәрди. ФКП әмгәкчиләрни 9 февральда умумий антифашистлиқ намайишқа чиқишға чақирди. Социалислик партия өз тәрипидин наразилиқ жүрүшини вә умумий қаршилиқ намайишни уюштурушни усунди.

1934-ж. 12-февральда фашистлиқ Лигиларни мәнъий қилиш тәләплири билән сәясий намайиш болди. Антифашистлиқ – намайишларға радикаллиқ партия, демократиялик тәшкилатлар вә көплигән мәдәнийәт әрбаплири қатнашти.

Франциядики 1934-жили 12 -февральда өткән намайиш билән умумий иш ташлашниң муваппәқийити сәясий күчләрниң қайта топлишиши йүз бериватқанлиғини көрсәтти. 1934 -ж. язда коммунистлиқ вә социалистлиқ партияләр паалийәтлириниң бирлиги тоғрилиқ пактқа қол қойди. Һәр икки партия фашистлиқ тәшкилатларни мәнъий қилишқа бирлишип қол йәткүзүшкә тегиш болди. Радикал-социалистларму социалистлар билән коммунистларниң антифашистлиқ иттипақиға қошулди.

Пактниң нәтиҗиси пәқәт демократияни қоғдашқа арналған митинглар билән манифестацияләр уюштурушла әмәс, 1935-ж. солчи партияләрниң қисими билән һәрбийләштүрүлгән фашистлиқ тәшкилатларниң паалийитини мәнъий қилидиған қанунниң қобул қилиниши болди.

1935-ж. 14 -июньда умумий антифашистлиқ намайиш өткүзүлди. Уни социалистларниң көчбашчиси Леон Блюм, ФКП Баш кативи Морис Торез вә радикалларниң көчбашчиси Эдуард Даладьелар башқурди.

1935-жили социалистлар, коммунистлар, радикаллар пухраларниң көпчилигиниң иҗтимаий әһвалини яхшилаш үчүн йеңи урушқа

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қарши демократиялик,әркинликни қоғдап фашистлиқ ховупқа қарши күришиш үчүн Миллий мәйданни тәшкил қилди.

Немишкә Франциядики фашизм өзигә көплигән тәрәпдарларни тапалмиди? Әлвәттә бу йәрдә ихтисадий вә иҗтимаий факторлар муһим роль атқуриду. Франция 1920-жж. бешида Германиядә йүз бәргән наһайити қийин инфляцияниң ихтисадий ақивәтлиридин жирақ болғиниға қаримай, шуниң билән биллә сәясий вә иҗтимаий ақивәтләргиму йол қоймиди. Франциядики фашизмни қоллайдиғанлар сани Германиядикидәк көп әмәс еди. Буниға қошумчә Германиягә қариғанда Франциягә қийинчилиқлар қаттиқ тәсир қилмиди. Франция ихтисадий муһтажлиқтин һечқачан шундақ чоң көләмдә зәрдап чәкмиди вә мундақ нацистлиқ революцияни рәғбәтләндүридиған хәлиқ наразилиғи можут болмиди.

Хәликчил мәйдан һөкүмити. Парламент сайлими һарписида 1936-жили коммунистлар, социалистлар вә радикаллар партиялири қоллиған Хәлиқчил мәйданниң биртуташ программиси усунулди. Унинда ноқул иҗтимаий буйрутмиларни һәл қилишқа диққәт ағдурулди.

Хәлиқчил мәйдан партиялири 1936-ж. сайламда йеңишкә йәтти вә һөкүмәтни қуруш һоқуқиға еришти. Уни социалист Л.Блюм башқурди. Коммунистлар һөкүмәткә кирмәслик қарарини алди, бирақ парламентта уни қоллашқа вәдә бәрди.

1935-ж. 14-июльдики Хәлиқчил мәйданиниң намайиши

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

"Хәлиқчил мәдан" һөкүмити һәптисигә 40 саатлиқ иш, ишчилар вә карханичилар арисидики коллективлиқ шәртнамә тоғрилиқ, икки һәптигә төлинидиған дәм елиш тоғрилиқ қанунларни қобул қилди. Хизмәтчиләргә маашни қисқартидиған вә бурунқи ветеранларниң пенсиялиригә селинидиған селиқни йоқитиш тоғрилиқ қанунларни қайта қарап чиқти.

Хәлиқ мәйданиниң һакимийитиниң биринчи жилида ишчиларниң әмгәк һәққи 7—15% өсти. 1936-ж. язда 500 миңдин көп ишчилар 2 һәптилик һәқ төлинидиған дәм елиш алди. Егиликләр үчүн ашлиқ бюроси қурулуп, улар ашлиқни кепиллик баһа билән сетивалди. Кичик содигәрләр, дуканлар, қол һүнәрвәнчиләр қәризләргә мораторий, селиқ йеникчиликлиригә еришти. Шуниң билән биллә һөкүмәт селиқни мол дарамәтләргә нисбәтән ашурди. Фашистлиқ лигиларниң тарқитилишиға, һәрбий индустрияни қисмән дөләт мүлкигә елиш тоғрилиқ пәрманлар қобул қилинди.

Селиштуруңлар!

Ф.Рузвельтниң "Йеңи йөнилиш" сәясити билән Франциядики Хәлиқ мәйданиниң ислаһатлирини селиштуруңлар.

Бирақ Хәлиқ мәйданиниң тәркивигә киргән партияләрниң арисида көп узимайла түрлүк келишмәсликләр пайда болушқа башлиди. Коммунистлар барлиқ фашистлиқ тәшкилатларға, радикаллар билән социалистлар болса пәқәт һәрбийләштүрүлгән тәшкилатларнила мәнъий қилишни тәләп қилди. Уни фашистлар утумлуқ пайдалинип, өз лигилириниң намлирини өзгәтти вә шу арқилиқ уларниң можутлуғини сақлап қалди. Коммунистлар дөләтлик бюджетниң тапчиллиғини толутуруш үчүн байларға жиддий селиқ селишни тәләп қилса радикаллар билән социалистлар улаға қарши болди.

Социалистлар вә радикаллар һөкүмәтниң "испан ишлириға арилашмаслиқ" сәяситини қоллиған чағда Коммунислик партия фашистлиқ исиянчилар билән немис-итальянлиқ басқунчиларға қарши күришиватқан Испан Жумһурийитини қоллаш зөрүр дәп һесаплиди. Бу келишмәсликләр Хәлиқчил мәйданниң бирлигини бузди.

Еniқлаңлар!

Хәлиқчил мәйданиниң бузулушиға немә сәвәп болди?

1938-ж. апрель ейида премьерниң орниға радикалларниң йетәкчиси Э.Даладье кәлди. Униң һөкүмити дәрру бирнәччә ижтимаий программани күчидин қалдурди. Ташқи сәясәттә у Англия билән ортақ сәясәт жүргүзди. Мюнхен келишимигә қол қоюш Хәлиқчил

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

мәйданиниң бирә-тола парчилинишиға әкелип, үч солчи партияниң һәмкарлиғини тохтатти. 1938-ж. октябрь-ноябрь айилирида радикаллар, 1939-ж. майда социалистлар Хәлиқчил мәйданидин очуқ түрдә чиқип кәтти. Хәлиқчил мәйданниң парчилинишиға бағлиқ һөкүмәт йетәкчиси Э. Даладье алаһидә мәртивигә еришти.

Хәлиқчил мәйданни қуруш муһим тарихий әһмийәткә егә болди. У фашистларниң Франция һакимитийитигә келишигә йол бәрмиди. Үч әлдә —1936-ж. Франция вә Ипаниядә, 1937-ж. Чилида хәлиқчил мәйданниң һөкүмәтлири қурулди.

Хәлиқчил мәйданниң ижтимаий қануннамисини қуруш алаһидә баһаланди. Хәлиқ мәйданиниң фашизм билән күришиштә түрлүк партияләр һәмкарлиғиниң тәжрибиси 1940–1944- жж. нацистлиқ басқунчилиқ жиллирида Қаршилишиш һәрикитини уюштуруш вақтида, шундақла уруштин кейинки дәвирдә солчил күчләрниң қатнишиши билән һөкүмәтлик коалицияләрни қуруш вақтида қоллинилди.

Билиминитәкшүр:

1. Биринчи дуния урушиниң Франция үчүн асасий ақивәтлирини еniқлаңлар.
2. Франциядики ихтисадий боһран униң сәясий тәрәққийлинишигә қандақ тәсир қилди?
3. Французз фашизмини тәрипләңлар.
4. "Хәлиқчил мәйдан" программисиниң асасий қаидилирини еniқлаңлар. Уларниң қайси әмәлгә ашурулди, қайсилири вә немә сәвәптин әмәлгә ашмиди?

Бәс-муназирә: Франциядә, Италиядики фашизмниң вә Германиядики нацизмниң охшашлиқ вә пәриқлири қандақ?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ЕВРОПА ӘЛЛИРИДИКИ ТОТАЛИТАРЛИҚ РЕЖИМЛАР

§21. И.В.СТАЛИН ВӘ СССРДИКИ ТОТАЛИТАРИЗМ. ИНДУСТРИЯЛӘШТҮРҮШ. КОЛЛЕКТИВЛАШТУРУШ

Бу дәристә:

- Кеңәш җәмийитиниң иҗтимаий қурулмиси;
- 1937–1938-жж. аммивий сәясий тәқипләшләр;
- XX ә. 30-жж. ахиридики кеңәш һакимийитиниң ташқи сәясити тоғрилиқ билимиз.

И.В.Сталин вә СССРдики тоталитаризм. 30-жж. қелиплашқан мәмурий-буйруқваз система намрат болсиму, барлиғи тәңбаравәр дегән аммивий психологиялик тәңләштүрүшни қелипташтурди. Бу мәмурий-буйруқваз система өзиниң бюрократияликлиги билән башқа цивилизациялик әлләрниң идарә қилиш қурулмилириға охшаш болуши билән биллә өзигә хас алаһидилигигиму егә болди. Бу система өзиниң башлиниши-ни "һәрбий коммунизм" дәвридин алиду, у вақитта барлиқ мәсилиниң һәл қилиниши пәқәт буйруқ арқилиқла әмәлгә ашурулатти. Аддий мәмурий усуллардин даһиниң шәхсий диктатурисини, кейинәрәк болса шәхскә сиғинишни пәйда қилған сталинчә тоталитарлиқ система пәйда болди.

Бу муһим!

Культ—аммивий аң-сәвийә феномени. Униң томури қелиплашқан әнъәниләр вә амминиң психологиясидә ятиду. Җәмийәтниң һәрхил груһлири культни мәҗбурий дәп қобул қилди вә шу арқилиқ диктаторлуқ режимниң мустәһкәмлинишигә ярдәмләшти.

Тирәк сөзләр:

Гитлер, Сталин, ГУЛАГ системиси, "Чоң бурулуш"

1936-жили адәм һоқуқи билән әркинлигини рәсмий тәстиқлигән СССР Конституцияси қобул қилинди, бирақ, маһийәттә дөләт униңға кепиллик бәрмиди. Федерация түридә тоталитарлиқ режим билән жиддий мәркәзләштүрүлгән дөләт орниди.

1937–1938-жж. аммивий сәясий тәқипләшләр. Җазалиғучи органларниң қувәтлик системисиға тайинип, 30-жж. сталинчә һакимийәт аммивий тәқипләшләрни башлиди. Тәқипләшкә хәлик егилигидики вә партиялик, дөләтлик, һәрбий, илмий-техникилик мутәхәссисләр, иҗадий зиялилар вәкиллири учриди. 30-жж. Кеңәш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Һөкүмитидә қамаққа елинғанларниң сани 9–10 миллион адәмгичә йәтти.

Бу муһим!

"Тоталитарлиқ система" уқуми мундақ элементларни өз ичигә алиду: Бир партиялик системини күч билән жарий қилиш; Һөкүмран партия ичидики өкчитичи-оппозицияни йоқитиш; дөләтни партияниң башқуруши, дөләтлик аппаратни партияниң қуралиға айландуруш; қанун чиқарғучи, ижраий вә сот Һакимийитигә бөлүнүшни йоқитиш; пухралиқ әркинликләрни йоқитиш; авторитарлиқ ойлаш усули вә миллий көчбашчиға сиғиниш.

Аммивий тәқипләшләр әл Һаятиниң қут-берикитини тоздурди. Карханилар билән колхоз йетәкчилирини дайим қолға елиш ишләп чиқириштики тәртип вә жавапкәрчиликниң төвәнлишигә елип кәлди. Һәрбий кадрларда зор тапчиллиқ пәйда болди.

Аммивий тәқипләшләр нәтижисидә И. Сталинниң шәхмсий Һакимийитиниң (сталинлиқ тоталитаризм) режими дәп атилидиған сәясий система орниди. Әлниң алий йетәкчилириниң бесим бөлиги йоқитилди. Уларниң орниға Сталинға толуқ етиқат қилип, беқинидиған садиқ йетәкчиләрниң йеңи әвлади кәлди (әмәлиятта террорни әмәлгә ашурғучилар). Шундақ қилип, наһайити муһим қарарларни қобул қилиш ВКП(б) Баш кативиниң қолиға өтти. Тәқипләшләрниң қурбанлириға системини қурғучилар билән униң тәрәпдарлириниң өзлири учриди. Сәясий бюрониң 32 әзасиниң (1917–1934-жж.) 75 %-и жазаланди. Кеңәш Иттипақиниң алий һәрбий қоманданлиғиниң бәш маршалиниң (Семен Буденный, Василий Блюхер, Михаил Тухачевский, Климент Ворошилов, Александр Егоров) үчи тәқипкә учриди.

Барлиқ қәһриманларниң әрликлири пәқәтла И.В. Сталинниң "дана" йетәкчилигиниң арқисидила дәп тәрғип қилинди. Рекордлар билән кәшпиятларға даһиниң "дана йетәкчилиги", түпәйли қол йәткүзүлди дәп чүшәндүрүлди. Адәмләр үчүн вәтәнгә дегән сөйгү Сталинға дегән сөйгүниң синонимиға айлинип кәтти.

Сталинниң шәхсигә сиғиниш Һөкүмран режимға қарши келиши мүмкин дегән барлиқ абройлуқ шәхсләрни, йәни партиявий вә кеңәшлик йетәкчиләрни, жүмлидин чәт өлкиләрдики миллий зиялиларниң толуқ йоқитилишиға елип кәлди. Мәсилән, 1937–1938 -жж. Т.Рысқулов, А. Розибақиев, Н.Нурмақов, С.Қожанов, У.Қулумбетов, О.Исаев, О.Жандосов, Ә.Досов, А.Асылбеков, Ж.Сәдвақасов, С.Сапарбеков, Т.Жүргенов вә башқилар "милләтчи-фашист" вә "тиңчи" дәп әйипләнди. Көрнәклик мәдәнийәт вә илим-пән әрбаплири – Ә.Бөкейханов, А.Байтурсынов, М.Дулатов, А.Ермеков,

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Х.Досмухамедов, М.Тынышбаев, М.Жумабаев, С.Сейфуллин, И.Жансүгиров, Б.Майлин, С.Асфендияров, Ж.Шанин, Қ. Кемеңгеров вә башқиларму тәқипкә учриди.Тәқипкә учриғанларниң өзлирила әмәс, уларниң аилилириму еғир җазаларға тартилди. Шундақ қилип, сталинчә режим жиллирида асассиз сәясий тәқипләшләрниң еғир ақивәтлирини көплигән көрнәклик җәмийәтлик-сәясий хизмәтчиләр билән туташ хәлиқләр вә этникилиқ топлар баштин өткүзди. Миллионлиған адәмләр әйипсиз болсиму, қирғинға учритилди.

20–30-жж. ташқи сәясәттә Германия вә Япония билән мунасивәтлиридә өз ара зит җәриянлар байқалди. Кеңәшлик Россия (СССР) фашизмға қарши күришип, 1921–1939 -жж. арилиғида Германия билән, 1939-жили болса Гитлер билән келишим түзүшкә әкәлди. 1930- жж. Японияниң МХҖни етирап қилишиға айриваш сүпитидә Маньч-жоу-го қочақ дөлитини етирап қилди. 1939-ж. ахирида Польшаниң шәриқ бөлиги билән Финляндиягә һуҗум қилди.

Индустрияләштүрүш. Кеңәш ихтисади тәрәққийлинишиниң дәсләпки вәзиписиниң бири сүпитидә 1925-ж. ахирида индустриялүштүрүш мәсилиси қоюлған еди. Шу кәмдә униң асасий мәхсәтлири сүпитидә: әлниң техникилиқ-ихтисадий арқида келишини йоқитиш; ихтисадий мустәқилликә еришиш; қувәтлик мудапийә санаитини бәрпа қилиш; қуруш; санаәтниң базалиқ саһалирини (йеқилғу, металлургиялик, химиялик, машинисазлиқ) биринчи новәттә тәрәққий әткүзүш зөрүрийити бәлгүләнди. Бу вәзипиләрниң бәҗирилиши һаҗәтлик материалиқ вә малийәвий мәнбәләрниң тапчиллиғидин тохтап қалди.

“Ишчи вә колхозчи”. Рәссам В.Мухина

1927-жили кеңәшлик ихтисатчилар әлниң индустрияләштүрүлүши үчүн барлиқ наһийәләрниң комплекслиқ тәрәққийлинишини вә барлиқ ресурсларни қоллинишни қараштуридиған биринчи бәш-жиллиқ планини түзүшкә бағшлиди. 5 жил ичидә СССРниң ишчилири билән деханлири миллий егиликни әслигә кәлтүрүш бойичә зор миқияслиқ ишларни атқурди. Еғир санаәттиму зор утуқлар қазинилди. Рәхт, терә, қәнт, тамақ вә башқиму йеник санаәт саһалири риважланди. 1925-жили асасән, ишләп чиқиришниң урушқичә болған дәриҗиси әслигә кәлтүрүлгән еди. СССРниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

техникилик-ихтисадий арқида қелиши мудапийə қабилийитиниң ажизлишишиға тəсир қилди. Һакимийəткə ихтисатни йеңилаш (модернизацияləш.) зəрүрийити пəйда болди. Əл йетəкчилири ихтисадий арқида қелишни йеңиш вə мудапийə қабилийəтликлигини ашуруш һəм мустəһкəмləш пəқət индустрияləштүрүш йоли арқилиқ əмəлгə ашиду дəп һесаплиди. Униң маһийити СССРни транспортлар вə қурулғуларни ташқиридин əкелидиған дələттин, уларни ишləп чиқиридиған дələткə айландуруш еди.

1925-ж. декабрьда ВК(б)Пниң XIV съези болуп, у тарихқа индустрияləштүрүш съези сүпитидə кирди. 1925 -ж. ихтисадий қийинчилиқларни һəл қилиш йоли ихтисани партиялик-дələтлик рəтləшни күчəйтишкə қаритилди. Нəтиҗидə санаət ишləпчиқириши уруш алдидики дəриҗидин ешип кəтти. Индустрияləштуруш даирисидə Түркстан билəн Сибирни улаштуридиған узунлуғи 1500 километерни тəшкил қилидиған төмүр йол қурулуши тəшкил қилинди. 1926-жили Сталинградта трактор заводиниң асаси селинип, ДнепроГЭС қурулуши башланди. Булар – наһайити зор миқияслиқ алп қурулушлар еди. 1929-ж. башлап пүткүл əл зор қурулуш мəйданиға охшап қалди. Бирақ униң алдида башқиму қийинчилиқлар пəйда болди. Маддий вə адимий ресурсларни көп, мəлчəрдə пайдилиниш, йезиларға артуқ еғирчилиқ чушириш арқилиқ жүргүзүлгən индустрияləштүрүш 1933–1937-жж. хелила нəтиҗиləрни бəрди. Техникилик-ихтисадий арқида қелиш вə импортқа беқиндилиқтин қутулди. Индустрияləштүрүш нəтиҗисидə

Əлдə дехан егинчиликлирни туташ коллективлаштуруш елан қилинди

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

санаәттә шәхсий капитал толуқ дәрлик қисип чиқирилди. Аграрлиқ Кеңәш дөлити аграрлиқ-индустриялик дөләткә айланди.

Йеза егилигини коллективлаштуруш. Наһайити зор индустриялаштурушни әмәлгә ашауруш аграрлиқ секторни қайта қурушни тәләп қилди. Ғәрип әллиридә аграрлиқ революция, санаәтлик революциядин авал болди, шуңлашқа шәһәр турғунлирини озуқ-түлүк билән тәминләш оңай болди. СССРда икки жәриянни бир мәзгилдә әмәлгә ашуруш керәк еди. Шуниң билән биллә йеза озуқ-түлүк мәнбәси сүпитидә әмәс, индустрияләштүрүш зөрүрийәтлири үчүн малийәвий ресурсларни толтурғучи сүпитидиму қараштурулди.

Коллективлаштуруш сәясити йәрни ижаригә беришни, ялланма әмгәкни пайдилинишни мәнъий қилди. Һаллиқ деханларниң (муштумзор-кулакларниң) ишләп чиқириш қураллирини, егилик вә турғун жай қурулушлирини, йеза егилик мәһсулатлирини қайта ишләш карханиларни мусадирә қилишни қараштурди. Ишләп чиқириш қураллири вә мүлүкләр билән батракларни қоллаш сүпитидә колхозниң бөлүнмәйдиған еһтиятиға берилди. Шундақла кулакларниң бир бөлигини сәясий жинайәтчиләр сүпитидә, қолға елип, тәқип-сүргүнләргә елиш, башқа бөлигини аилилири билән биллә әлниң шималий вә жирақ тәвәлиригә, үчинчи бөлигини йәрниң колхоз терилғулуқлири чегарисидин нери мәхсус бөлүнгән территорияләр даирисидә орунлаштуруш молжаланған.

Коллективлаштуруш – бу индустрияләштүрүшкә қартитилған чоң сәкрәштин кейинки йезилардики чоң бурулуш болуп һесапланди. Коллективлаштуруш 1928–1929 -жж. башланди. ВК(б)П XV съези кичик дехан ғожилиқлирини чоң социалислик егиликләргә айландуруш вәзиписини қойди. И.В. Сталин “аммивий коллективлаштуруш” шиарини, жакалап 1931- жж. әтиязғичә Шималий Кавказда, Төвәнки вә Мәркизий Волгида, ашлиқ өстүридиған тәвәләрдә коллективлаштурушни аяқлаштурушни режилиди. “Аммивий коллективлаштуруш” ақиветидин 1932-ж. қиш мәзгилидә илгири кейин болуп көрүлмигән ачлиқ кәң қанат яйди. Миллионлиған адәмләр қаза болди. Әл йетәкчилири 1934-жили июньда коллективлаштурушниң йеңи, аяқлаштурғучи басқучиниң башланғанлиғини жакалиди. 1937-жили наһайити зор адимий чиқимлар билән коллективлаштуруш аяқлашти: дехан егиликлириниң 93 %-и колхозларға бирләштүрүлди.

ГУЛАГ системиси. 1929-ж. ахири билән 1930-ж. бешида әлдики әһвал наһайити еғир болди. Чапсан индустрияллаштуруш билән йеза егилигини коллективлаштурушниң ақиветидин әлдә тәқипләш көләми улғайди. Тутқунларни қамайдиған орунлар санини көпәйтиш зөрүрийити пәйда болди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кеңәшлик лагерьлар тарихидики қайғулуқ вақиәләрниң бири – Ақ деңиз-Балтиқ каналиниң қурулуши

1929-жили 11-июльда СССР ХКК "Жинаий-тутқунларниң әмгигини пайдалилиниш тоғрилиқ" тохтам чиқарди. Униң бойичә 3 вә униңдан көп жил муддәткә жазаланған тутқунларниң барлиғи ОГПУниң ичигә берилди. 1930-ж. апрельда лагерьларниң Баш башқармиси (ГУЛАГ) пәйда болди.

Тохтам бойичә барлиқ әмгәк билән түзитиш лагерьлири ИИХКдин ГУЛАГниң башқурушиға берилишкә тегиш болди. Лагерларда инчсан һоқуқлириға риайә қилинмиди. Режимни бузғанларға қатаң жиддий жазалар қоллинилди. Тутқунлар Жирақ Шималдики, Жирақ Шәриқтики вә башқиму тәвәләрдики каналлар, арналар, йоллар, башқиму санаәтлик нишанлар қурулушлирида һәқсиз ишлиди. Ачлиқтин, жараһәт, ағриқлардин вә һәддидин ташқири еғир жисманий әмгәк ақитветидин қаза болғанларниң сани көп болди.

Мундақ лагерьларниң асасий мәхсити – баш әркинлигидин айрилған адәмләрниң әмгиги һесавиға тәбиий байлиқларни қайта ишләш болди. Қамақ муддити аяқлашқандин кейинму адәмләрни лагерьларға тәәллуқ территорияләрдә қалдуруш қараштурулди. Иш вақтида өзини яхши көрситишни билгән тутқунларни "ихтиярий орунлишишқа" әвәтиш усунулди.

ГУЛАГ лагерь системиси әлниң көплигән территориялирини өз ичигә алди. ГУЛАГ лагерьлиридики тутқунлар сани һәр жили өсүп

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

турди. 1929 -ж. 1-июльда сани 23 миң адәмни тәшкил қилди, 1930-жили – 95 миң, 1931-ж. қәдәр – 155 миң, 1934-ж. 1-январьда қәдәр болса— 510 миң адәмни тәшкил қилди.

Социалислик реализм. Сәнъәт партиялик цензуриға толуқ беқинип, социалислик реализмға йөнилиши керәк болди. Бу усулниң сәясий маһийити сәнъәт маһирлири кеңәшлик һаятни һәққаний әмәс, социализмда вәдә қилинған хиялий гөзәллик тәсвиридә әкис әттүрүшкә тегиш болди. Сәнъәт бәхитлик вақитниң келиватқанлиғини көз алдиға кәлтүриду. Адәмләрниң аң-сәвийәсидә үмүт қилған кәлгүси вә һазирқи вақит арисидики чегара улишип кәтти. Һакимийәттикиләр мошу әһвални жәмийәтниң социалислик-психологиялик туташлиғини қуруш үчүн пайдаланди.

Мошундақ социалислик-психологиялик феноменниң қурулушиға зор үлүшни кинематограф вә музыкилик сәнъәт қошти. Социалислик реализмға садиқлиқни рәссамчилиқ устилириму әкис әттүрүшкә тегиш болди. Бу дәвирдә Сталинниң портретлири, һәйкәл билән бюстлири шәһәрләр билән мәһкимиләрниң мәжбурий атрибутиға айланди.

Билимиңнитәкшүр:

1. "Тоталитарлиқ режим" уқумиға қандақ мәна берисиләр? Униң алаһидә бәлгүлирини атаңлар.
2. Аммивий сәясий тәқипләшләр немә үчүн жүргүзүлди дәп ойлайсиләр?
3. 1925-ж. ахирида индустрияләштүрүш мәсилилири немә сәвәптин дәсләпки новәтлик вәзипә сүпитидә қоюлди?
4. Әл ихтисадидитки ГУЛАГниң ролини қараштуруңлар.

§22. БИРИНЧИ ДУНИЯВИЙ УРУШТИН КЕЙИНКИ ИТАЛИЯ

Уруштин кейинки Италия. XX әсирниң бешида Италия, Австро-Венгрия вә Германия билән биллә Үчлүк иттипақ тәркивидә болуп, Антантиға әза державилар билән йеқинлишишқа башлиди. Бирақ 1915-жили аннексияләрниң кәң программисини әмәлгә ашурушни көзләп Австро-Венгрияға қарши уруш жақалап, Антанта тәрипидә урушқа кириштi. Улуқ державилар Италиянiң урушта қошқан үлүшини ейтарлиқ аз дәп һесаплап, Италиягә урушқа кириш алдида бәргән вәдисидин тенивалиду. У пәқәт Жәнубий Тироль билән Триестни алди. Италия "йәңәгнләрниң арисидики йеңилгән әл" болуп қалди. Премьер-министр В.Э.Орландо Париж течлиқ конференциясидә Төрт әл кеңишигә кирди. Италия өзлиригә вәдә қилинған территорияләрниң пәқәт азла бөлигигә егә болди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кәк елиш вә миллий мәнпийитиниң дәпсәндичилигигә мунасивәтлик кәйпиятлар әлдики сәясий өмүрниң тәрәққийлинишиниң муһим факториға айланди.

Дөләтлик қәриз наһайити зор көләмгә йәтти. У инглизлиқ вә американлиқ капиталға бәкиндилиққа учрап, миллий байлиқниң үчтин биридин айрилди. Уруш еғир санаәтниң, химиялик вә энергетикилиқ саһаларниң ейтарлиқ өсүшигә елип кәлгән ихтисадий тәрәққиятни рәғбәтләндүрди. Италия аграрлиқ әлдин аграрлиқ-индустриялик әлгә айланди. Бирақ бу уруш жиллирида тез риважланған италиялик ихтисатқа хас уйғунсизлиқни техиму кәскинләштүрди.

Һәрбий буйрутмиларниң болмаслиғидин еғир санаәт, һәрбий вә химиялик карханилар уруштин кейин иштин тохтап қалди. Һәрбийләрниң демобилизацияси билән ишләп чиқиришни пәсийиши ишсизлар санини ашурди. Уруш вә униң ақивети әлни чоңқур сәясий боһранға елип кәлди. Мошундақ әһвалда 1919–1920-жж. Италияда "қизил икки жиллиқ" дәп атилидиған революциялик боһран орун алди.

Бу дәристә:

- Фашистлиқ тәшкилатниң пәйда болуши; фашистларниң һакимийәт бешиға келиши;
- Демократиялик күчләрниң фашизмға қарши күриши.
- "Маттеотти боһрани" Б.Муссолини һөкүмитиниң ички вә ташқи сәясити билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр:

Хәлиқ партияси, пролетариат,фашистлар, миллий бехәтәрликниң пидаийлар милицияси Б.Муссолини, Маттеотти, Авентин блоги , Әмгәк хартияси

Италияниң иттипақдаш дөләтләргә ихтисадий вә сәясий бәкиндилиғи, ташқи сәясәттики муваппәқийәтсизликләр шовинистлик нәсиһәтләрниң башлинишиға сәвәп болди. "Миллий улуқлуқ" идеясини қорған қилған түрлүк тәшкилатлар билән һәрикәтләр пәйда болушқа башлиди. Уларниң бири фашистлиқ һәрикәт болди.

Ушшақ буржуазиялик элементларниң миллий йөнилиш елиши уларниң дөләтниң рухситисиз беваситә һәрикәт қилишиға дегән интилишиға тәсир қилди. Антанта әллириниң Италияниң Фиум портини аннексияләш тоғрилиқ тәливини қанаәтләндүрүштин ваз кечишигә жавап сүпитидә, бу шәһәрни 1919-ж. сентябрь ейида қураллиқ груһлар бесивалди. У пәқәт 1920-жили Италия вә Югославияға өткәнлигини етирап қилғандин кейинла бошитилди.

Исиянчилиқ кәйпият армия арисиғиму тарқалди. 1920-ж. язда һәрбий бөлүмләрдә ғулғулилар башланди. Солдатларниң баш көтириши армияниң дөләттики можут тәртипниң қураллиқ тая-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

нчиси сүпитидә илгәрки ишәнчисини йоқитиватқанлиғини еник көрсәтти. Шуниңға мунасивәтлик полиция билән жандармериянин сани көпәйтилди, “Корольлук гвардия” намлик йеңи қураллик күчләр қурулди.

Фашистлик тәшкилатниң пайда болуши. 1920–1921-жж. уруштин кейинки ихтисадий боһран вақтида Италиядики фашистлик һәрикәт террорлук һәрикәтләргә көчти вә тез күчийишкә башлиди. “Фашизм” сөзи итальянлик “фашио” – “түгүн, бағлам”, шундақла “иттипақ, бирләшмә” мәнасини билдүридиған сөздин чиққан.

Бу аталғуни Биринчи дуниявий уруштин кейин қуралланған фашистик әскәрләр нарази болғанлар билән, әң авал, ишчи һәрикәтлири билән күришидә пайдиланди. 1919-жили март ейида Миланда Фашистлик һәрбий қисимларниң иттипақи қурулған дәсләпки умумий миллий жиғини болуп өтти. Уларниң идеялири билән программилиқ тәләплири: жумһурийәт билән егиликләрни қуруш, умумға бирдәк аваз бериш һоқуқи, капиталға селиқ селишни жарий қилиш; кәмбәғәлләргә йәр бериш, хусусий карханилар үстидин назарәт орнитиш, санаәтниң бир бөлигини дөләт мүлкигә елиш билән, чирколуқ егидарчилиғидики йәрләрни мусадирә қилиш мәсилилири, буржуазия билән ишчиларниң, деханларниң арисидиму толуқ қоллашқа егә болуп, социалистлардин сайлиғучиларниң бир бөлигини өзлиригә қаритивалди.

Фашистик топларниң, кейинәрәк уларниң партиясиниң асасини қурғучи *Бенито Муссолини* болди. Фашистларниң асасий күчи “алтун яшлар”, жинайәтчиләр билән барлиқ жинайәткә тәйяр

Витториано монументи. Рим

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бузақилардин ибарәт һәрбий топлар болди. Уларни монополислар билән жирик йәр егилири малийә билән тәминлиди. Намратлашқан ушшақ вә оттура буржуазия, бурунқи һәрбийләр һесавиға толуқланған фашистлиқ һәрикәт пәйдин-пәй күчийишкә башлиди. 1921-ж. башлап у террорлуқ йолға чүшти.

1921-жили ноябрьда фашистлар Муссолининиң йетәкчилиги билән "дуче" ("даһи") аталған Миллий фашистлиқ партиясини тәшкиллиди. Иҗтимаий -ихтисадий боһранлар, либераллиқ һөкүмәтниң пат-пат авушуши шараитида жирик капитал билән қоллаш тапқан, Ватиканниң "бетәрәплигигә" вә король Виктор-Эммануил III шундақла бирқатар көрнәклик сәясәткәрләрниң қоллишиға тайинип, 1922-жили 28-октябрьда Римға қарши фашист отрядлириниң жүрүшини әмәлгә ашурди. Һөкүмәт истипаға кетип, король фашистларға қарши әскәр әвәтиштин ваз кәчти. У фашистларға йеңи кабинетта төрт "портфель" усунди. Дуче бу тәклипни аз көрүп, униңдин ваз кәчкәнликтин, король уни Римға чақирип, һөкүмәтни башқурушни усунди. Муссолини парламентқа келип ***ишәнчә вотумини*** алиду.

Фашистларниң һакимийәткә келиши. Италия фашизм орниған дәсләпки дөләт болди. Демократиялик усуллар билән һакимийәтни һөкүмран тутуп туралмиған һөкүмран топлар уни фашистларниң қолиға беришни тоғра көрүп, уларниң 21 жил дөләт башқурушиға мүмкинчилик яратти. Тарихта бу жиллар "қараңғу жигирмә жиллиқ" дегән нам билән сақланди.

Фашистларниң һакимийәткә келиши һөкүмәтниң адәттики алмишиши болмиди. Бу қарши турушқа һечким жүрәт қилалмиған, контринқилаплиқ ағдуруш болди. Бу демократиялик системини тоталитарлиқ фашистлиқ режим билән алмаштуруш жәриянини башлиди.

Фашистлиқ ағдуруш итальянлиқ сәясий институтларниң түп асаслиқ қайта қурулушиға башланма болди. Дәсләп парламент бурунқидәк ишлиди, барлиқ сәясий партияләр қануний дәп һесапланди. Италиядики фашистлиқ диктаторлуғи дәвридә миллий бирлишиштин кейин қобул қилинған Конституция күчидин қалдурулмиди.

Әмәлиятта қанун чиқарғучи һакимийәт 1922-жили декабрьда Муссолини рәислигидә қурулған Чоң фашистлиқ кеңәшниң (ЧФК) қолида болди. ЧФКниң тәркивигә фашистик партия йетәкчилигиниң әзалири, министр-фашистлар вә Б.Муссолининиң өзи тайинлайдиған йәрлик фашистлиқ көчбашчилар кирди. Фашистлиқ террорниң асасий қурали сүпитидә хизмәт қилған қураллиқ отрядләр (сквадрлар) дөләтлик институт мәртивисини алди. 1923-жили улар *Миллий бехәтәрәликниң пиадий милициясигә* айланди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Б.Муссолини йетәкчилигидики итальян фашистлириниң "Римға жүрүши". 1922-ж.

Фашизмниң ихтисадий сәясити чоң капиталға қолайлиқ шараит пәйда қилди. Оттура қатламлар үчүн у тез арида намратлинишиға әкәлди.

Демократиялик күчләрниң фашизмға қарши күриши. "Маттеотти боһрини". Шәрһәрниң вә йезиниң оттура қатламлирида өсүп келиватқан фашизмға қарши оппозиция түрлүк характерда болди.

1923-жилниң әтиязида *Хәлиқ партияси* съезида анти-фашистлиқ система күчлүк қоллашқа еришти. Шуниңдин кейин Муссолини униң министрлирини һөкүмәттин кәткүзди. Йеңидин сайланған палатиниң мәжлисидә, Унитарлиқ социалислик партияниң кативи Джакомо Маттеотти сайламда ижабий нәтиҗигә еришишкә пайдилин фашистларниң паскина усуллирини паш қилди. 1924-жили 10-июньда Маттеотти Муссолининиң буйруғи бойичә һәрикәт қилидиған фашистлар бандисиниң қолидин қаза болди.

Маттеоттиниң өлүми сәясий боһран башлиниш алдида йүз бәрди вә Италиядә хәлиқниң наразилиғини туғдурди. Маттеоттиниң қаза болуши Италиядә сәясий боһранға әкәлди. Пүткүл әл бойичә һөкүмәтниң истипаға кетишини вә Маттеоттини өлтәргәнләрни тепип җазалашни тәләп қилған күчлүк антифашистлиқ қозғиланлар башланди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Оппозициялик партияләрниң дәпутатлири парламенттин чиқип, Аветинлиқ блок қурди. Аветинлиқ блок Италиядики барлиқ антифашистлиқ күчләрниң топлиниш мәркизигә айланди вә кән җәмийәтлик қоллашқа егә болди. Бирақ улар фашистик һөкүмәтни ғулитиш үчүн аһалини умумий сәясий иш ташлашқа чақириштин ваз кәчти. Улар фашизмни пәқәт "мәнилик әйипләш" кампанияси вә Муссолининиң истипаға кетишини көзләп, падишаға тәсир қилиш арқилиқ йеңимиз дәп һесаплиди. Авентинлиқ блок әзалириниң жүрәтсизлиги Муссолини партиясиниң һакимийәт бешида қелишиға вә оппозициянiң униндинму жиддий рәвиштә бесиш һәрикәтлиригә көчүшигә йол ачти.

Джакомо Маттеотти

1925–1926-жиллар арилиғида демократиянiң барлиқ элементлири йоқитилди. Һөкүмәттә пәқәт министр-фашистларла қалди.

1926-жилниң ноябрида бирқатар пәвқуладдә қанунлар қобул қилинди. Оппозициялик партияләр тарқитилди, антифашистлиқ мәтбуат мәнъий қилинди. Муссолининiң, падишаниң яки мәликиниң һаятиға сүйиқәст қилидиғанларға өлүм жазаси жарий қилинди.

1927-жили фашистик диктатуринiң репрессиялик органлири – Мәхсус трибунал вә мәхпий сәясий полиция тайинланди. Шуниң билән биллә дөләтлик мәһкимиләрниң фашистлиниши давамлашти, һөкүмәт мустәһкәмләнди. Премьер-министрниң (Муссолини) пәқәт падиша алдидила жавапкәр-мәсъул екәнлиги билдүрүлди.

Б.Муссолини һөкүмитиниң ички вә ташқи сәясити. Фашизм идеологлири Италиядә һәр түрлүк синиплар – ишчилар билән капиталистлар мәнипийәтлириниң уйғунлиғиға қол йәткүзүлидиған мәхсус "корпоративлиқ" дөләт қурулуватқанлиғини билдүрди.

1927-жилниң әтиязида *фашистлиқ корпоративизмниң асасий принциплири* жакаланған *Әмгәк хартияси* қобул қилинди. Корпоративлиқ дөләтниң асасини һәмкарлишиш саһалири бойичә қуруш көздә тутулди.

Рим мәсилисидин пәйда болған итальянлиқ дөләт вә Католиклиқ чирко арисида узаққа созулған тоқунушлар 1929-жили рәтләнди. Лютеранлиқ сарайда қол қоюлған лютеранлиқ келишимләргә мувапиқ, Италия Ватикан дөлитиниң мустәқиллигини Рим территориясидә етирап қилди. Ватиканға зор төләм төлиди, католицизмни қоллашқа, уни оқуш орунлирида оқутушқа вә пухралиқ актларни орунлаш вақтида униң әнъәнилиригә риайә қилишқа вәдә берилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бу йеникчиликләр түпәйли фашистлиқ режим чирконың идеологиялик қоллишиға егә болди, шундақ қилип Муссолиниднің позициясини мустәһкәмлиди.

Фашистлиқ Италияниң ташқи сәясити агрессиялик һәрикәтләр билән алаһидиләнди. 1935–1936-жж. итальянлиқ-эфиопиялик урушлар Муссолининиң планлирини әмәлгә ашуруштики дәсләпки қәдәм болди. 30-жилларниң оттурисида Италия Африкидики мустәмликиләрни қайта қарашни тәләп қилишқа башлиди. 1935-жилниң октябрь ейида Италия Эфиопияға бесип кирди. 1936-жилниң әтиязида итальянлиқ-эфиопиялик уруш аяқлашти. Эфиопия Италияниң мустәмликисигә айланди.

Эфиопияни бесивалғандин кейин, Германия билән бирлишип Испанияға қарши қураллиқ интервенция башланди.

Дуче Гитлерниң кичик һәмрайи болди вә Германияниң Австрияни, Чехословакияни вә Польшани бесивелишини қоллиди, өзи Албанияни бесивелиш билән қанаәтләнди. Италия Иккинчи дуниявий урушқа Германия тәрипидә қатнашти.

Билимиңнитәкшүр:

1. Биринчи дуниявий уруштин Италия қандақ зиян тартти?
2. Немишкә фашистлиқ һәрбий күчләр иттипақиниң программилиқ тәләплири һәм буржуазияниң, һәм ишчилар билән деханларниң толуқ қоллишиға еришти?
3. “Фашизм” сөзи немини билдүриду? Итальянлиқ фашизмниң асасий алаһидиликлирини атаңлар.
4. Италиядики фашизм һакимийитиниң келишини қандақ чүшәндүрисиләр?
5. Италиядә қурулған “корпоративлиқ” дөләтниң маһийити қандақ?

§23. ГЕРМАНИЯ. ФАШИСТЛИҚ ПАРТИЯ БИЛӘН ТОТАЛИТАРЛИҚ РЕЖИМНИҢ ОРНИШИ

1918–1919-жиллардики Германиядики инқилаплиқ җәриянлар. Биринчи дуниявий урушниң ахириға қәдәр германлиқ блок дөләтлиридә турақсизлиқ вә инқилаплиқ ғулғулилар көпәйди. 1918-жили октябрьниң ахириға қәдәр Германиядики әһвалниң кәскинлишиши чекигә йәтти. Киладики кемичиләрниң көтирилишлиридин башланған инқилап бирнәччә күндин кейин пүткүл Германиягә таралди. Барлиқ йәрдә ишчилар билән соладт депутатларниң кеңәшлири пәйда болушқа башлиди. 1918-жили 9-ноябрьда инқилап Берлинда ғалибийәт қазанди. Вильгельм II кайзер әлдин қечип, монархия бирә-тола ғулиди. Германия җумһурийәт болуп җакаланди. Инқилапни башқурушни Германияниң социал-демократиялик партияси (ГСДП) өз қолиға алди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Социал-демократлар үч еқимға бөлүнди: Ф.Эберт башқурған ГСДП, мәркизий мустәқил социал-демократиялик партия (ММСДП) билән ММСДПниң сол қанити сүпитидә, К.Либкнехт вә Р.Люксембург йетәкчилигидики "Спартак иттипақи" намлиқ топ. Аброй-тәсири күчлүк ГСДП инқилапни башқурушни өз қолиға алди. Ф.Эберт йетәкчилигидики көчбашчилири инқилаптин кейинки дәсләпки һөкүмәт – Хәлиқ вәкиллириниң кеңишини (ХВК) қурди.

Бу дәристә:

- Биринчи дуниявий уруштин кейинки Германиядики инқилавий җәриянлар, Веймар Җумһурийитиниң маһийити;
- фашистлиқ диктатуриниң орнаш сәвәплири, милләтчиләр партиясиниң ички вә ташқи сәяситини қараштуримиз.

Германиядики Ноябрь инқилавиниң икки йол билән тәрәққий етиш мүмкүнчилиги болди: буржуазиялик-демократиялик инқилапниң социалистик характер елиши яки буржуазиялик җумһурийәтниң турақлиниши.

Тирәк сөзләр:

Ноябрь инқилави, Веймар Җумһурийити, репарация мәсилиси, фашистлиқдиктатура, ирқчилиқ нәзәрийәси

"Спартакчилар иттипақи" һакимийәтни Кеңәшләргә беришни қоллиди. 1918-жили декабрьда улар мәхсити Герман Социалислик Җумһурийитини қуруш билән санаәт вә банкларни дөләт мүлкигә елиш болған Германияниң Коммунистик партиясини (ГКП) қурди. Шу айда социал-демократлар Кеңәшләрни йоқитиш тоғрилиқ қарар қобул қилди. Ф. Эберт һөкүмити толуқ һакимийәтни әмәлгә ашурушқа мандат алди.

Германияниң компартияси 1919-жили январьда берлинлиқ ишчиларниң һөкүмәткә қарши аммивий һәрикитигә паал қатнашти. 1919-жили январьда Веймарда буржуазиялик Тәсис жиғини қобул қилған Конституция "Веймарлиқ" дегән намға егә болди.

Шу арида, инқилап давамлашмақта еди. 1919-жили февраль-май айлирида Германияниң барлиқ дәрлик санаәтлик мәркәзлиридә тоқунушлар йүз бәрмәктә еди. Бәзи шәһәрләрдә Кеңәшлик җумһурийәтлар җакаланди. Инқилаплиқ қозғиланниң әң парлақ чеки 1919-жили апрельда Бавар Кеңәш Җумһурийитиниң җакалиниши болди. Бирақ бир айдин кейин социал-демократларниң "ихтиярий отрядлири" Бавариядики кеңәшлик һакимийәтни йоқитиду. Инқилап 1919-жили 11-августта Веймар Җумһурийитиниң җакалиниши билән аяқлашти.

Инқилапниң нәтиҗисидә Германиядә монархия ғулитилип, буржуазиялик-демокартиялик җумһурийәт қурулди. Немис пухралири

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

демократиялик һоқуқлар билән әркинликләргә, умумийға ортақ сайлам һоқуқлири билән 8 саатлиқ иш күнигә егә болди. Барлиқ демократиялик мәсилиләр өз йешимини тапмисиму, жумһурийәтни орнитиш кайзерлик Германиягә қариғанда бир қәдәр алға силжиш болуп һесапланди.

Веймар Жумһурийити. Веймар Конституциясини қобул қилғандин кейин Германия дәсләп қетим Конституциясигә либераллиқ вә ижтимаий һоқуқлар бәкитилгән парламентлиқ демократиягә қол йәткүзди. Қанун чиқарғучи паалийәтни төрт жилда бир сайлинидиған рейхстаг атқуруп турди. Сәясәтниң идарә қилиш қаидилирини еniқлаш рейхсканцлерға тапшурулди.

Конституция, һәқиқәтән демократиялик асасқа егә болсиму, у түрлүк мәнпийәтләргә егә һәрхил партияләрниң келиши иши болди.

Еniқлаңлар!

Веймар Жумһурийитиниң сәясий қурулмисиниң алаһидиликлири.

Уруштин кейинки жилларда Веймар Жумһурийитиниң ихтисадий шараити начарлиди. Шу арида жирик магнатлар өз ихтисадий мәвқәлирини күчәйтивалди. Уруш жиллирида бейиған улар жирик санаәтлик бирләшмиләрни қурушқа башлиди.

Репарацияләрни төләш тоғрилиқ музакириләр *Дауэс планини* қобул қилиш билән аяқлашти. Әнди репарацияләрни төләшниң асасий мәнбәси аммивий истимал товарларға селинидиған селиқлар билән бажлар, төмүр йоллар билән санаәт орунлиридин елинидиған киримләр болди. Несийә түридә берилидиған чәт әллик инвестицияләр өз пайдисини йәткүзүшкә башлиди. Дауэс плани Германияниң ишләп чиқириш мүмкинчиликлирини қайта әслигә кәлтүрүшкә тәсирини йәткүзди.

1924-жилдин кейин башланған турақлишиш Веймар Жумһурийитиниң барлиқ саһалирини өз ичигә алди. Дөләт толуғи билән ишсизларни ғәмсизләндүрүш функциялирини тохтатти, 8 саатлиқ иш күни йоқитилип, һакимийәт органлири иш ташлашларни мәнъий қилиш һоқуқиға егә болди. Карханичилар иштин чиқиришқа чәксиз һоқуқлар алди.

Германлиқ буржуазияниң ихтисадий мустәһкәмлиниши әлниң ичидә сәясий реакцияниң күчийиши билән бир вақитта жүрди.

Ишчилар арисида абройи әң жуқури партия ГСДП болуп қаливәрди. Ишчилар дөләтниң сәясий өмриниң күчлүк амилиға айланди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Веймар Жумһурийтини җакалаш

1925–1927-жиллар миллий-социализмниң тәшкилий рәсимлишишиниң басқучи болди. Көплигән фашистлиқ топлар 1925-жили қурулған Адольф Гитлерниң Национал-социалистик ишчи партиясидин (НСИП) бөлүнүп чиқти.

Йерим турақлишиш Германияниң хәлиқаралиқ мәвқәлирини күчәйтиш дәври болди. 1922-жили апрельда Германия билән РСФСР дөләтләр арисида дипломатиялик вә ихтисадий мунасивәтләрни әслигә кәлтүрүшни қараштуридиған Рапалло шәртнамиси имзаланди.

Германия Версаль шәртнамисини қайта қараштуруш билән Германияниң хәлиқарилиқ бирләшминиң тән һоқуқлуқ әзаси сүпитидә қобул қилиниши үчүн изчил тиришти. Германияниң Милләтләр Лигисиға кириши бу йөнилиштики ишларниң мувапәқийәтлик екәнлигини билдүрди.

Юнг плани репарация мәсилилирини бирә тола һәл қилип, Рейн вилайитидин иттипақдашлириниң оккупациялик әскәрлирини муддитини бурун чиқиришниң шәрт-шараитини һазирлиди.

Ойлиниңлар!

Дауэс вә Юнг планлири бойичә репарация мәсилилирини рәтләш немишкә герман машинисини әслигә кәлтүрүшкә ярдәмләшти?

Умумән, Веймар Жумһурийити вақтида дөләттә селиштурма түрдә турақлиқлиқ орниди. Шуниң билән биллә бу дәвирдә чәт әлдин кәлгән несийәләр бәдилигә тәңләштүрүлгән ташқи сода

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Килдики матрослар намайиши

тәңпуңлиғиниң-балансиниң йоқлиғи билән чүшәндүрүлидиған ихтисадий боһранниң дәсләпки бәлгүлири пәйда болди.

Урушниң ақивети, ихтисадий вә сәясий боһран. Башқа Европилиқ дөләтлергә қариғанда Германиягә қаттиқ тәсир қилған ихтисадий боһран сәясәтниң радикаллишишида муһим роль атқурди.

Өч елиш (реванш) вә уруш мәхситини алға қойған Германияниң башқурғучи синиплири пәқәт диктаторлуқ режимни орнитиш арқилиқ униңға қол йәткүзүшкә болидиғанлиғиға ишәнди. Социал-демократиялик реформизму, буржуазиялик-парламентлиқ демократияму монополистлиқ капитал стратегиясиға мувапиқ кәлмиди.

1930-жили ГСДП башқурған "Чоң коалиция" парчиланди. Бу әһвалда жирик капиталниң әң реакциялик бөлиги нацистлиқ партиягә үмүт артти.

Мошу дәвирдә нацистлиқ партия өзиму паал түрдә һакимийәткә интилди. Умумий әһвал буниңға қолайлиқ болди. НСИП ишчиларниң, оттура һал хәлиқниң начар әһвалини пайдилинип, популистлиқ, сахта шиарларни алға тартти. Немис хәлқиниң қисим көргән миллий сезимлирини пайдилинип, милләтчиләр "Версаль кишәнлири йоқитилсун!" дегән шиарларни товлиди, Германиягә мустәмликиләрни қайтурушни тәләп қилди вә "Улуқ Германияни" қурушқа үндиди.

Монополистлиқ капиталниң зор қисми фашистик диктатуриниң орнишиға маслишишқа башлиди.

Фашистлиқ партия билән тоталитарлиқ режимниң орниши. 1925-жилдин дәсләп нацистлар фашистлиқ партияниң аммивий

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

базисини қуруш арқилиқ "рейхстаг үчүн күрәшни" башлиди. Жәмийәтлик ойни партиялик учришишлар билән жиғинлар, байрақ көтәргән жүрүш, намайиш, спорт оюнлири билән в.б. арқилиқ көрситип турди.

Кейин 1932-жили ноябрьда карханичилар билән банкирлар президент Гинденбургтин нацистларниң даһисиға империяниң канцлери лавазимини беришни сориди. 1933-жили 30 -январьда Гитлер канцлер болди вә партиялик һәм дөләтлик һакимийәтни қолиға топлиған һөкүмранға айланди.

Гитлерға хәлиқниң һәрхил жәмийәтлик синиплири билән груһлири аваз бәрди. Бирақ һөкүмран топларниң беваситә қоллиши Гитлерниң тез арида милләт даһиси атиғини елишиға тәсир йәткүзди.

Германиядә фашистлиқ диктатуриниң орниши немис буржуазиясиниң һалсириғанлиғини билдүрди. Биринчи дуния урушидики мәғлубийити, ишчи һәрикитиниң инқилавий зәрбилири билән ихтисадий боһрандин кейин һалсириған немис буржуазияси, парламентаризм билән буржуазиялик демократия услуплири билән һакимийәт жүргүзүшкә мадари қалмиди.

Социал-демократиялик партияниң көчбашчилириниң буржуазия билән һәмкарлиқ сәяситини жүргүзүшиниң нәтиҗисидә ишчи синипи иккигә бөлүнүп, фашизм билән күришидиған умумий миллий мәйданни қуралмиди фашизм билән күришидиған умумий миллий мәйданни қуралмиди. Шуниң үчүн гитлер тәрәпдарлири һакимийәткә оңайла қол йәткүзди.

Гитлерчиларға һакимийәтни бесивелишқа ярдәмлишидиған новәттики муһим амил – Германиядики барлиқ реакциячил күчләрниң партиягә чәксиз малийәвий вә сәясий қоллаш көрситиши болди.

Германиядики фашистлиқ диктатуриниң орнишиға американлиқ вә инглиз монополиялириму қоллаш көрсәтти. Дәсләптә улар Германияниң һәрбий иқтидарини әслигә кәлтүрүшкә ярдәмләшти. Кейин Европадики демократиялик күчләрни бесиш билән Кеңәш Иттипақиға қарши агрессиялик урушни башлаш мәхситидә фашистлиқ диктатуриниң орнишиға ярдәмләшти.

НСИПниң муһим стратегиялик мәхсити парламентлиқ демократия билән пухралиқ әркинликләрни тохтитиш, асасий партияләрни тарқитиш болди.

Дөләтниң бешида турған национал-социалислик партия 1933–1934- жж. барлиқ оппозициялик партияләр билән һәрикәтләрни йоқ қилди. Асасий зәрбә коммунистлар билән социал-демократларға тәгди: у партияләрниң хизмити мәнъий қилинди, уларниң вә-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Фашистларниң һакимийәткә келиши

киллириниң көпчилиги түрмигә қамалди. Шундақ қилип, Фашистлиқ партия йеганә һөкүмран партиягә айланди. Шуниңдин кейин мустәқил кәспий иттипақлар тарқитилип, уларниң орниға Герман әмгәк мәйдани кәлди. Пәйдин-пәй һөкүмран партия билән дөләтлик аппаратниң өз ара бирләштүрүлүши әмәлгә ашурулди. Министрликләр билән мәһкимиләрни тазилиғандин кейин бурунқи әмәлдарларниң орниға нацистлар кәлди.

Фашистлар аммивий, тутқун қилишларни, азаплашларни жарий қилди. Һакимийәткә кәлгәндин кейинки биринчи алтә һәптә ичидә гитлерчи һөкүмәт 18 миңға йеқин коммунистларни қамаққа алиду.

Нацистлиқ партиянiң иҗтимаий-ихтисадий сәясити. Гитлерниң фашистик партияси миқияслиқ вә ультра шиарвазлиқни орнатти. Германиянiң ишчи синиплириниң барлиқ еғирчилиқлири Версаль шәртнамисиниң кесиридин дәп ишәндүрүп, һакимийәткә кәлгәндин кейин Версаль шәртнамисини бузушқа, қураллинишқа бағлиқ чәклимиләрни йоқитишқа, Германиягә Биринчи дуния уруши дәвридики территорияләрни қайтуруп, “германлиқ ирққа”, “можутлуқ кәңлигигә” һәжәтлик территорияләрни бесивелишқа вәдә бәрди.

Нацистлиқ идеологиянiң муһим бәлгүлири антисоциализм, пангерманизм, национализм билән шовинизм, ирқчилиқ, антисемитизм болди. Улар немисларниң ирқий артуқчилиғиниң “нәзәрийәсини” алға сүрүп, Германиянiң башқа милләтләрни башқурушқа тегишлик екәнлигигә испатлар көрситиш арқилиқ шовинизмни техиму овж

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

алдурди. Ишсизларға – иш, ишчиларға – жуқури мааш билән яхши әмгәк шараитлирини, ихчам егиликләргә – ижарә һәққини йоқитиш билән субсидия бериш, кичик содигәрләр билән қол һүнәрвәнләргә селикларни төвәнлитиш билән әрзән несийәләрни жарий қилиш, сабиқ офицерларға йеңи әскәрләрни топлаш вә өч елиш ойлирини әмәлгә ашурушни вәдә қилди. Миллионлиған содигәрләр, қол һүнәрвәнләр, деханлар, хизмәтчиләр, әмәлдарлар, офицерлар билән арқида қалған ишчилар фашистларниң ижтимаий вә милләтчилик шиарлириға көнди.

Мәдәнийәтни бир изға селиш әмәлгә ашурулди. Прогрессив немис вә чәт әллик авторларниң әсәрлири отқа өртәлди.

Гитлерчилар яш әвлатниң милитарислик, шовинислик вә иркчилиқ тәрбийә елишини жилддий күзәтти. Яшлаарниң идеологиялик тәрбийиси "Юнгфольк", "Гитлерюгенд", "Немис қизлириниң иттипақи" охшаш тәшкилатлар арқилиқ жүргүзүлди.

Ениқлаңлар!

Қандақ жәмийәтлиқ синиплар нацистлиқ партияни қоғдиди?

Нацистлар күчлүк теоррористлиқ аппарат қурди. 1933-жили апрельда гитлерчилар *гестапо* – мәхпий сәясий полициясини қурди; униң вәзиписи режимниң рәқиплиригә аммивий назарәт орнитиш билән йоқитиш болди. Униң назаритидә Бухенвальд, Дахау, Равенсбрюк, Маутхаузен, Заксенхаузен, Флоссенбург концлагерьлири болди. 300 миңдин артуқ немислар концлагерьларға қамилип, 100 миңдин артуғи рәһимсиз өлтүрүлди.

Хәлиқниң бесим бөлиги чоң жиддий террор, ижтимаий шиарлар,ишсизлиқни йоқитиш нәтижисидә нацистлиқ режимни қоллашқа башлиди. Бирақ немисларниң барлиғи нацистларниң кәйнидин әгәшмиди. Нацистларға қаршилишишниң тәшкилатлири пәйда болушқа башлиди.

Үчинчи рейхниң агрессивлиқ ташқи сәясити. Герман нацизми аммивий уруш вә иркчилиқ иерархиясигә асасланған йеңи дуниявий тәртипни орнитишқа интилди. Гитлер билән униң әтрапидикиләр Шәриқтики "тирикчилик кәңлигигә", йәни Кеңәш Иттипақиға қарши уруш планлирини жакалиди. Шуниң билән биллә улар Версаль шәртнамисини күчидин қалдурушни тәләп қилди. 1933-жили 14-октябрьда Германия Милләтләр Лигисидин чиқип кәтти. 1935-жили 13-январьда Саарда хәлиқ райини синаш өткүзүлүп (рефернедум), униң нәтижилири бойичә Саар облуси Германиягә қайтидин қошулди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Гестапо – Гитлерниң мәхпий полицияси

1935-жили 16-мартта гитлерлиқ һөкүмәт Германиядә умумийға бирдәк һәрбий мәжбурийәтни қайта тикләш тоғрилиқ қарар қобул қилди. У Версаль шәртнамисини бузуш болуп һесапланди. Германияниң мурәккәп һәрикәтлириниң нәтижисидә 1935-жили Англия һәрбий-дениз келишими имзаланди. Германия су үсти флотини, су асти кемилирини тутушқа һоқуқ алди. Бу шәртнамә Версаль шәртнамисини икки тәрәплимә бузуш болуп һесапланди.

1936-жили 7-мартта Германия рәсмий түрдә Версаль течлиқ шәртнамисниң Рейн демилитаризациялик зониси тоғрилиқ пунктини күчидин қалдуридиғанлиғини жакалиди. Шу күни Рейн тәвәсигә немис әскәрлири бесип кирди. Шундақ қилип, Европида дуния урушиниң иккинчи мәнбәси қурулди.

Билиминнитәкшүр:

1. Ноябрь инқилави немишкә аяқлашмиған характерда болди дәп ойлайсиләр?
2. Веймар Жумһурийитиниң ташқи сәяситиниң асасий йөнилишлири қандақ болди?
3. Фашистик партияниң һакимийәткә келишиниң сәвәплири немидә болди?
4. Германияниң Версаль шәртнамисини биртәрәплимилик бузуши немләрдә әкис етилди?

   Бәс-муназирә: Германиядә фашистларға һакимийәткә келишкә йол қоймаслиқ мүмкинмеди?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

§24. ИСПАНИЯ УРУШ АРИЛИҚ ДӘВРИДӘ

Испаниянин Биринчи дуния урушидин кейинки әһвали. Испания Европидики тәрәққият җәһәттин арқида қалған дөләтләрниң бири болди. Испан-Америка урушида мәғлубийәткә учриғандин кейин, бу дөләт зор боһранға учриди. Бурунқи күчлүк испан монархиясиниң дәврани өтти. Йәр даваси билән миллий мәсилиләрниң һәл қилинмаслиғи әлдики боһранни техиму кәскинләштүрди.

Биринчи дуния урушида Испания бетәрәп мәвқәдә болди. Уруш Испаниянин товарлириға болған еһтияжни көпәйтип, мувапиқ һалда, бу әл сәяситини көтиришкә тәсир қилди. Бирақ у узаққа бармиди. Урушниң аяқлишиши ихтисадий боһранға әкелип, испан җәмийитиниң мәсилилири техиму кәскинлишип кәтти.

Солчи сәясий күчләр пааллишишқа башлиди. Қозғиланлар, иш ташлашлар, намайишлар, террористлиқ актлар арқилиқ дөләтни йоқитишни көзлигән анархистлар зор тәсиргә егә болди.

1921-жили язда Испанияда зор боһран башланди. Бу боһран испан әскәрлириниң Мороккода Риф Жумһурийитиниң исиян чиқарғучи қәбилилиридин йеңилишидин кейин пәйда болди. Башқурғучи партия билән падиша хәлиқниң ишәнчисидин айрилди. Бу әһвалда дөләтлик ағдурушни әмәлгә ашурушқа һечким тосалғу болалмиди. Ағдурушни 1923-жили 13-сентябрьда генерал Мигель Примо де Ривера әмәлгә ашурди.

Примо де Ривера һөкүмәтни алмаштурған һәрбий диктатурини (хунта) орнатти, кортесларни (парламенти) тарқитивәтти, пәвқуладдә әһвални жарий қилди, конституциянин һәрикитини тохтатти. Жайжайларда һакимийәт һәрбий губернаторларға берилди. Диктатура өз мәхситини Испанияни "йеңилаш" дәп жакалиди. Бирақ бу йеңилаш Италия үлгиси бойичә жәмийәтниң фашистлинишиға әкәлди. Каталонлуқлар вә баскларни мәжбурий испанлаштуруш жүргүзүлди. Ташқи сәясәттә "Улуқ Испания" – бәрпа қилиш йөнилиши қолға елинди.

Бу дәристә:

- Испаниянин уруш арилиқ дәвирдики әһвали, буржуазиялик-демократиялик инқилапниң маһийити;
- Хәлиқчил мәйданниң сәясити, пухралар урушиниң сәвәви вә 1936—1939- жж. фашистлиқ басқунчилиқниң беришини;
- Ф.Франко диктатурисиниң орнишини қараштуримиз.

Тирәк сөзләр:

хунта, Хәлиқчил мәйдан, пухралар уруши, франкистлар, диктатура

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Мигель Примо де Ривера

Ихтисадий әһвални турақландуруш вақитлиқ һәрбий-монархиялик режимни күчәйтти. 1925-жили Примо де Ривера һәрбий һакимийәтни пухралиқ һакимийәткә алмаштурди, бирақ буниңдан һакимийәтниң маһийити өзгәрмиди. Бу режимниң утуғи селиштурма түрдә иҗтимаий тиничлиқ вә ишчиларниң турақлиқ әһвалини тәминлиши болди.

Бу кәспий иттипақлар билән һәмкарлишиш нәтиҗисидә әмәлгә ашти. Бирақ ихтисадий боһран 1929–1933-жж. диктатуриға паал қаршилиқ көрситишкә әкәлди. Һәрбийләрниң өзи униңдан ваз кәчти. 1930-жили 28-январьда Примо де Ривера истипаға кетишкә мәҗбур болди. Әлдә җумһурийәтни әслигә кәлтүрүш үчүн аммивий һәрикәтлири пааллашти 1930-жили 12-декабрьда монархияни арналған утуқсиз һәрикәт ясилип, исиянчилар қолға елинди.

Буржуазиялик-демократиялик инқилап. 1931-жили 12 -апрельда Испанияда җумһурийәтни қоллиғучилар йеңишкә йәткән сайлам болуп өтти. 14-апрельда Альфонс XIII падиша әлдин қечип, шу күни Испания җумһурийәт болуп җакаланди. Бу течлиқ демократиялик инқилап болди. Һакимийәт вақитлиқ А. Саморағa өтти.

Йеңи һакимийәтниң алдида: әлдә аграрлиқ ислаһат өткүзүш (сәвәви йәр егилигүчилргә 67% йәр тегишлик еди; миллий мәсилиләрни һәл қилиш); ишқа ярамлиқ турғунларниң 40%-и өз ичигә алған ишсизлиқни йоқитиш мәсилилири җиддий турди.

Бу вақитта Испаниядә төрт милләт риваҗланди: испанлиқ, каталонлуқ, басклиқ вә галисийлиқ милләтләр. Ахирқи үчи автомияға қошулди. Уларға әл территориясиниң 15,6%-и билән 6 миллион турғунлири тегишлик болди. Күн тәртивидә католиклиқ чирко билән мунасивәт орнитиш, испанлиқ миллий санаәтни қоғдаш, һәрбий ислаһат жүргүзүш, шуниң билән биллә бир қәдәр иҗтимаий мәсилиләрни һәл қилиш охшаш мәсилиләр турди.

Вақитлиқ һакимийәт кортесқа сайлам өткүзүп, жуқурида аталған мәсилиләрни һәл қилишқа қаритилған бир қатар қанунлар ни җарий қилди.

А.Самора президент болуп сайланди. Йеңи демократиялик Конституция қобул қилинди. Чиркони дөләттин бөләклиди. Чирколуқ диний орденлар йоқитилди. Каталония автономия алди. Аграрлиқ ислаһатниң өткүзүлидиғанлиғи: йәр егилиридин йәрни сетивелип аддий хәлиқә тарқитилимиғанлиғи билдүрүлди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Бирақ һөкүмәтниң ислаһатларни жүргүзүштики жүрүәтсизлиги, аддий хәликкә әнүәнивий зор тәсир қилғучи католиклиқ чиркосиниң һакимийәткә арилишиши 1933-жилқи сайламда оң тәрәп блокниң ғалибийитигә әкәлди. Улар ислаһат жүргүзүшни тохтатти. Баскларға автономияни тәминләштин ваз кәчти. Рәқиплиригә һөкүмәт һәрбий күчни қарши қойди.

Хәлиқчил мәйданниң ғалибийити. 1933-жили сабиқ диктатор Хосе Антонио Примо де Риверанiң оғли Испанлиқ фаланга партиясини қурди (испанлиқ фашистлар). У жумһурийәтни йоқитишни, һакимийити күчлүк унитарлиқ дөләт қурушни, католик чирксиониң һоқуқлирини кәңәйтишни усунди.

1934-жили һөкүмәтниң сәяситигә қарши аммивий хәлик наразилиқлири пәйда болди. Каталония өз мустәқиллигини жакалиди, Астуриядә қураллиқ қозғилаң йүз бәрди. Сол тәрәп күчләрниң бирлигиниң йоқлиғи бу наразилиқларни бесишқа әкәлди.

Мәғлубийәтни етирап қилмиған сол тәрәп күчләр 1936-жили бир қәдәр ислаһатлиқ программилирини усунған "Хәлиқчил мәйданни" қурди. Сәясий тутқунларға кәчүрүм, демократиялик һоқуқ вә әркинлик, Каталониянiң автономиясини тәминләш, кириминi көпәйтиш, селиқни азайтиш, аграрлиқ ислаһат жүргүзүш мәсилилири қараштурулди. Программа 1936-жили февраль ейида қоллашқа еришип, Хәлиқчил мәйдан һакимийәткә кәлди.

Ойлиниңлар!

Испаниядә Хәлиқчил мәйданни қурушқа немә сәвәп болди?

Униңға қарши әскәрләргә таянған оң тәрәп күчләр қозғилаң тәйярлиди. Қозғилаңни тәйярлиған Хосе Антонио Примо де Ривера башлиған топ тәркивидә генерал Санхурно вә генерал Ф. Франколар болди.

Пухралар уруши вә фашистлиқ басқунчилиқ. Қозғилаң 1936-жили 17-июльда Мароккода башланди. Кәләси күни уруш Испаниянiң башқиму тәвәлиригә тарқилиду. Қозғилаңчиларға испан әскәрлириниң 80 % болушти. Униң ақиветидин 20 миң офицердин жумһурийәтни яқлиғучи 500 офицерла қалди, бирақ авиация билән флот жумһурийәтни яқлиғучилар қатарида қалди. Әлдә пухралар уруши башланди.

Атаңлар!

Испаниядики пухралар урушиниң сәвәплири немидә?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қозғиланчиларда көплигән мәсилиләр пәйда болди: Хосе Антонио Примо де Ривера тутқун қилинип, дарға есилип қәтъл қилинди, Санхурно учақ апитигә учриди, Ф. Франко марокканлиқ әскәрләр билән биллә Мароккода жумһурийәтлик флот қоршавиға чүшти. Қозғиланчиларға мәғлубийәткә учраш ховупи төнди. Бирақ Италия билән Германия Ф. Франконин тәрәпдарлариға, франкисларға ярдәмгә кәлди. Улар учақлар вә мароканлиқ әскәрләрни Испанияға йәткүзүп, қозғиланчиларни қурал-ярақ билән тәминлиди. 200 миң итальянлиқ вә немис әскәрлири франкисларни яқлиғучилар сепидә тәрәпдарлар қатарида урушқа қатнашти.

1936-жилқи қозғиланға йетәкчилик қилған генерал Ф. Франко қозғиланнин мәхсити: "Тоталитарлиқ дөләт, ижтимаий течлиқ вә аммибап гүллиниш" дәп жакалиди.

Қозғиланнин башлиниши жумһурийәтлик һөкүмәтнин алдиға франкисларға қаршилиқ көрстиш вәзиписини қойди. Испан санаити һәрбий техникинин көплигән түри билән жабдуқларни ишләп чиқирилмиғанлиқтин көплигән қийинчилиқлар пәйда болди. Һәрбий кадрлар тапчиллиғи кәскин сезилди. Англия, Франция вә АҚШ һөкүмитигә қурал-ярақ сетип беришини сориған жумһурийәтчиләр тәливи орунланмиди. Бу дөләтләрнин һөкүмәтлири хәлиқаралиқ һоқуққа мувапиқ өзгиму дөләтнин ички мәсилисигә арилишалмайдиғанлиғини тәкитләшти.

Ғәрипнин һөкүмәтлири Россиягә қураллиқ басқунчилиқ вә антибольшевиклиқ күчләргә көрсәткән ярдими билән сәлбий тәжрибисиниму һесапқа алған еди.

27 дөләт арисида Испаниянин мәсилисигә арилашмаслиқ тоғрилиқ келишим имзаланди. Бирақ Италия билән Германия бу келишимгә риайә қилмай, франкисларға қурал-ярақ йәткүзүп бәрди. 1936-жили СССР жуқуридики келишимгә риайә қилмайдиғанлиғини билдүрүп, жумһурийәтчиләрни һәрбий кеңәшчиләр вә қурал-ярақ билән тәминләйдиғанлиғини ейтти.

Жумһурийәтни қоғдаш мәхситидә Испанияға фашизмға қарши күришишкә 35 миңдин 42 миңғичә адәм кәлгән. Булардин интернационалліқ бригадилар қурулди.

Еniқлаңлар!

Жирик дөләтләр Испаниядики пухралар урушиға мунасивәтлик қандақ принципта болди?

1936-жили сентябрьда Ларго Кабальеронин йетәкчилигидә бир қәдәр ислаһатлар әмәлгә ашурулған йеңи жумһурийәтлик һөкүмәт

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қурулди. Назарәт астида болған наһийәләрдә йәр егилигүчилрниң һоқуқлири бекар қилинип, йәр аддий хәликкә бөлүп берилди. Жирик карханилар дөләт мүлкигә елинди. Башқа карханилар кәспий иттипақларға башқурушқа берилди. Каталонлуқлар билән басклар автономия һоқуқини алди.

Бирақ сәясий режим демократиядин жирақлашти, униң сәвәви һәрбий вақит билән бағлиқ болди. Демократиядин жирақлашниң йәнә бир сәвәви СССРниң ярдимигә таянған коммунистларниң тәсири болди.

СССР коммунистлириниң иш-һәрикитини әйни петичә көчәргән Испанлиқ коммунистлар Каталонияда абройлуқ тәсири бар троцкисларға қарши күрәш башлиди. Әлдә жазалиғучи органларниң тәқипләшлири башланди.

Испаниядә кеңәшлик үлгә бойичә фашистлар билән мунасивәттә болди дәп троцкисларға әйип тақилип, кеңәшлик үлгидики сот процессини-жәриянини жүргүзүш һәрикитиму болди. Шундақ қилип, испан демократияси Испан жумһурийитидин бурун өз можутлуғини тохтатти.

1936–1937-жж. асасий күрәш Мадрид әтрапида болди. Бирақ франкисларниң барлиқ һуҗумлири мәғлубийәткә учриди. Мадридни

“Кондор” легионлири бомбилиған Мадрид. 1936-ж., декабрь

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

бесивелишқа һәрикәт қилған бу франкисларниң утуқсиз һәрикитидин кейин, Германия билән Италия очуқ арилишишқа башлиди. 200 миңға йеқин әскәрләр: немисниң "Кондор" легиони, немис-итальян экпедициялик корпуси, португаллиқ әскәрләр в.б. киргүзүлди.

Шималий-ғәриптин жумһурийәтчиләргә зәрбә беримиз дегән италиялик корпусниң һәрикити утуқсиз аяқлашти. 1937-жили Гвадалахара шәһәриниң йенида италиялик корпус вәйран қилинди.

Бу мәғлубийәттин кейин франкислар троцкислар билән коммунистларниң арисида болған келишмәсликләрни қоллинишқа тиришип, асасий күчни Каталонияға қарши пайдилинишқа киришти. 1937-жили 3–6-майда Ларго Кабальеронiң тәрәпдарлири коммунистларниң сәяситигә қарши Барселониға қураллиқ һужум башлиди.

1937-жилниң оттурисида Ғәрип державилири Испаниядә болуватқан һәрикәтләргә арилашмаслиқ сәяситини тутушни давамлаштурди. Бу, әмәлиятта, Испан Жумһурийитини қоршавға елишни билдүрди. Лондон билән Париж генерал Ф.Франкони италия-германлиқ қоллишини байқимасқа селивалди.

Испаниядә болған пухралиқ урушқа арилашмаслиқ сәясити вақит өтүп фашистлиқ диктаторларниң Европилиқ континентта мустәһкәмлинишигә әкәлди.

Ф.Франко диктатурисиниң орниши. 1938-жили апрельда франкисларниң әскәрлири Каталонияни жумһурийәтниң территориясидин бөлүвәтти. Жумһурийәтлик әскәрләрниң 1938-ж. июль ейидики қоршавни бузушқа урунуши дегән һәрикәтлири утуқсиз аяқлашти. 1939-жили Каталония бесивелинди. Жумһурийәтчиләрниң назаритидики территория Франциядин бөлүнүп қалди.

1939-жили февральда Англия вә Франция жумһурийәтлик һөкүмәт билән мунасивитини үзүп, генерал Франконiң йетәкчилигидики һөкүмәтни етирап қилди. СССРму қурал-ярақ билән тәминләшни тохтатти. 1938-жили Испаниядин бәйнәлмиләлчилик (интернационаллиқ) бригадилар чиқирилди. Хәлиқарилик йәккилиништә қалған Мадрид мудапийәсиниң қомандани полковник Касадо 1939-жили 6-мартта ағдурушни әмәлгә ашуруп, жумһурийәтчи һөкүмәтни ағдуруп ташлиди вә Ф.Франко билән музакириләрни башлиди. Коммунистларниң қозғилаң көтириш урунуши бесип ташланди.

Жумһурийәтчиләрниң назарити астидики территорияләргә франкислиқ әскәрләр кирди. 1939-жили марттин дәсләп 1975 -жилғичә Испаниядә генерал Ф. Франконiң диктатуриси орнитилди.

Франкислар өз рәқиплирини тәқипләшкә башлиди. 1939–1944-жж. 200 миң адәмгә өлүм жазаси тайинланди. 270 миң адәм

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

түрмигә қамалди, 300 миң адәм вәтинини ташлап кетишкә мәҗбур болди.

Уруш Испанияға еғир зәрдапларни елип кәлди, 1 миллион адәм қаза болди, 500 миң адәм вәтинини ташлап кетишкә мәҗбур болди әл харабилиққа айланди.

Шундақ қилип, Испаниядики Хәлиқчил мәйдан фашизмға қарши күрәшниң шәкили болди, бирақ униң альтернативиси болалмиди.

Билиминңнитәкшүр:

1. Биринчи дуния уруши Испаниянiң тәрәққиятиға қандақ тәсир қилди?
2. М.Примо де Ривераниң диктатурисиға еniқлима бериңлар.
3. Испаниядики Хилиқчил мәйдан программасини баhалаңлар.
4. Пухралиқ уруш вақтида мәйдандики әhвал қандақ риважланди?
5. Пухралиқ урушта җумhурийәтчиләрниң мәғлубийәткә учраш сәвәвини ейтип бериңлар.

Бәс-муназирә: Испаниянiң Хәлиқчил мәйдан билән Франциянiң Хәлиқчил мәйданини селиштуруңлар. Охшашлиқлири билән пәрқини атаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ИККИНЧИ ДУНИЯ УРУШИ. СӘВӘП ВӘ АҚИВӘТЛИРИ

§25. ИККИНЧИ ДУНИЯ УРУШИ. СӘВӘП ВӘ АҚИВӘТЛИРИ

Бу дәристә:

- Агрессор дөләтләр блогиниң қурулуши, "тиничландуруш сәясити" аншлюс, Мюнхен тил бириктүрүши,
- Европидики уруш һарписидики боһран. Молотов, Риббентроп пакти тоғрилиқ билимиз.

Тирәк сөзләр:

Антикоминтернлиқ пакт, "тиничландуруш сәясити", аншлюс, Мюнхен тил бириктүрүши, кепилликләр сәясити

Агрессор дөләтләрниң блогиниң қурулуши. 1930-жж. оттурисидин башлап Европилиқ қитъәдә тоқунушларниң иқтидар-мүмкинчилиги өсүшкә башлиди. Барлиқ Версаль-Вашингтон системисиға ховуп төнди. Германия, Италия билән Япония уруштин кейинки рәтләшниң шәртлирини бузушқа башлиди. Бу дөләтләр күч бесимлиғиға асасланған "йеңи тәртипни" қуршни халиди. кәлди. "Йеңи тәртип" бойичә пүткүл аләм мошу үч дөләт арисида бөлүнүши тегиш еди.

Япония, Италия билән Германияниң ортақ мәнпийәтлири уларниң тез йеқинлишишиға әкәлди. Үч дөләт қураллиниш мусабиқиси билән аләмни күчләп қайта қурушниң тәшәббускари болди. 1936-жили октябрьда итальян-германлиқ һәмкарлиқ протоколи имзаланди. Тарихта у "Берлин – Рим оқи (оси)" дегән нам билән қалди.

Кейин шу жилниң ноябрида Германия билән Япония Коммунистлиқ Интернационалға қарши күрәш тоғрилиқ келишимгә – Антикоминтерн пактқа қол қойди. Пактниң мәхсити – дуниявий һөкүмранлиқни бесивелиш үчүн коммунистик идеологияниң техиму кән тарқилишиға йол қоймаслиқ болди. Тәрәпләр Коминтерн паалийити бойичә өз ара әхбарат алмаштуруш вә униңға қарши бирлишип күришишкә тегиш болди.

Бу пактқа 1937-жили Италия қошулуп, Берлин – Рим – Токио үч булуңлуғи қурулди. Шундақ қилип, бу келишимләрниң асасида үч агрессор дөләтләрниң блоги қурулди. Кейинәрәк Антикоминтерн пактиға һакимийәт бешиға германлиқ нацизм билән итальянлиқ фашизм идеологиясини қоллайдиған һөкүмәтләр қошулди.

Мошу дәвирдин башлап агрессивлиқ дөләтләрниң басқунчилиғиниң йеңи дәври башланди. 1937-жили июльда Япония Хитайға

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Берлин–Рим–Токио үчбулуңлиғи. Антикоминтернлиқ пакт

һужум қилди. Бежинни бесивелип, японлуқ әскәрләр Хитайниң мәркизий провинциялириға интилди. Германияниң миллий-социалислик партиясиниң биринчи орундики мәхсити –“һаятий кәңликни” күч билән бесивелиш болди. Шундақ қилип Германия билән Япония “Коминтерн билән күрәш” түридә “Антикоминтернлиқ пактни” дуниявий һөкүмранлиқ үчүн урушқа тәйярлиқ сүпитидә пайдиланди.

Ойлиниңлар!

Немишкә Милләтләр Лигиси Германия, Италия вә Японияниң агрессорлуқ акциялирини тохтитишқа ажиз болди?

Ғәрип державилириниң “ Тиничландуруш сәясити” вә Австрияниң қошулуши(аншлюси). Үч агрессор дөләтниң йеқинлишиш жәрияни беришида диктаторларни тохтитишқа қабилийәтлик коллективлиқ бехәтәрлик системиси қурулмиди. Әксичә инглиз-француз лагерида өзлириниң қуруқлуқтики мәвқәлирини сақлашқа зөрүр бирлик байқалмиди. Ғәрип әллириниң зиддийәтлири билән тоқунушлириға уларниң Кеңәш Иттипақи билән зиддийәтлири қошулди. Буниңдин башқа, Англия билән Франция А.Гитлерниң планиниң ховупини мувапиқ баһалимиди, АҚШ болса Европилиқ ишларға тамамән қатнашмиди.

Бу әһвални Англия билән Франция өзлириниң бехәтәрлигини тәминлдәш үчүн “тиничландуруш сәяситини” етирап қилди. У

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Версаль системисини қисмән модернизацияләш арқилиқ чоң урушни болдурмаслиқ мәхситини көзлиди.

Ядиңлардасақлаңлар!

"Тиничландуруш сәясити" — агрессорға йол бериш вә сениң раст дәшкә асасланғансәясәт.

1937-жили Германия Австрияни қошувелишқа тәйярлиқни башлиди. Униң үчүн қолайлиқ әһвал пәйда болди, сәвәви Ғәрип державилири Австрияни қошувелишни агрессия акти сүпитидә әмәс, Германияни "тиничландуруш" мәхситидики қәдәм сүпитидә қараштурди.

1938-жили февральда Австрия канцлери Шушниг дөләтни Германияниң назарәт қилишиға беридиған ультиматумға қол қоюшқа мәҗбур болди. Шуниң билән биллә Шушниг австриялик армиягә немис әскәрлири дөләт территориясигә киргән әһвалда улар билән тоқунушмаслиққа буйруқ бәрди. Мартниң 11дин 12-исигә қараған түндә герман әскәрлири Австрия территориясигә киди. Австрия армияси тәслим болди. 1938-жили 13-мартта Гитлер Венаға тәнтәнилик түрдә кирди вә шу күни "Австрияниң Герман Рейхи билән қошулуши тоғрилиқ" қанун жакаланди. Шундақ қилип, Австрияниң аншлюси әмәлгә ашурулди.

Ядиңларда сақлаңлар!

Аншлюс (нем. *anshiuss*қошулуш. иттипақ), Австрияниң Германия тәркивигә қошулуши.

Австрияни бекиндуруш қан төкүшсиз әмәлгә ашти, бирақ Вена өзиниң мустәқиллигидин Германия тәрипидин төнгән қисим ақиветидин айрилғанлиғини һәммиси чүшинип турди. Европа хәритисидин мустәқиллиги Милләтләр Лигиси тәрипидин капаләтләндүрүлгән егимән дөләт – Австрия йоқалди. Австрия аншлюси Версаль системисиниң турақлиқлиғиға қаттиқ зәрбә болди. Аншлюс Англия билән Франциянин "тиничландуруш сәяситигә" өтүшини бәкитти.

1938-ж. Мюнхен келишими. 1938-жили Австрияни қошвалғандин кейин Гитлер вермахтқа Чехословакияни бекиндуруш тоғрилиқ мәхпий буйруқ бәрди. Гитлерчилар банә сүпитидә Чехословакияниң турғунлириниң бесим бөлиги немислардин тәшкил тапқан Судет вилайитидики әһвални пайдиланди. Шуниң билән биллә Чехословакия ишләп чиқириши Европидики әң тәрәққийләнгәнләрниң қатарида болди. Гитлер бу вилайәтниң Чехословакиядин бөлүнүп, Германия тәркивигә қошулушини тәләп қилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Чехословакияниң бу тәләпләргә қарши туруши Англия билән Франция тәрипидин ажизлитилди. Улар чехословакиялик һөкүмәткә тәләпкә көнүш лазимлиғи тоғрилиқ мәслиһәт бәрди. Бу фашистлиқ Германияни "тиничландуруш сәяситиниң" давами болди. Униң жирақни көзлигән мәхсәтлири болди, еник ейтқанда – герман экспансиясини Шәриққә қаритишни көзлигән еди.

1938-жили 29–30-сентябрьда Мюнхенда Германия, Италия, Англия билән Франция һөкүмәт рәислириниң учришиши болди. Учришишниң мәхсити егимән Чехословакия дөлитиниң кәлгүси тәғдирини еniқлаш болди. Чехословакиялик вәкил жиғинға қатнашмиди. Бу дөләтниң тәғдирини Гитлер, Муссолини, Чемберлен билән Даладье һәл қилди. Бу келишим Мәркизий Европиға хелила өзгиришләр әкәлди.

Қобул қилинған шәртнамә бойичә Чехословакия он күнлүк муддәттә Судет облусини у йәрлдики барлиқ қурулушлири билән биллә Германияға өткүзүшкә тегишлик болди. Бу Чехословакияни униң территориясиниң бәштин биридин, еғир вә һәрбий ишләп чиқиришиниң асасий бөлигидин айришни билдүрди.

Еniқлаңлар!

Мюнхен конференциясини немә сәвәптин "Мюнхенлиқ тил бириктүрүш" дәп атиди?

Европидики уруш һарписидики 1939-ж. сәясий боһран. 1939-жили әтиязда Европидики әһвал жиддий кәскинлишип кәтти. "Тиничландуруш сәясити" толуқ муваппәқийәтсизликкә учриди.

1939-жили әтиязда Германия чех чегарасиниң бузулмаслиғиға кепилликтин ваз кәчти. Гитлерниң көрсәтмиси бойичә Словакия билән Закарпатье мустәқиллигини жакалиди. Бирақ, әмәлиятта, Словакия "қочақ дөләткә" айланди. Мюнхен шәртнамсиниң шәртлири бузулуп, Германия Чехословакияни бесивалди. Чехия территориясидә германлиқ Богемия билән Моравия протекторати қурулди.

Чехословакия шу вақит үчүн әң күчлүк армиягә егә еди. Шуниң өзидиму Чехословакияниң әһвали наһайити еғир болди. 1938-жили Австрия Германиягә қошулғандин кейин, Чехияни үч тәрипидин немис армияси қоршап турди. Англия, Франция билән АҚШниң оккупациягә қаршилиғи ажиз болди. Пәқәт Кеңәш иттипақила наразилиқ билдүрди.

Сәясий турғуда бу Ғәрип державалириниң мәвқәлиригә зор зәрбә болди: уларниң һәрикәтсизлиги Европида толуқ герман һөкүмранлиғиниң орнишиға әкелиши мүмкин еди. Ихтисадий турғуда гитлерчи Германияниң чех ишләп чиқиришини егәллиши

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Германияниң һәрбий мүмкинчиликлирини тосаттин күчәйтти. Урушниң ахириғичә Чехословакияниң һәрбий-ишләп чиқириш комплекси Германиягә ишлиди.

Ахирида, һәрбий-стратегиялик турғуда Шәрқий Европида түп асаслиқ өзгеришләр йүз бәрди: словаклиқ территорияниң чех бөлигигә немис әскәрлириниң бесип кириши Польшиниң һәрбий-стратегиялик қоршавда қелишиға әкәлди.

Чехословакия териториясини бесивелиш Германияни румын чегарасиға йеқинлатти. Гитлер Румыниядин ихтисадий келишимни дәрру имзалашни тәләп қилди. 1939-жили 23-мартта Бухарестта герман-румын шәртнамиси имзаланди. Румыния өз ихтисадини Германияниң тәләплиригә мувапиқ тәрәққий әткүзүшкә тегиш болди.

1939-жили 23-мартта Германия өзигә Мемель билән Мемель вилайитини (Литваниң Клайпеда вилайити) қошувалди. Мемель немисниң жирик һәрбий-деңиз базисиға айланди.

Фашистлиқ Италия 1939-жили апрельда Албанияни бесивалди. Аталған барлиқ һәрикәтләр аләмни дуниявий урушқа әкелип, Англия, Франция билән Кеңәшләр Иттипақиниң хәлиқаралиқ мәвқәлирини ажизлатти. Болупму Испанияда Франкониң фашистлиқ тәртиви орниғандин кейин фашистлиқ дөләтләр даирисидә қалған Франциянiң әһвали хелә мүшкүл болди.

Мошу агрессиялик һәрикәтлириниң қисими арқилиқ Улуқбритания ташқи сәясий йөнилишини өзгәртишкә башлиди, болупму "тиничландуруш сәяситидин" ваз кәчти. Англия билән Франция Польша, Грекия, кейинирәк Румынияға ярдәм көрситишкә кепиллик беридиғанлиғини жакалиди. Бу кепллар бойичә, аталмиш дөләтләргә қарши басқунчилиқ йүз бәргән әһвалда һәрбий ярдәм көрситилидиған болди. Бирақ кепиллар системиси биртуташ системини әкис әттүрмиди.

Мошу вақитта агрессивлиқ блокниң техиму мустәһкәмлиниши жүрди. 1939-жили Антикоминтерн пактиға Венгрия билән Маньчжоу-го, кейинирәк франкистлиқ Испанияму қошулди. 1941-жили Антикоминтерн пактиға Финляндия, Румыния, Болғария,шуниң билән биллә немислар оккупациялиған территорияләрдә орнулашқан Дания, Хорватия, Словакия қочақ дөләтлири қошулди.

1939-жилқи Кеңәш-инглиз-француз музакирилири. 1939-жили апрель-майдин башлап кеңәшлик һөкүмәт вә Англия, Франция һөкүмәтлири өз ара ярдәм көрситиш, шуниң билән биллә Шәрқий Европиғиму ярдәмлишиш тоғрилиқ келишим бойичә музакириләрни башлиди. Бир вақитта һәрбий конвенцияни имзалашму көздә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тутулған еди. Хәт алмаштурушлар бирнәччә айлар мабайнида давамлашти, бирақ сәясий музакириләр туюққа тирәлди.

1939-жили 12-августта Москвада һәрбий мәсилиләр бойичә кеңәш-инглиз-француз музакирилири башланди. Бирақ, һәрбий музакириләрму муваппәқийәтсизлик аяқлашти.Музакиригә қатнашқучилар бир-биригә гуман вә ишәнмәслик билән қариди. Һәр тәрәп өзиниң һарам мәхсәтлирини көзлиди. Буниң һәммиси мошу аразлиқларни өз мәнпийитигә пайдиланған Германияниң СССР биләнму, Англия биләнму астиртин музакириләр вә мунасивәтлири нәтижисидә техиму кәскинләшти.

Атаңлар!

Кеңәш-инглиз-француз музакирилириниң муваппәқийәтсизликкә учраш сәвәплири қандақ?

Мошу вақитта, 1939-жили июнь-августта һәрхил ихтисадий вә сәясий мәсилиләр бойичә инглиз-герман музакирилири өтмәктә еди. Бир вақитниң өзидә мәхпий кеңәш-герман музакирилириму пааллашти. Германия инглиз-француз-кеңәш музакирилирини үзүп ташлашқа вә СССРниң бетәрәплигини тәминләшкә наһайити мәнпийәтдар болған еди.

Молотов-Риббентроп пакти. Кеңәшлик рәһбәрлик Англия билән Франциянин СССР билән шәртнамигә қол қоймайдиғанлиғиға көзи йәткәндин кейин, йеқин кәлгүсидә һәрбий-сәясий планда ениқлиққа қол йәткүзүш үчүн Германия билән пакт түзүшкә қарар қилиду. 1939-жили 23-августта СССР билән Германияниң ташқи ишлар министрлири һуҗум қилмаслиқ тоғрилиқ кеңәш-герман пактини имзалиди. У тарихқа Молотов-Риббентроп пакти нами билән

Молотов-Риббентроп пактини имзалаш

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

кирди. Шәртнамә тәрәплири бир-биригә һуҗумдин баш тартиш, қатнашқучи дөләтниң үчинчи әл билән һәрбий тоқунушқа чүчкән әһвалда бетәрәплик(нейтралитет) сақлашқа тегиш болди.

Бу Пактқа Германия билән СССР Европидики тәсир даирилирини бәлгүләш тоғрилиқ мәхпий протоколи кирди. Протоколға мувапиқ СССРниң мәнпийәтдар даиисигә Латвия, Эстония вә Финляндия, Польшаниң шәрқий вилайәтлири вә Бессарабия кирди. Германияниң мәнпийәтдар даирисигә Литва вә Польшиниң ғәрби кирди.

Мәхпий протокол кеңәшлик ташқи сәясий йөнилиши Анлия билән Франция пайдилинип кәлгән мюнхенлик "тиничландуруш" йөнилишигә еғишқанлиғиниң испати болди.

Иккинчи дуниявий урушниң сәвәплири. Уруш сәвәплири немидә болди? Әң алди билән Германия-Италия-Япония иттипақиниң вә Англия-Франция-АҚШ иттипақиниң қариму қаршилиғида болди.

Иккинчи дуниявий урушниң башлиниши үчүн Биринчи дуниявий урушниң ақивети муһим болди. Биринчи дуниявий урушта йеңилгән әлләр өз мәнпийәтлирини қайта қоғдашни мәхсәт қилди. Германия мәғлубийәттин кейин реванш алғуси кәлди. Йеқинлишиватқан урушниң йәнә бир сәвәви – мустәмликигә мунасивәтлик талаш-тартишлар. Мәғлуп болған әлләр өзлириниң мустәмликилиридин айрилди, улар бюджетни толуқтуруш мәнбәси еди. Шуниң билән биллә АҚШ вә йетәкчи Европилиқ әлләрниң риқабәтчиси сүпитидә СССРниң пәйда болуши коммунистлиқ һәрикәтлириниң өсүши ховупини пәйда қилди.

Билимиңнитәкшүр:

1. Тоталитарлиқ дөләтләрниң ташқи сәяситиниң алаһидиликлирини ечиңлар.
2. Иккинчи дуниявий уруш һарписида Ғәрип державилириниң ташқи сәяситидики изчиллиқниң йоқлуғини қандақ чүшәндүрүшкә болиду?
3. "Тиничландуруш" сәясити дегән немә?
4. 1938-жилқи Мюнхен келишиминиң йәкүнлири қандақ болди?

Бәс-муназирә: Немишкә течлиқпәрвәр күчләр Иккинчи дуниявий урушниң алдини алалмиди?

§26. ИККИНЧИ ДУНИЯВИЙ УРУШНИҢ БАШЛИНИШИ. ГЕРМАНИЯНИҢ ҒӘРБИЙ ЕВРОПА ӘЛЛИРИНИ ОККУППАЦИЯЛИШИ

Фашистик Германияниң Польшиға һуҗуми. Улуқбритания билән Франциянiң гитлерлиқ Германиягә қарши қаритилған "тиничланduруш сәясити" утуқсиз болди. 1939-жилниң 1-сентябрьда Германия Польшаға уруш ачқандин кейин Иккинчи дуниявий уруш башланди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1939-жилниң 3-сентябрьда Англия билән Франция Германиягә уруш жакалиди. Сәвәви буниңғичә Польша билән өз ара ярдәм тоғрилиқ шәртнамигә қол қойған еди. Америкилиқ һөкүмәт өзиниң бетәрәплигини жакалиди. Башланған уруш пәйдин-пәй дуниявий характерға егә болди. Урушқа 62 дөләт қатнишип, у 6 жилға созулди. Уруш оттура һесапта 60–70 миллион адәмниң өлүмигә елип кәлди.

2 һәптә вақит ичидә Польшиниң территорияси түгәл дәрлик оккупацияланди. Улуқбритания билән Франция утумлуқ ярдәм көрсәтмигәнликтин, Польшиниң қураллиқ күчлири урушқа тәйяр болмиди.

17-сентябрьда Польшиниң территориясигә кеңәшлик әскәрләр киргүзүлүп, Шәрқий Пруссия чегарисиға орунлашти. Германлиқ вә кеңәшлик әскәрләр Молотов-Риббентроп пактиниң мәхпий протоколида ейтилған чегарисиға орунлашти.

Бу дәристә:

- Иккинчи дуниявий урушниң дәсләпки дәври, кеңәш-фин урушиниң бериши;
- Германияниң Ғәрбий Европа әллирини оккупациялиши, оккупацияләнгән территорияләрдики "йеңи тәртип";
- антигитлерлиқ коалицияниң шәкиллинишкә башлиғини тоғрилиқ билимиз.

Ойлиниңлар!

Англия вә Франциянiң Польшиға һәрбий ярдәм әвәтмәслик сәвәви немидә?

28- сентябрьда Германия Кеңәш Иттипақи билән өзиниң бесивалған территориясиниң арисидики йеңи чегариларни бәкитишкә келишти. СССР көпинчә белоруслар, украинлиқлар вә еврейлардин ибарәт Ғәрип Украин билән Ғәрип Бәлоруссияни бесивалди.

Фашистлиқ армия Польшини вәйран қиливатқан чағда, Ғәрип мәйданда "ғәлитә уруш" башланди. У қандақту паал һәрбий һәрикәтләрниң йоқлиғи билән тәрипләнди. Фашистлиқ Германия Ғәриптә һужум қилишқа техи тәйяр әмәс еди, Англия билән Франция мудапийә тактикисини утумлуқ һесаплиди. Француз армияси Мажино бәкинишләр линиясигә – сим тосалғулири бар узақ муддәтлик мудапийә системисиниң бойиға орунлашти. "Ғәлитә уруш" 1939–1940-жж.

Тирәк сөзләр:

"ғәлитә уруш ", Мажино сизиғи, Үчлүк пакт, Атлантикилиқ хартия, антигитлерлиқ коалиция

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Фашистлиқ Германиянин Польшиға һужуми, 1939-ж.

қиш мабайнида давамлашти. Франция билән Англия Германиянин агрессиясинин басқунчилиғи СССРға қарши қаритилидиғанлиғиға үмүтләнди.

Еniқлаңлар!

Иккинчи дунивий урушниң дәсләпки басқучи немишкә "Ғәлитә уруш" дәп атилиду?

Кеңәш Иттипақинин Финляндиягә һужуми. Польшини бөлүшүп болғичә СССР балтиқ деңиздики мәвқәлирини мустәһкәмләшкә қаритилған қәдәмлирини ташлайду. 1939-жил сентябрь– октябрьнин бешида СССР үч дәләткә һужум қилмаслиқ тоғрилиқ келишимгә қол қойдурди. Финляндиянин һөкүмити өз ара ярдәм тоғрилиқ келишимдин ваз кәчкәнликтин Кеңәш-фин мунасивәтлири кәскин начарлайду.

1939-жилнин 30-ноябрида СССР һәрбий һәрикәтлирини Хельсинкини бомбилаштин башлиди. Милләтләр Лигисинин Кеңиши СССРни Лигидин чиқириш тоғрилиқ қарар қобул қилди. Һәрбий һәрикәтләр үч йерим айға созулди. 1940-жилнин 13-мартида СССР вә Финляндия Германиянин дәллаллиғида битим тоғрилиқ шәртнамини имзалиди. Унин шәртлиригә мувапиқ Карель бойнидики Кеңәш-Финляндия чегариси шималий-ғәрипкә силҗитилди.

Германиянин Ғәрбий Европа дөләтлирини оккупациялиши. Германиянин келәси басқунчилиқ һәрикити күтмигән әһвалда болди. 1940-жили апрельда немис армияси әскәртишсиз Даниягә бесип кирип, унин территориясини бесивалди. Дания бекинип туруп, унин һөкүмити йеңилгәнлигини етирап қилди. Шу вақитта Германия

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Кеңәш-фин уруши

әскәрлири өзлириниң һәрбий кемилири билән Норвегияниң -жирик портлиниға чүшүп, уларниму һеч тосалғусиз бекиндурди. Һөкүмәт Ослодин (Норвегия пайтәхти) әлниң мәркизий бөлигигә авушти. 14-апрельда Норвегияниң шималиға вә 17-апрельда мәркизигә француз-инглиз деңиз десанти чүшти. Уларниң һәрикити чарлаш характеридила болди. 1940-жилниң 8-июнида иттипақдашларниң әскәрлири қайта әкетилип, норвегия армияси тәслим болиду.

Германияниң Норвегия билән Данияға бесип киришидин кейин "ғәлитә уруш" аяқлашти. Гитлерниң Ғәрип Европини бесивелиш нийити ашкариланди. Норвегиядики инглиз әскәрлириниң мәғлубийитидин кейин Германия билән изчил күришиш тәрәпдари Уинстон Черчилль Улуқбританияниң премьер-министри болиду.

Нидерландия, Бельгия билән Люксембургниң начар қоғдилиниши сәвәвидин немис әскәрлири улар арқилиқ Францияға һуҗум қилалатти, бу, өз новитидә, иттипақдашларниң позициялириға нуқсан кәлтүрди. 1940-жили 10-майда Германия уларниң территориясиғә бесип кирди.

Гитлерчилар Франциягә Бельгия арқилиқ һуҗум қилидиғандәк һәрикәтләрни көрсәткәнликтин, инглиз-француз әскәрлириниң көпчилиги шималда орунлашти.

Франция билән Англия урушниң һарписида уюштурулған Диль плани бойичә һәрикәт қилди вә күчлириниң асасий бөләклирини әлниң мәркизигә әмәс, Мажино линиясиниң бойида орунлаштурди. Немис әскәрлири болса Арденн тағлиридики қийин өткәлләрдин өтүп, асасий зәрбини Ғәрип мәйданиниң нәқ оттурисиға қаратти. Шундақ қилип, иттипақдашларниң күтмигән йеридин уларниң мудапийәсини бузди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ма-жино сизиғини айлинип өтүш арқилиқ герман әскәрлири Бельгия, Голландия (Нидерландия) билән Люксембургни бесивелип, француз әскәрлириниң арқисидин чиқти.

Немис әскәрлири Шималда муваппәқийәтлик силҗиш битлән биллә голландиялик әскәрләрниң қәтъий қаршилиғиға учриди. 14-майниң фюрер бу қаршилиқни бесишқа буйруқ бәрди. Люфтваффе учақлири Роттердамға 98 тонна бомба ташлиди. 14- майда аммивий бомбилаштин кейин голланд әскәрлири өз мәғлубийитини етирап қилип, һөкүмәт Лондонға көчти. 28-майда Бельгияму тәслим болди. Шу күни немис танклири Седан наһийәсидә француз мудапийәсини бузуп өтти.

Германия французларға күч топлашқа мүмкинчилик бәрмиди. Немисларниң танк дивизиялири чапсан қозғилип, танклар һуҗумға бәрдашлиқ берәлмәйдиған француз әскәрлирини вәйран қилди. Парижниң шималидики мудапийә линиялири вәйран қилинип,, француз әскәрлириниң роһи чүшүп кәтти. Французлар Парижни қоғдашқа интилмай, шәһәрни бомбардиман қилиштин сақлаш үчүн 14-июньда уни қаршилиқсиз немисларға бәрди Гитлерчилар пәқәт авиациядила артуқчилиққа егә болди.

Гитлерчилар һәм сан, һәм сапаси билән әмәс, бәлки танкларни қоллиниш услуплири билән алаһидиләнди: улар танкларни бир йәргә топлап тутти. Инглиз-французлар болса өз танклирини уларни пиядә әскәрләрни қоллаш мәхситидә пүткүл мәйданға тарқитивәтти.

Немис әскәрлири Парижда

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

10-июньда Германияниң ғалибийити гуман пәйда қилмиған чағда, Италия Франциягә уруш елан қилип, униңға қарши һуҗум башлиди.

П.Рейно һөкүмити истипаға кетип, униң орниға маршал Петен кәлди. Маршал Петенниң һөкүмити Гитлердин сүлһи-битим сорап, 1940-жилниң 22-июнида Гитлер билән шәртнамә түзүшкә мәҗбур болди. Шәртнамигә мувапиқ Франция икки бөләккә бөлүнди: Франциянiң шимали билән ғәрбини Германия бесивалди. Қалған бөлиги Германия билән һәмкарлишишқа тегиш болған Петен һөкүмитиниң қол астида болди.Ихчам Виши шәһәрчиси һөкүмәт резиденцияси болди. Немислар Франциянiң индустриялик тәрәққийләнгән шимали билән ғәрбий яқилирини бесивелип, уни Улуқбританиягә қарши күрәштики муһим һәрбий базисиға айландуриди.

Атаңлар!

Франция немә сәвәптин мәғлуп болди?

Дюнкерк йенидики деңизға қисилип қалған инглиз билән француз әскәрлирини герман алий қоманданлиғиниң қарари қутқузуп қалди. Һәрбий вәзийәткә бағлиқ һәрбий қомандан Дюнкерккә һуҗумни тохтитишни буйриған еди. 1940-жили 26-май билән 4-июнь арилиғида у йәрдики британлиқ экспедициялик корпус түгәл дәрлик эвакуацияланди.

Францияда миллий күрәшни генерал Шарль де Голль башқурди. У мәғлубийәтни етирап қилмай, “Азат Франция” дәп атилидиған антифашистлиқ комитетниң йетәкчиси болди.

Ойлиниңлар!

Германия вә инглиз-французларниң һәрбий стратегиялириниң пәрқи немидә болди?

Улуқбританиянiң позициялири. Франция, Бельгия билән Нидерландиянiң мәғлубийитидин кейин, германлиқ һуҗумниң ховупи Британ араллириғиму төнди. Улуқбританияға бесип киришкә йетәрлик деңиз күчлири йоқ Германия, Улуқбритания шәһәрлирини үчүн күндилик бомбардиман қилиш усулини қоллинишни қарар қилиду.

Германияниң Ғәрип Европини бесивелиши АҚШни хаватир қилиду. Йәккилинишни қоллиғучиларниң тәрәпдарларниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Улуқбританиянин жирик шәһәрлиринин бири
Ковентри бомбилаштин кейин

қаршилиғиға қаримастан Ф.Рузвельтнин һөкүмити Улуқбританиягә ярдәм көрсәтти. 1940-жили АҚШ Англиягә қурал вә пидаийлар қошунлири билән ярдәм көрсәтти. Қошма Штатлар Гитлерниң күчийишини халимиди, шуңлашқа өзлириниң дуниявий ишларға арилашмаслиқ сәяситидин пәйдин-пәй ваз кечишкә башлиди.

Балқандики, Шималий Африкидики һәрбий һәрикәтләр. Германия фашистлиқ блокни күчәйтишкә интилди. 1940-жили 27-сентябрьда Берлинда Германия, Италия билән Японияниң арисида сәясий вә һәрбий-ихтисадий иттипақдашлиқ тоғрилиқ Үчлүк пактқа қол қоюлди.

Герман қоманданлиғи Балқан йерим арилини СССРға қарши урушқа тәйярлиниш үчүн плацдарми сүпитидә қараштурулди. Шуниң билән биллә гитлерчилар Балқан йерим арилини болғуси басқунчилиқ планларини әмәлгә ашуруш үчүн плацдарми сүпитидиму көрди. Англия үчүнму Балқан йерим арилиниң әһмийити жуқури болди. Сәвәви у Йеқин вә Оттура Шәриқтики инглиз территорияларини қоғдап турди.

1940-жилниң иккинчи йерими билән 1941-жилниң бешида Германия Балқан йерим арили үчүн күрәштә бирқатар ғәлибиләргә еришти. Венгрия, Болғария билән Румыниянин Үчлүк пактқа қошулуши унин Балқан йерим арилидики тәсирини күчәйтти. Балқандики операциягә герман қоманданлиғи өз иттипақдашлири билән тәрәпдарлиринин көпчилигини жәлип қилди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Дәсләпки герман фашизми дуниявий һөкүмранлиққа қол йәткүзүш мәхситидә балқан плацдармини течлиқ түрдә бесивелишни ойлаштурди. Бу планни югославиялик вә грек хәликлириниң дадил қаршилиғи әмәлгә ашурмиди. Герман фашизмиға Югославия билән Грекияни қураллиқ күч қоллинип бесивелишқа тоғра кәлди. 1940-жили 28-октябрьда Италия Грекиягә уруш жакалиди. Рәқивиниң әскәр санининг артуқчилиғиға қаримастан греклар италиялик һәрбий қисимларни мудапийәгә көчүшкә мәжбурлиди.

1941-жилниң 6-апрелида немислар Болғариядан Югославия билән Грекиягә аммивий һужум башлиди. Үч һәптидин кейин һәр икки дөләт өз мәғлубийитини етирап қилди. Шуниңдин кейин немис басқунчилири югославиялик вә грекиялик территорияләрни бөлүшүшкә башлиди: чүчкән дарамәт-кириминиң бир бөлиги Италия, Венгрия билән Болғарияға берилди, бирақ әң чоң үлүшни Германия өзигә қалдурди.

Оккупацияланған территорияләрдики "Йеңи тәртип". Бесивелинған дөләтләрдә фашистлар Иккинчи дуниявий уруштики фашистлиқ блок дөләтлириниң асасий мәхсәтлирини – аләмни территориялиқ қайта бөлүшүш, мустәқил дөләтләрни қуллуққа чүшириш, пүтүнсүрүк хәликкләрни қирип-йоқитиш, дуниявий һөкүмранлиқни орнитишни әмәлгә ашуруш үчүн "Йеңи тәртип" орнатти. "Йеңи тәртипни" уюштуруш вақтида Үчлүк пакт әзалири өзлириниң туташ һакимийитини орнитиш үчүн беқиндурулған вә беқинда дөләтләрниң еһтиятлирини сәпәрвәрликкә кәлтүрүшкә тиришти.

Фашистлиқ "Йеңи тәртип". Поляк вәтәнпәрвәрлирини етиш. 1939-ж., 18-декабрь

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Немис фашистлири Европа хәритисини кәскин өзгеришләргә учратти. Сәясий хәритидин туташ дөләтләр йоқитилди. Бәзилири өз зиминидин айрилитшқа дучар болди, башқилири нәччә бөләкләргә бөлүнүп, тарихий бирләшмә сүпитидики можутлуғини тохтатти. Урушқичә фашистлиқ Германияниң ғәмхорлуғида қочақ Словакия дөлити қурулди, Чехия билән Моравия германлиқ "протекторатқа" айланди. Франциянин оккупацияланған шимал вә мәркизий Вишидики оккупацияланмиған жәнубий тәвәләргә бөлди. Югославиядә "мустәқил" Хорватия билән Сербия қурулди. Черногория Италияниң қол астиға өтти, Словенияни Италия билән Германия өз ара бөлүшти. Қурулған дөләтләрдә гитлерчилар өзлиригә бекинидиған тоталитарлиқ һәрбий диктатурилирини орнатти. Толуқ яки йерим оккупацияланған дөләтләрдә басқунчилар, адәттә, коллаборационистлардин – хәлиқниң миллий мәнпийәтлирини сетивәткән жирик буржуазия билән помещиклар вәкиллиридин тәшкилләнгән қочақ һөкүмәтләрни қурушқа тиришти.

Ядиңларда сақлаңлар!

Коллаборационизм — дүшмәнниң мәнпийити үчүн аңлиқ , ихтиярий вә ғәрәзлик һалда өз дөлитигә зийинини йәткүзидиған һәмкарлишиш.

Антигитлерлиқ коалиция қурушниң башлиниши. Рузвельтниң усунуши билән 1941-жили 1-мартта конгресс ленд-лиз, йәни иттипақдаш дөләтләргә урушни жүргүзүшкә зөрүр қурал-ярақ, хам әшия, озуқ-түлүк, һәрхил товарлар, әхбарат, хизмәтләрни қәризгә яки ижаригә бериш тоғрилиқ қанун қобул қилди. Бу қанун АҚШ

Германияниң СССРға һуҗуми

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

билән ярдәм вә товарларни қобул қилған дөләт арисидики шәртнамә асасида әмәлгә ашурулди. Ленд-лиз бойичә 42 дөләткә һәрхил мәһсулатлар тарқитилип, 1945-жилниң 31-декабриға қәдәр жәми 49 миллиард доллардин көп товар мәһсулатлар тарқитип берилди.

1941-жили 22-июньда Германия СССР территориясиға бесип кирди. Дуниядики барлиқ һәрбий күчләрниң фашизмға қарши көтирилиши билән тәриплинидиған йеңи дәвир башланди. Антигитлерлиқ коалициянин қурулушинин шәрт-шараитлири Англия билән АҚШ һөкүмәтлиринин Германиягә қарши урушта СССРға қоллаш көрситиш тоғрилиқ билдүрүшлири болди. 1941-жили 12-июньда Москвада өз ара ярдәм көрситишни қараштурған Германиягә қарши урушта ортақ иш-һәрикәтләр тоғрилиқ инглиз-кеңәш шәртнамиси имзаланди. 2-августта АҚШ кеңәш армиясиға һәрбий-ихтисадий ярдәм көрситиш мәжбурийитини өз үстигә алди.

Антигитлерлиқ коалициянин барлиқ күчлирини бирләштүргән асасий амил фашистлиқ басқунчиларға қарши ортақ күрәш болди. Бирақ шунин билән бир вақитта уларниң арисида қаримуқаршилиқларму, зиддийәтләрму болуп турди. Мәсилән, Германиягә қарши күрәштә әң утумлуқ күрәш усули болуп һесапланған Европидики иккинчи мәйданға бағлиқ келишмәсликләр йүз бәрди.

Антигитлерлиқ коалициянин һәмкарлиғидики муһим қәдәмләрниң бири 1941-жилниң сентябрь-октябрь айлирида өткән СССР, Англия билән АҚШ вәкиллиринин өз ара һәрбий ярдәм мәсилилири тоғрилиқ Москва конференцияси болди. 1941-жили 7-ноябрьда Ф. Рузвельт ленд-лиз тоғрилиқ қанунниң күчини СССРға таратти.

Шундақ қилип, иҗтимаий системилири һәрхил үч дуниявий державиларниң – Кеңәш Иттипақи, Улуқбритания билән АҚШ һәмкарлиғиға асасланған антигитлерлиқ, антифашистлиқ коалиция қурулушқа башлиди. Үч улуқ державиларниң коалициясиға фашистлиқ басқунчилиқниң қурванлириға айланған башқиму көплигән дөләтләр қошулушқа башлиди.

Билиминитәкшүр:

1. Үчлүк пакт дөләтлириниң – Германия, Италия вә Япония сәяситини немә умумлаштурди?
2. Кеңәш-фин урушниң сәвәплирини атаңлар.
3. Иккинчи дуниявий урушниң бешидики әһвалда АҚШ қандақ позицияға егә болди?
4. Антигитлерлиқ коалициянин қурулушинин шәрт-шараитлирини атаңлар.
5. Фашистларниң бесивалған территориялиридики “йеңи тәртипниң” асасий көрүнүшлирини атаңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

§27.АҚШНИҢ УРУШҚА КИРИШИ. “ИККИНЧИ МӘЙДАННИ” ЕЧИШ МӘСИЛИСИ

Бу дәристә:

- АҚШниң Иккинчи дуниявий урушқа қошулуш сәвәплири, антигитлерлиқ коалицияниң қурулуши вә аяқлишиши;
- “Иккинчи мәйдан” әтрапидики келишмәсликләр;
- Москва, Қаһирә, Теһран, Ялтидики конференцияләрдә қобул қилинған қарарлар;
- Европидики урушниң аяқлишишини қараштуримиз.

Тирәк сөзләр:

Пёрл-Харбор, “Чоң Үчлүк”, Теһран конференцияси, Ялтаконференцияси, Германияниң капитуляцияси

АҚШниң урушқа кириши. Германияниң Жирақ Шәриқтики шериги болған Япония өз новитидә АҚШ, Улуқбритания, Франция вә Голландияниң йәрлири билән һәрбий-деңиз күчлиригә һужум қилишқа тәйярланмақта еди. Японлуқлар АҚШниң Перл-Харбордики флотиға һужум қилишни, Сиамға бесип киришни вә Малайа билән Лусонға һавадин зәрбә беришни, Теч океан араллирини бесивелишни планлиди.

Япон һәрбий-деңиз флоти кемилириниң йеримини Атлантикиға ағдурған АҚШ Теч океанлиқ флотиға қариғанда артуқ болди. 1941-жили 7-декабрьда таң сәһәрлиги һава күчлирини тошуйдиған кемиләрдин (авианосецлардин) көтирилгән япон авиациясси вә су асти кемилири Гавай араллирида орнунлашқан Пёрл-Харбор һәрбий-деңиз базисиға туюқсиз һужум қилди. 1 саат 45 минутниң ичидә америкилиқ флотқа еғир зәрбә берилип, Теч океандики АҚШ стратегиялик позициялирини қаттиқ ажизлатти. Бу һужумниң кучтумтутлиғи Японияғә Теч океандики урушниң дәсләпки басқучта АҚШтин артуқчилиқ болушқа мүмкинчилик бәрди.

Шуниң билән биллә Япония, Сингапур, Малайа, Сиам билән Гонконгқиму һужум қилинди. Бир-биридин миңлиған километр мусапидә орунлашқан, һәрхил дөләтләрдә чечилип ятқан, өз ара пәқәт деңиз коммуникациялири биләнла бағланишқан АҚШ, Англия билән уларниң иттипақдашлириниң әскәрлири ортақ һәрикәтләргә тәйяр болмиди. Уларниң ортақ планлири вә башқармиси болмиди.

Пёрл-Харбордики мәғлубийәт изоляционизм тәрәпдарлириниңму мәғлубийити болди. 1941-жили 8-декабрьда АҚШ һөкүмити Японияғә уруш ачти. Япония билән урушқа Улуқбритания вә униң доминионлири, Голландия һөкүмити һәм Латин Америкисидики бирқатар әлләр кирди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Ениқланҗлар!

Япония немә сәвәптин Жирақ Шәриқ вә Теч океандики кәң территорияни тез бесивалди?

1941-жили 11-декабрьда Германия билән Италия АҚШқа уруш елан қилди. Шундақ қилип, бу уруш барлиқ улуқ дер-жавилар билән уларниң иттипақдашлирини өз ичигә алди.

Антигитлерлиқ коалицияни қурушниң аяқлишиши. Пёрл-Харборни бомбилаштин кейин американлиқ қоманданлиқ дөләтниң һәрбий күчлирини, ихтисадий ресурсларни Сәпәрвәр қилишқа башлиди. Шундақ қилип, АҚШ миллий бехәтәрлигиниң һәрбий бөлиги күчийип, дөләтниң ташқи сәяситиниң характерини өзгәртти.

Америка Қошма Штатлири урушқучи дөләткә айланғандин кейин антигитлерлиқ коалициянiң үч алдинқи қатарлиқ державилири – Англия, АҚШ вә СССРниң сәясәтлири билән һәрбий планлирини зич уйғунлаштурушқа мүмкинчилик пәйда болди. 1941-жили декабрьдики У. Черчилльниң АҚШқа сәпириниң беришида урушни жүргүзүшниң инглиз-американ планлири қараштурулди.

Өзлириниң һәрбий планлирини қоллап, бир-бири билән келишкәндин кейин, Англия вә АҚШ һөкүмәтлири Кеңәш иттипақи билән дипломатиялик музакириләрни уюштурушқа кириште. Музакириләр нәтиҗисидә 1942-ж. майда гитлерлиқ Германия вә униң тәрәпдарлириға қарши урушта иттипақлишиш тоғрилиқ инглиз-кеңәш шәртнамилири имзаланди.

1942-жили июньда Вашингтонда "Агрессиягә қарши урушта өз ара ярдәм көрситиштә қоллинилидиған принциплар тоғрилиқ" кеңәш-американ шәртнамиси имзаланди. Тәрәпләр бир-бириниң мудапийәсини күчәйтишкә ярдәмлишишкә вә шуниң үчүн материаллар, хизмәтләр һәм әхбарат билән алмишишқа тегиш болди. Мошу шәртнамиларни келишимни имзалаш билән үч улуқ держава – СССР, Улуқбритания билән АҚШ иттипақи – антигитлерлиқ коалициянiң рәсимлишиши билән аяқлашти.

Ениқланҗлар!

Антигитлерлиқ коалициянiң асасий басқучлирини атаңлар.

Иккинчи мәйданни ечиш мәсилиси. Иттипақдашлар арисидики әң мурәккәп мәсилә иккинчи мәйданни ечиш болди.

Урушниң өзгиришчан дәври болуп һесаплинидиған, 1943-жили Сталинград йенидики жәңдин кейин иккинчи мәйданни ечишни

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1941–1942-ЖИЛЛАРДИКИ ТЕЧ ОКЕАН ВӘ АЗИЯДИКИ ҺӘРБИЙ ОПЕРАЦИЯЛӘР

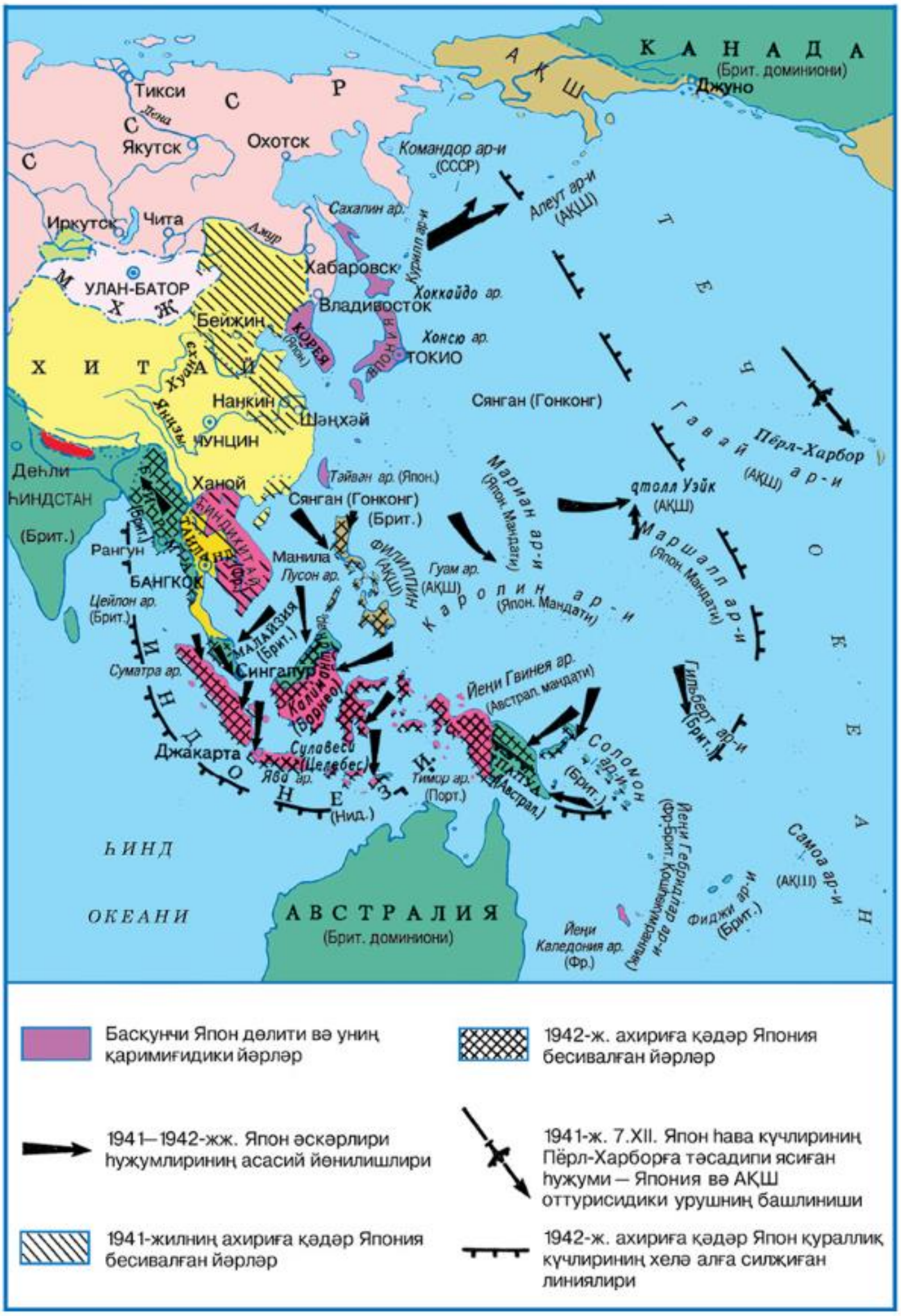

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Теһеран конференцияси. 1943-ж.

чиктүрүш, иттипақдашларниң ойичә утумсиз болди. Әксинчә ар өз әскәрлирини Ғәрбий Европиға чүшириш вә уни кеңәш кәрлириниң азат қилишини болдурмаслиқ тоғра дәп һесаплиди. Ф. Рузвельтниң тәливигә мувапиқ 1944-жили 1-майдин кәч әмәс қитта Франциягә десант чүшүрүшкә келишти. Франциядә ик- нчи мәйданни ечиш АҚШ вә Англияниң позицияларини Кеңәш ттипақиниң позициялири билән йеқинлаштурди.

Москва конференцияси. Кәлгүси әркин Европиға бағлиқ ттипақдашларниң һәрбий планлири билән сәяситини уйғун- штурушқа улуқ державилар рәһбәрлириниң бирқатар конферен- ялири беғишланди. 1943-жили октябрьда Москвада СССР АҚШ вә луқбританияташқи ишлар министрлириниң конференцияси болди. нференциядә Европида Иккинчи мәйданни ечиш тоғрилиқ пикир- лашлар қайта, овж алған билән униң муддити техичә ениқланмиди. Италияниң бир бөлиги фашистлиқ әскәрләрдин азат етил- нликтин, бошиғанлиқтин, Москва конференцияси, шуниң билән ллә "Италия тоғрилиқ Декларацияни" қобул қилди. Мошу нференциядә Иккинчи дуниявий уруш беришида рәһимсиз рикәтләргә мәсъул асасий жинайәтчиләрни жавапқа тартиш силиси һәл қилинди.

Ташқи ишлар министрлириниң Москва конференцияси анти- тлерлиқ коалицияни бирләштүрүштә зор иш атқурди. Униң бе- шида бирқатар келишилгән қарарлар қобул қилинди вә "Чоң лүк" – үч улуқ державиниң рәһбәрлири И.Сталин, У.Черчилль лән Ф.Д.Рузвельтниң Биринчи учришишини тәйярлиди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Нормандиягә иттипақдашлар әскәрлириниң чүшүши. 1944-ж.

Теһран конференцияси. “Чоң үчлүкниң” Биринчи учришиши 1943-жили ноябрьда Теһран конференцияси вақтида йүз бәрди. Теһран конференциясидики асасий мәсилә – һәрбий ишһәрикәтләр билән уруштин кейинки һәмкарлишиш планлирини уйғунлаштуруш болди.

Конференцияниң асасий нәтиҗилириниң бири үч дер-жава рәһбәрлириниң 1944-жили майда Иккинчи мәйданниң ечилидиғанлиғи, йәни Франциянiң шимали билән җәнубида инглиз-американ әскәрлириниң чүширилиши тоғрилиқ шәртнамини имзалиши болди. Кеңәш Иттипақи Европидики урушниң аяқлишишидин кейин Японияға қарши уруш ачидиғанлиғини тәстиқлиди. Теһран конференциясиниң умумий нәтиҗиси антигитлерлиқ коалиция державилириниң һәрбий вә сәясий һәмкарлиғиниң орнитилиши болуп һесаплиниду.

Ойлиниңлар!

У.Черчилль немишкә иккинчи мәйданни Балқандаечишни халиди?

Қаһирә билән Думбартон-Окстики конференцияләр. 1943-жили ноябрьда Теһранға баридиған йолда Ф. Рузвельт вә У. Черчилль Хитайлиқ Гоминьдан һөкүмитиниң башчиси Чан Кайши билән

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

учришип, Японияғә қарши урушниң мәсилилирини қараштурди. Қобул қилинған Қаһирә Декларациясидә АҚШ, Улуқбритания билән Хитай Японияниң сөзсиз капитуляциясиғә қол йәткүзүш үчүн ортақ һәрбий һәрикәтләр ясайдиғанлиғини жакалиди. Улар Японияниң Биринчи дуниявий уруштин башлап бесивалған территориялиридин қоғлинидиғанлиғини билдүрди. Шуниң билән биллә Кореягә әркинлик вә мустәқиллик бериш қарар қилинди.

1944-жилниң ичидә антигитлерлик коалиция өсти. Румыния, Финляндия, Болғария, Венгрия Германия билән мунасивәтлирини үзүп, иттипақдашлири билән битим тоғрилиқ келишимни имзалиди. Бу дөләтләрниң барлиғи Германиягә уруш ечишқа тегиш болди.

Генерал де Голль башқурған Франциянiң вақитлиқ һөкүмити дөләтниң улуқ держава атиғини қайтуруш мәхситидә Кеңәш Иттипақи, АҚШ вә Улуқбритания билән паал дипломатиялик музакириләрни жүргүзди.

1944-жилниң күздә Вашингтондики Думбартон-Окс алаһидә өйидә (особняк) СССР, АҚШ, Улуқбритания, Хитай вәкиллири течлиқ вә бехәтәрликни сақлаш бойичә хәлиқарилиқ тәшкилат – Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилатини (БДТ) қуруш тоғрилиқ тәклипләрни тәйярлиди.

Қирим (Ялта) конференцияси. Үч улуқ держава рәһбәрлири – И. Сталин, Ф. Рузвельт вә У. Черчилльниң кәлгүси конференцияси 1945-жили февральда Ялтиниң әтрапидики Ливадия сарийида өтти. Конференциянiң қатнашқучилири Германияни вәйран қилиш планлирини муһакимә қилди вә мәғлуп болған Германия билән азат қилинған Европиға мунасивәтлик ортақ сәясәт тоғрилиқ келишимгә кәлди.

Иттипақдашлар барлиқ герман қураллиқ күчлирини қуралсизландуруш вә тариқитишқа, Германиянiң һәрбий санаитини йоқитиш яки назарәткә елишқа келишти. Шуниң билән биллә улар һәрбий жинайәтчиләргә адил жаза қоллинишқа, нацистлиқ партияни йоқитишқа, герман хәлқиниң мәдәний вә ихтисадий һаятидин барлиқ нацистлиқ вә милитаристлиқ тәсирни йоқитишқа келишти.

Бу мәхсәткә йетиш үчүн иттипақдашлар узақ вақит мабайнида Германияни оккупациялаш қararини қобул қилди. Һәр державиға өзигә хас оккупациялаш зониси бөлүнди. Молжамлар бойичә Францияму өзигә тән оккупациялик зониға егә болидиған болди. Болғуси оккупациялик зониларниң чегарилири келишилди. Германiянiң пайтәхти Берлинму оккупациялик зониларға бөлүнди.

Конференциянiң қатнашқучилири Германiянiң репарация төләш керәклигини һәл қилди, бирақ репарацияләрниң көләми толуқ келишилмиди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Қирим конференцияси Думбартон-Окста тәйярланған лайиһәләрни қоллиди вә 1945-жили 25-апрельда Сан-Францискода Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилатини қуруш конференциясини чақириш тоғрилиқ тохтам қобул қилинди.

Москва билән Теһранда башланған Жирақ Шәрик мәсилилири бойичә музакириләрни давамлаштуруп, үч улуқ державаниң рәһбәрлири Кеңәш Иттипақиниң Японияғә қарши урушта иттипақдашларниң тәрипидә болидиғанлиғи тоғрилиқ мәхпий келишим түзди. Иттипақдашлар СССРниң Сахалинниң жәнубий бөлигини өзигә қайтуруш вә Куриль араллирини бериш тоғрилиқ шәртлири билән келишти.

Ялта конференциясиниң муваппәқийәтлик аяқлишиши зиддийәтләргә қаримастан, антигитлерлиқ коалицияниң асасий державилири һәмкарлиқни давамлаштуридиғанлиғини көрсәтти.

Германия билән урушниң аяқлишиши. 1945-жилниң бешиға қәдәр фашистлиқ блок бирә тола вәйран болди. 1945-жили 8- февральда инглиз-американ әскәрлири Ғәрбий мәйданда һуҗумға чиқти.

1945-жилниң апрелида кеңәш әскәрлири Берлинни қоршавға елип, Германияниң пайтәхтидә урушни башлиди. Кеңәш әскәрлири Берлинниң асасий бөлигини фашистлардин тазилиди. 2-майда Берлин гарнизони тәслим болғанлиғини жакалиди. 1945-жили 8-майда Берлинда маршал Г.К. Жуковниң рәислигидә фашистлиқ Германияниң сөзсиз тәслим болуши — капитуляцияси тоғрилиқ актниң тәнтәнилик имзалиниши йүз бәрди.

1945-ж. 8-майда Германияниң сөзсиз тәслим болуш тоғрилиқ адаққи актни имзалиши

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

СССР, АҚШ, Улуқбритания билән Франциянинһөкүмәтлири Германиядики алий һакимийәтни өз үстигә алидиғанлиғини билдүрди. Қирим конференциясидики қарарларға мунасивәтлик улар Германия территориясини төрт оккупациялик зониға бөлди: кеңәшлик, инглиз, американлиқ вә француз. Кеңәшлик оккупация зонисида орунлашқан Берлинму төрт оккупациялик зониға бөлүнүп, төрт иттипақдаш державиларниң әскәрлири тәрипидин оккупацияланди. Европидики һәрбий һәрикәтләр мошундақ аяқлашти.

Билиминитәкшүр:

1. АҚШ қачан изоляционизм сәяситидин ваз кәчти?
2. Антигитлерлиқ коалиция әзалириниң арисида немә сәвәптин "Иккинчи мәйданни" ечиш мәсилиси бойичә зиддийәтләр пәйда болди?
3. Уруш давамида өзгиришчан дәвир иттипақдашларниң сәяситигә қандақ тәсир йәткүзди?
4. СССР Японияғә қарши урушқа чиқиш үчүн қандақ шәрт қойди?

Бәс-муназирә: Германияниң территориясини иттипақдаш державиларниң оккупациялик тәвәләргә бөлүши тоғрилиқ қарари униң тәғдиригә қандақ тәсир йәткүзгәнлиги тоғрилиқ ойлиниңлар.

§28. КЕҢӘШ ХӘЛҚИНИҢ ФАШИСТЛИҚ ГЕРМАНИЯҒӘ ҚАРШИ УЛУҚ ВӘТӘН УРУШИ. ИККИНЧИ ДУНИЯВИЙ УРУШНИҢ НӘТИЖИЛИРИ ВӘ АҚИВӘТЛИРИ

Фашистлиқ Германияниң вә униң иттипақдашлириниң СССРға һуҗуми. 1940- жили 18-декабрьда Гитлер "Барбаросса" планини имзалиди. Бу планда Германия Қураллиқ Күчлири қисқа муддәттә СССРни бәкиндурушни көзлиди. Гитлерчилар қиш чүшкичә "чақмақ тезлигидики урушни" (блицкриг) аяқлаштурушни планлиди.

1941-жилниң 22-июнь күни таң сәһәрдә фашистлиқ әскәрләр уруш елан қилмай СССР территориясиға бесип кирди. Немисниң миңлиған зәмбирәклири тосаттин кеңәшлик чегара заствилириға, штаблириға вә һәрбий қисимлар жайлашқан жайларға оқ яғдурди. Немис авиацияси аэродромларға, һәрбий вә санаәт объектлириға, Балтиқ яқиси әллириниң, Белоруссияниң, Украининиң шәһәрлирини бомбилиди. Шундақ қилип, кеңәш хәлқиниң фашистлиқ Германияғә қарши Улуқ Вәтән уруши башланди.

Бу дәристә:

- Фашистлиқ Германия вә униң иттипақдашлириниң СССРға һуҗуми.
- Антифашистлиқ коалиция. Европидики Иккинчи мәйдан. Японияниң капитуляцияси.
- Иккинчи дуниявий урушниң нәтиҗилири вә ақивәтлири тоғрилиқ билимиз.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Тирәк сөзләр:

"Барбаросса" плани, дивизиия, коалиция, капитуляция, Рейхстаг, Улуқ Вәтән уруши

Германияниң күтүлмигән һуҗуми чегара йенидики һәрбий округларниң көплигән дивизия билән полклирини ғәпләттә қалдуруп, ганҗиритип қойди. Чегариға йеқин мудапийә линиялири дүшмән һуҗумини қайтурушқа тәйяр әмәс еди. Артиллерия чегаридин вә һәрбий дивизияләрдин жирақтики полигонларда болди. Авиация мәйдандики йеңи аэродромларға техи орунлаштурулмиған еди. Пәқәт Шималий, Балтиқ вә Қара деңиз флотлириниң кемилири билән һәрбий-деңиз базилири алдин-ала жуқури жәңгиварлиқ тәйярлиқта болди. Дөләтлик чегаринин бузулушини болдурмаслиққа чегара әскәрлириму тәйяр болди.

Бу урушта Германияниң тәрипидә Румыния, Венгрия, Финляндия, Италия, Словакия вә Хорватия әскәрлири қатнашти. Франко башқурған Испан һөкүмити кеңәшлик-германлиқ мәйданға ихтиярийлардин қуралған дивизияни әвәтти. Кеңәш Иттипақиға қарши урушта 190 дивизия, жүмлидин 153 немис дивизияси қатнашти. Германияниң һуҗуми Кеңәш Иттипақини наһайити еғир әһвалда қалдурди.

Ойлиниңлар!

Немишкә Кеңәш Иттипақи уруш башланғанда Германия билән урушушқа тәйяр әмәс еди?

1941-жили күздә Балтиқ яқиси әллирини, Молдавияни, Украинини, Белорусияни бесивалған немис әскәрлири Ленинградни қоршавға елишқа тәйярланди. Ленинградни 900 күнлүк қоршаш (блокада) миллионға йеқин адәмләрниң һаятини қийди. Шәһәрни мудапийәсини қоғдашни күчәйтиш, әскәрләр сепини деңизчилар вә хәлиқ ләшкәрлири һесавиға толуқтуруш бойичә қобул қилинған чарә-тәдбирләр нәтиҗисидә дүшмәнни пәқәт тохтитипла қоймай, уни шәһәр әтрапидин қисип чиқиришқа мүмкинчилик бәрди. 1941-жили сентябрь ейиниң ахирида Ленинградниң йенидики мәйдан турақланди, шәһәрни бесивелиш ховупи йоқитилди.

Москва йеңидики немис әскәрлириниң вәйран қилиниши "Гитлерниң чақмақ тезлигидики уруш" плани вәйран болди. Немис қоманданлириниң Москвага һуҗум плани "Тайфун" дәп аталди. 1941-жили ноябрь ейиниң оттурисида немис әскәрлири қайтидин һуҗумға чиқти, бирақ кеңәш әскәрлири уларға қаттиқ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

қаршилиқ көрсәтти. Болупму генерал-майор И.В. Панфиловниң қоманданлиғидики Қазақстанда тәшкилләнгән 316-атқучилар дивизияси алаһидә көзгә чүшти. У дивизияниң алаһидилиги униң көп милләтликлигидә болди. Бу дивизиягә Алмута шәһири вә униң әтрапидики турғунлири чақиртилған еди. Дивизияниң асасини руслар, украинлар, қазақлар вә қирғизлар тәшкил қилди. Политрук В.Г.Клочков йетәкчилигидики бу дивизияниң жәңчиләр топиниң әрлиги ривайтәкә айланди. 30 дин артуқ немис танкиси Волоколамск таш йолиниң бойи билән өтүшкә тиришти. Жәң 4 саатқа созулуп, немислар 18 танк, көплигән жәңчилиридин айрилди, бирақ бу учаскидики мудапийәни бузуп өтәлмиди.

1942-жили язда немис әскәрлири Шәрқий мәйданда һуҗумларни қайтидин башлиди. Улар Курск вә Харьков йенидики кеңәшлик мудапийәләрни бузуп өтүшкә мувапәқ болди. 1942-жили күздә улар Сталинградқа йәтти. Мошу линияләрдә дүшмәнләрниң һуҗумлири тохтитилди.

Антифашистик коалиция. Германияниң ғалибийити Европилиқ континенттики гитлерчиларниң һөкүмранлиғини мустәһкәмләпла қалмастин, шуниң билән биллә Улуқбритания, АҚШ вә башқа әлләргә ховуп төндүрди. Төнүп келиватқан ортақ ховуп барлиқ келишмәсликләрни, ишәнчсизликни вә идеологиялик өч көрүшләрни нери силжитти. 1941-жили июльда СССР билән Улуқбритания арисида бирлишип һәрикәт қилиш тоғрилиқ келишим имзаланди. Августниң бешида АҚШ һөкүмити “қураллиқ агрессиягә қарши күрәштә Кеңәш

Курск жеңи

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Иттипақини мустәһкәмләш мәхситидә барлиқ сезиләрлик ихтисадий ярдәмләрни көрситиш” тоғрилиқ қарар қобул қилди.

Японияниң Америка Қошма Штатлири вә Улуқбританияниң Теч океандики егидарчилиқлириға һуҗум қилиши вә 1941-ж. 11-декабрьда Германияниң АҚШқа уруш елан қилишидин кейин, һәрбий һәрикәтләр зониси ейтарлиқ рәвиштә кәңәйди. Күн тәртивидә течлиқни қоллайдиған барлиқ күчләрниң күч-қвитини бирләштүрүш мәсилиси турди. 1942-жили 1 -январьда Вашингтонда 26 дөләтниң вәкиллири Декларацияни имзалап, униңда бақунчилар билән күришишкә өзлириниң барлиқ ресурслирини пайдилинишқа, урушта һәмкарлишишқа һәм айрим битим түзмәслик тоғрилиқ мәҗбурийәтләрни өз үстигә алди. 1942-жили май ейида Улуқбритания билән иттипақлишиш тоғрилиқ шәртнамә вә шу жилниң июнь ейида АҚШ билән өз ара ярдәмлишиш тоғрилиқ келишимни имзалаш СССР, АҚШ вә Улуқбританияниң һәрбий һәмкарлиғини толуқ шәкилләндүрлди. Әң муһим программалиқ һөҗҗәт 1941-жили августта Черчилль билән Рузвельт имзалиған Атлантикилиқ хартия болди. СССР Атлантикилиқ хартиягә қошулди. Үч улуқ державилар: СССР, Улуқбритания вә АҚШниң һәрбий-сәясий иттипақи қурулди.

Антифашистлиқ коалициянiң асасий мәхсәтлири Европида Иккинчи мәйдан қуруш вә урушниң аяқлишишини тезлитиш болди.

1942-жилниң ахиридин башлап антифашистик коалиция күчлири қарши һәрикәткә көчти. Уруш беришида агрессорниң толуқ вәйран болушиға елип кәлгән түп асаслиқ өзгиришләр болди.

1942-жили 19-ноябрьда Кеңәш әскәрлири Сталинград йенида қарши һуҗумға чиқиду вә Германия билән униң иттипақдашлириниң әскәрлирини вәйран қилиду. 1943-жили язда Германияниң Курск әтрапида һуҗумға өтүш интилиши муваппәқийәтсизликкә учриди. Бу тарихта Курск доғисидики жаң сүпитидә мәшһур. Курск жеңи (1943-ж. 5-июль—23-август) өзиниң миқияси вә сәясий ақвәтлири бойичә Иккинчи дуния уруши вә Улуқ Вәтән урушидики әң асаслиқ жаңларниң бири болуп һесаплиниду. Тарихта бу жаң әң жирик танк уруши болуп һесаплиниду. Бу жаңға: 2 миллионға йеқин адәм, 6 миң танк, 4 миң учақлар қатнишиду. Курск доғисидики Кеңәш әскәрлириниң ғәлибиси уларниң 1944–1945-жж. һуҗумға чиқиш операциялиригә йол ечип бериду. Кеңәш әскәрлири билән бир вақитта Англия вә АҚШниң қураллиқ күчлириму һуҗумға өтиду.

Европидики Иккинчи мәйдан. Шәрқий вә Жәнубий -шәриқ Европа әллириниң фашизмдин азат қилинишқа башлиши. Агрессорниң мәғлубийәткә учриши еник болушқа башлиши оккупацияланған әлләрдә Қаршилишиш һәрикитиниң өсүшигә елип кәлди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Брест сепилиниң қоғдиғучилири. *П.Кривоногов*

Кеңәш Армиясиниң ғалибийити вә оккупацияланған әлләрдики Қаршилишиш һәрикитиниң көтирилиши Улуқбритания билән Қошма Штатларниң һөкүмран топлири арисидики Иккинчи мәйдан мәсилисигә мунасивтини өзгәртти. 1943-жили ноябрь-декабрь айлирида болуп өткән Теһран конференцияси чоң роль атқурди. Униңда дәсләп қетим антигитлерлиқ коалициянiң үч улуқ держава һөкүмәтлириниң рәһбәрлири – И.В. Сталин, Ф.Рузвельт вә У.Черчилль учрашти. Конференцияда уйғунлашқан стратегияниң асаслири түзүлди вә Европида Иккинчи мәйданни ечиш қарари қобул қилинди. Фашистлиқ Германиягә қарши урушта бирләшкән иш-һәрикәтләр вә уруштин кейинки һәмкарлишиш тоғрилиқ жакаланған Декларация зор сәясий жошқунлуқ пәйда қилди. Кеңәш һөкүмити Германияниң капитуляциясидин кейин Японияға қарши урушқа қатнишишқа өз келишимини бәрди.

1944-жили кеңәш армияси Кеңәш Иттипақиниң территориясини азат қилди вә Румыния, Польша, Чехословакия, Югославия, Венгриядики жәңләргә қатнашти. Англо-америкилиқ күчләр икки десантлиқ операцияни әмәлгә ашурди: бири – Шималий Франциядики Нормандияға Оверлорд операцияси, иккинчиси – Жәнубий Франциягә. Жәңләр вақтида иттипақдашлар Францияни, Голландияни, Бельгияни вә Мәркизий Италияни азат қилди.

1945-жилниң бешида фашистлиқ блок толуқ вәйран болди. Иттипақдашлар армиялири Германия чегарисиға келип йәтти вә һәл қилғучи һужумларға тәйярланди. Қирим (Ялта, 1945-ж., февраль) конференциясиниң қарари бойичә Германия төрт оккупациялик зониға бөлүнди: кеңәшлик, американлиқ, инглиз, француз. Берлин

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Рақымжан Қошқарбаев

шәһириму төрт секторға бөлүнүп, төрт иттипақдаш дөләтниң әскәрлири тәрипидин оккупацияланди. 13-апрельда Кеңәш әскәрлири Вена шәһиригә кирди, 24- апрельда болса Берлинни қоршавға алди.

Германияниң капитуляцияси. 1945-жили апрель ейиниң биринчи йеримида кеңәш қоманданлиғи йәкүнлигүчи стратегиялик операция – Берлинни бесивелишқа тәйярлиқ башлиди. Планға мувапиқ, Кеңәш әскәрлири кән миқиясликқ бирнәччә күчлүк зәрбә берип, дүшмәнниң берлинлиқ топлирини қоршиши вә бөләкләргә бөлүветиши уларниң һәрқайсисини айрим-айрим ужуқтурушқа тегиш болди. Буниң өзиидә кеңәш әскәрлириниң Берлинни Иттипақдашлар әскәрлириниң ярдимисиз бевасита бесивелишиға алаһидә әһмийәт берилди.

29-апрельда кеңәш әскәрлири Рейхстагқа тақап келиду вә кәскин жәңләрдин кейин 30-апрель кәчқурунлуғи 150-атқучилар дивизиясиниң жәнчилири М.А.Егоров вә М.В.Канртария Рейхстаг гүмбизиниң үстигә Ғалибийәтниң Қизил туғини тақайду. Рейхстагқа һужум қилиш вақтида униңға 20 дин көп байрақлар орнитилди. Уларниң ичидә Рейхстагқа киридиған асасий ишикниң үстидики әң биринчи Қизил туғни қазақстанлиқ Рақымжан Қошқарбаев вә россиялик Григорий Булатовлар тақайду. Берлин гарнизонитәслим болиду.

7-майда иттипақдаш әскәрләрниң баш қомандани генерал Эйзенхауэр француз шәһәрчиси Реймста Германияниң капи-

Рейхстаг үстидики Ғалибийәт туғи

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Японияниң сөзсиз тәслим болуши тоғрилиқ Актниң имзалиниши

туляциясиниң дәсләпки шәртлирини имзалиди. 8-майда Берлинда маршал Г.К. Жуковниң рәислигидә Германияниң сөзсиз капитуляцияси Актиға қол қоюлди. СССР Алий Кеңиши Президиуминиң пәрмани билән 9-май Ғалибийәт күни дәп жакаланди.

1945-жили июльда Потсдамда болуп өткән АҚШ, СССР, Улуқбритания һөкүмәт рәһбәрлири конференциясидә иттипақдашлар Германиягә аит сәясий принципларни тәйярлиди.

Японияниң капитуляцияси. Америка Қошма Штатлири билән Улуқбританияниң қураллиқ күчлири Теч океандиму һужумлар жүргүзди. 1944-жили октябрь ейида Лейте арили әтрапида төрт күнгә созулған уруш тарихидики әң зор деңиз жеңи болди. Униңға 300гә һәрбий кемиләр қатнашти. Американлиқ флот вә авиация японлиқ флотни вәйран қилди.

1945-жили 6-августта американлиқ учақлар Японияниң Хиросима шәһиригә атом бомбисини ташлиди, 8 -августта Нагасакиға иккинчи бомба ташланди.

9-августта СССР Японияғә уруш жакалиди вә Хитай билән Кореяниң бир бөлигини, шундақла жәнубий Сахалин билән Куриль араллирини азат қилди.

1945-жили 2-сентябрьда Японияниң Сөзсиз капитуляцияси тоғрилиқ Актиға қол қоюлди. Японияниң мәғлубийити билән Иккинчи дуниявий уруш аяқлашти.

Иккинчи дуниявий урушниң нәтижилири вә ақивәтлири. Иккинчи дуниявий уруш алтә жилға созулуп, барлиқ континентлар билән океанларни өз ичигә алди. Урушқа 62 әл қатнишип, бирму жирик держава чәттә қалмиди.

Уруш тәхминән 60 миллион адәмниң өмрини қийди (муқум сани ениқланмиған). Дүшмәнниң арқа сепидә 4 миллионға йәқин

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ҚИРИМ ВӘ ПОТСДАМ КОНФЕРЕНЦИЯЛИРИНИҢ ҚАРАРЛИРИ ВӘ ИККИНЧИ ДУНИЯ УРУШИДИН КЕЙИН ИМЗАЛАНҒАН ШӘРТНАМИЛӘРГӘ МУВАФИҚ ЕВРОПИДИКИ ТЕРРИТОРИЯЛИК ӨЗГИРИШЛӘР
НОРВЕГ ДЕНИЗИ
ШИМАЛИЙ ДЕНИЗ
ИРЛАНДИЯ (Республика 1949-ж.)
ДУБЛИН
ЛОНДОН
АМСТЕРДАМ
БЕЛЬГИЯ
БРЮССЕЛЬ
ЛЮКСЕМБУРГ
ПАРИЖ
ФРАНЦИЯ
ШВЕЙЦАРИЯ
БЕРН
ВАДУЦ
ОСЛО
СТОКГОЛЬМ
ХЕЛЬСИНКИ
ТАЛЛИН
ЭСТОНИЯ ССР-и
РИГА
ЛАТВИЯ ССР-и
ЛИТВА ССР-и
ВИЛЬНЮС
МИНСК
БЕЛОРУС ССР-и
МОСКВА
КОПЕНГАГЕН
БАЛТИК ДЕНИЗИ
ВАРШАВА
ПОЛЬША
БЕРЛИН
Потсдам
ПРАГА
ЧЕХОСЛОВАКИЯ
ВЕНА
АВСТРИЯ
БУДАПЕШТ
ВЕНГРИЯ
УКРАИН ССР-и
КИЕВ
Львов
Ужгород
КИШИНЕВ
РУМЫНИЯ
БУХАРЕСТ
БЕЛГРАД
ЮГОСЛАВИЯ
Риека
Задар
Сараево
АДРИАТ ДЕНИЗИ
МОНАКО
САН-МАРИНО
РИМ
ИТАЛИЯ
ТИРАНА
АЛБАНИЯ
СОФИЯ
БОЛГАРИЯ
Пловдив
Стамбул
АНКАРА
ТУРКИЯ
Измир
АФИНА
ГРЕКИЯ
Салоники
КАРА ДЕНИЗ
Севастополь
Ялта
Бискай колтуғи
Бильбао
АНДОРРА-ЛА-ВЕЛЬЯ
МАДРИД
Барселона
ИСПАНИЯ
Тулуза
Марсель
Корсика ар. (Фр.)
Сардиния ар. (Ит.)
ТИРРЕН ДЕНИЗИ
ЙӘРОТТУРА ДЕНИЗИ
Мурманск
Архангельск
ПЕТРОЗАВОДСК
Онега көли
Ладога көли
Ленинград
Киров
Смоленск
Харьков
Краков
Познань
Гдыня
Белосток
Брно
Братислава
Мюнхен
Милан
Венеция
Триест
Клуж
Крит ар.
Сицилия ар. (Ит.)
Шотландия ар. (Брит.)
Ирландия ар. (Брит.)
Норвегия ар. (Брит.)
Гельголанд ар. (ФРГ)
Борнхольм (Дат.)
Калининград РСФСР
Шведия ар.
Финляндия ар.
Эстония ар.
Рига ар.
Сааремаа ар.
Хийумаа ар.
Готланд ар. (Швед.)
Эланд ар. (Фин.)
Ирландия ар. (Ирл.)
Корсика ар. (Фр.)
Сардиния ар. (Ит.)
Балеар ар-и (Исп.)
Ион ар. (Грек.)
Эгей д.
Дарданелле
Босфор
Ирландия (Республика 1949-ж.)
Норвегия (Брит.)
Шотландия (Брит.)
Ирландия (Брит.)
Норвегия (Дат

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ртизан вә арқа сәп ишчилири қаза болди. Фашистлиқ тутқунда миллиондин артуқ адәм болди. Уларниң көпчилиги уруштан кейин цистлиқ концлагерьлардин қайтқандин кейин, Сталинниң лагерьрида вәтән хаинлири сүпитидә тутулди. Сталинлиқ ГУЛАГлар уштин кейин қайтидин жанланди.

Мәғлубийәткә учриғандин кейин, Германия, Италия вә Япония биз вақитқа улуқ державиларниң қатаридин чиқип қалди. Франция, тта Улуқбританияму ейтарлиқ һалсириди. Әксинчә АҚШ чапсан рәққий етип, капиталислик дуниянiң алий держависиға айланди. ккинчи алий держава Кеңәш Иттипақи болди.

Дунияда СССР башлиған йеңи иҗтимаий-сәясий система қурулди. циалистик йөнилиштики бирқатар дөләтләр пәйда болди.

Иккинчи дуниявий уруш вақтида вә у аяқлашқандин кейин стәмликилик системиниң парчилиниши башланди, онлиған йеңи стәқил дөләтләр қурулди.

Улуқ Вәтән урушиниң вә Иккинчи дуниявий урушниң асасий тиҗиси СССРниң һәл қилғучи роль атқуруп, фашизмни йеңиши лди.

Уруштики ғалибийәт СССРниң хәлиқарилиқ абройини бәләнт изгә көтәрди. 1945-жили 52 дөләт билән дипломатиялик мунавәттлрини орнатти. СССР дуниявий державиға айланди, әнди униң тнишисиз һечқандақ муһим мәсилә һәл қилинмиди.

Урушниң асасий нәтиҗилириниң бири йеңи геосәясий әһвалниң липлишиши болди, у икки система – капиталислик вә социалисқ система арисидики қарши туруш билән тәрипләнди. Мәркизий вә әрқий Европиниң 7 елидә солчи, демократиялик күчләр һакимийәт шиға кәлди. Шу вақиттин башлап, СССРни асасән өзигә достанә насивәттики дөләтләр қоршап турди.

Уруштики ғалибийәт үчүн кеңәш аһалиси наһайити еғир бәдәл лиди. 27 миллион кеңәш пухраси қаза болди. 1710 шәһәр, 70 миңн артуқ йезилар харабилиққа айланди.

Билиминитәкшүр:

1. СССРға бағлиқ Германия вә униң иттипақдашлириниң планлири қандақ болди?
2. Уруш вақтида асасий өзгириш қандақ болди? Униң сәвәплири қандақ?
3. Теһрандики улуқ державилар рәһбәрлириниң конференциясидә қандақ қарар қобул қилинди? Уларниң маһийити қандақ?
4. Уруш характерини қандақ баһалайсиләр?
5. Қошумчә мәлумат мәнбәлирини пайдалинип, Иккинчи дуниявий урушниң асасий жәңлири тоғрилиқ ейтип бериңлар, уларни хәритидин көрситиңлар.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

XX әсирниң биринчи йеримидики мәдәнийәт вә илим-пән

§29. Мәдәнийәтниң тәрәққият алаһидиликлири. Аммивий мәдәнийәт. Җәмийәттики дин ролиниң өзгириши

Бу дәристә:

- XX ә. 20-30-жж. сәнъәтниң тәрәққият алаһидиликлири тоғрилиқ билимиз.

Тирәк сөзләр:

модернизм, абстракционизм, секуляризация, аммивий мәдәнийәт, мемарчилиқ, фовизм, кубизм

Тәсвирий сәнъәт. Бәдиий мәдәнийәт саһасида XX ә. авангардлиқ һәрикәтлири бурунқи әнъәнивий уқумларниң қаидә вә нормилирини бузди. Рәссамлар йеңи заманниң роһини еник әкисәттүридиған тамамән йәңи усул-услупларни издәштүрүш билән шуғулланди. Мошундақ тәсвирләп әкис әттүрүш сәнъити *модернизм* дәп атилиду.

Модернизм сәнъитигә һәрхил еқимларниң бир вақитта можут болуши вә рәссамларниң ортақ программилири билән топларға бирлишиши тән. Модернизм сәнъити конпа урпи-адәтләрни арқиға ташлиди, шундақ қилип, көплигән йеңи мәсилиләр пәйда болди вә қизғин талаш-тартишларни пәйда қилди. Модернистлар бурунқи сәнъәт үчүн муһим болуп һесаплинидиған – пухта ижра қилиш, орунлаш, түсрәңләрниң уйғунлиғи, сүрәт ясашниң дәллиги, ташқи гөзәлликкә интилиш вәзипилиридин пат-патла ваз кечишкә башлиди. Әмәлиятта модернизмниң асасий камчилиғи униң өткүр ижтимаий мәсилиләргә бепәрвалиғи яки һаятниң қараңғу тәрәплирини униң ижабий тәрәплири билән қарши қойуп селиштурушсиз тәсвирлишидә еди. Модернизм рәссамлириниң асасий интилишлириниң бири уларниң өз индивидуаллиғини көрситишкә бесим диққәт ағдуруши болди. Йеңи тәсвирий васитиләрни дайим издәштүрүш мана шуниңдин келип чиқти.

Модернизмниң вәтини Франция болди. XX әсирниң бешида Парижда П.Пикассо, А.Матисс, Ж.Брак, А.Модильяни, М.Шагал, А.Архипенко охшаш һәр әлниң сәнъәттә өзгичә, йеңи йол издәп кәлгән яш, талантлиқ рәссамлири яшиди.

Модернизмниң асасий йөнилишлири: *фовизм* (Анри Матисс); *экспрессионизм* (Эмиль Нольде, Отто Дикс); *кубизм* (Пабло Пикассо);

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

футуризм (Джакомо Балла); *сюрреализм* (Марк Шагал, Сальвадор Дали); *абстракционизм* (Василий Кандинский, Пит Мондриан).

Фовизмға рәңлик экспрессия, һәрхил рәңләрниң бир-биригә уйғун келиши, декоративлиқ вә һаятқа хуштарлиқ тән. Модернизмиң әң мәшһур йөнилишлириниң бири — *кубизм*. Бу йөнилиш 1908-жили пәйда болди. Униң асасини салғучилар сүпитидә П.Пикассо, Ж.Брак, Ф.Лежелар һесаплиниду.

Кубизм (*фр. cubisme. cube* – куб) — вәкиллири һәқиқәтни геометриялик шәкилләрниң комбинацияси (куб, шар, циллиндр, конус в.б.) вә бузулған фигурилар түридә әкис әттүргән йөнилиш.

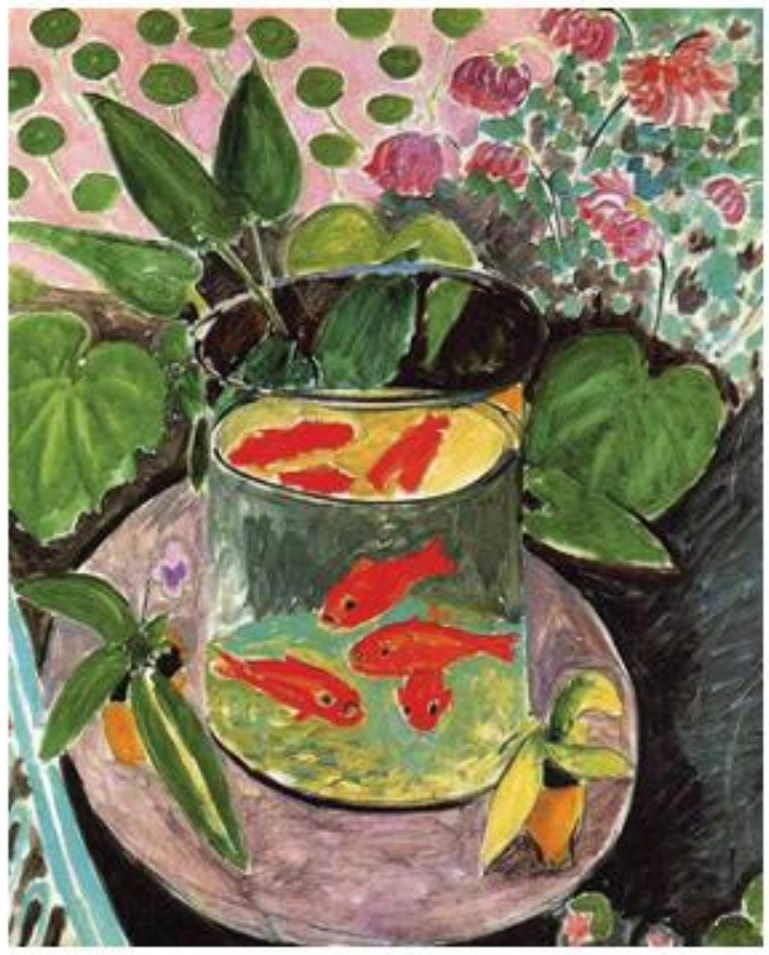

"Қизил белиқлар" (фовизм). Рәссам. Анри Матисс

Экспрессионислар (фовистлар охшаш) рәссамниң кәйпиятини, униң һис-туйғусини вә роһий һалитини әкис әттүрүшни мәхсәт қилиду. Улар қоллиништики һәқиқәткә қанаәтләнмәйду, бирақ улар бу әһвалдин чиқиш йолини тапалмиди. Буниң нәтиҗиси чүшкүнлүк, вә өкүнүш болди. Кәйпиятни әкис әттүрүш үчүн улар һәрхил очуқ ярқин рәңләрни, қил қәләмниң түрлүк һәрикәтлирини, өткүр вә йениклитилгән шәкил-формилирини қолланди.

Биринчи дуниявий уруштин кейин экспрессионислар сәнъитидә җәмийәтлиқ тәнқит, әскәртишләрниң үни бесим болди. Адәмләрниң баштин кәчүргән уруш вә униң дәһшәтлик ақивәтлирини, қорқунушини, яриланғанларни, накаларни, тиләмчиләрни, чоң шәһәрниң яхши-яман тәрәплири вә һаказиларни Отто Дикс тәсвирлиди. Бәдиий йөнилиш сүпитидики экспрессионизмни 1933-жили Германиядә һакимийәткә кәлгән фашистлар йоқатти. Гитлер модернизмни йоқитилишқа тегиш "азғун сәнъәт" дәп җакалиди.

"Әйнәк алдидики қиз" (*кубизм*). Рәссам Пабло Пикассо.

Кубисларниң асасий принципи көзгә көрүнидиған һәқиқәткә әгишиш әмәс, бәлки алаһидә қанунларға – өмүрниң

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

әмәс, сәнъәтниң қанунлириға бекинидиған йеңи һәқиқәтни қуруш болди. Улар муқум нәрсә вә яритилишларни бөлчәкләп, андин кейин бу бөләкләрни йеңи тәртип бойичә қайта жиғиду, улар нәрсиләрни геометриялик фигуриларғичә болған дәрижигичә кичикләтти. Кубизм амаллирини қоллинип, Пабло Пикассо бомбардиман қилиш вақтидики "Герника" шәһирини тәсвирләйдиған сүритини бәрпа қилди: қаза болғанлар, яридар болғанлар – буниң барлиғи қаттиқ деформацияланған, кубислик амаллар болса интайин қорқунучлуқ тәсирни көз алдиға кәлтүриду.

Йеңи тәсвирләш васитилирини издәш вақтида кубислар өз сүрәтлиригә гезит, обой, рәхт парчилирини йепиштуратти. Мундақ әсәрләр коллаж намиға егә болди.

Сюрреалистларниң ишлирида һәқиқий можутлуқлар вә нәрсиләр алаһидә уйғунлуқта ипадиләнди вә шундақ фантастикилик тәсвир қилишлар яки рәңләрни әскә салидиған кәйпият, дәқиқиләр пәйда болиду. Келип чиқиши Белоруссиялик, Францияда яшиған Марк Шагалниң сүрәтлиридә униң Витебск шәһири тоғрилиқ балилиқ чағдики хатирилири парижлиқ тәсиратлири билән учлишип кетиду.

XX әсирниң биринчи йериминда дәсләп В.Кандинский, К.Малевич ишлирида сәнъәттики мурәккәп вә әң талаш йөнилишлириниң бири – *абстракционизм* риважлинишқа башлиди. Абстраклиқ рәсим сәнъити һәққаний нәрсини тәсвирләшкә тиришмайду, у рәссамниң аләмгә дегән мунасивитини ипадиләйдиған сезим һәм кәйпиятиға жавап беридиған һәр хил дағлар, сизиқлар, рәңләр уйғунлиғиға алаһидә әһмийәт беришкә тиришиду. Абстракционизмниң наһайити ярқин мисалини мәсилән, К.Малевичниң "Ақ фондики қара квадрат" намлиқ әсәридин еник көрүшкә болиду.

В.Кандинский. "Импровизация. Топан су" (абстракционизм)

К.Малевич. "Супрематизм"

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

XX әсирниң бешидики рус рәссамчилиқ сәнъити һәрқайсиси өз хуласисини елан қилидиған вә уни бәдиий иҗадийәттә тәҗрибә йүзидә әмәлгә ашурушқа интилидиған һәрхил топлар билән бәдиий бирләшмиләрниң көплиги билән тәриплиниду. Йеңи әвлатниң көплигән маһирлири һәрхил жанрлар билән стильларда өзлирини байқап көрди, бир топтин иккинчисигә – импрессионизмдин модернға, униңдин кейин примитивизмға, кубизм яки экспрессионизмға авушуп, йөткилип турди. Шуңлашқиму чоң маһирларни бир стильлиқ мәктәпкә ятқузуш шәртлик әһвал болуп һесаплиниду. Нәқ шу вақитта В.Кандинский, М.Шагал, П.Филонов в.б. охшаш бир қатар жирик рәссамлар дуниявий мәдәнийәт тарихиға әң надир, муәллиплик стильларниң вәкиллири сүпитидә бөсүп кирди.

Мемарчилиқ. XX әсирниң биринчи йеримидики архитектура мемарчилиқ сәнъитидә қурулушниң тамамән өзгичә принциплири, йеңи қурулуш материаллири қоллинилди. Полат вә бетон қурулушлири кәң қоллинишқа егә болди. Бена-имарәтләрни лайиһәләшниң асасий принциплириниң бири — уларниң мәхситигә, йәни хизмитигә мувапиқ болуши болди. Шуниңдин мундақ мемарчилиқниң нами *функционализм* дәп аталди. Һәтта имарәтниң ташқи қияпити униң мәхситини, мәзмунини әкис әттүрүшкә тегиш болди. Функционализмниң асасий ғайисини мундақ ипадиләшкә болиду: мәхсәткә мувапиқниң һәммиси — гөзәл.

Аммивий мәдәнийәт. XX әсирниң биринчи йеримида "аммивий мәдәнийәт" дегән мурәккәп вә бир мәналиқ әмәс һадисә риважлиниш-қа башлиди. У шәһәрләр тәрәққиятиниң вә шәһәр аһалиси саниниң өсүши билән, аммивий коммуникация васитилириниң – радио, қәрәллик нәшир, кино, аваз йезиш васитилириниң тәрәққияти билән мунасивәтлик болди. Бу һадисидә мәдәнийәтниң демократиялиниш җәрияни билән униң қол йетимликлиги әкис етилди.

Бирақ аммивий қоллинишқа қаритилған мәдәнийәт төвәнлитилди, қисқартилди. Униң ярдими билән адәмләрниң аң сәвийәси вә әхлақий-мәнивий һаятини башқуруш мүмкинчилиги пәйда болди.

Аммивий мәдәнийәтниң адәттики жанрлири болуп детективлиқ романлар билән повестьлар, комикслар, эстрадилиқ музыкиниң бәзи жанрлири һесапланди. Аһалиниң умумий билим вә мәдәний дәриҗисиниң өсүши түпәйли аммивий мәдәнийәтниң сәлбий тәрәплирини йеңиш мүмкин болди.

Җәмийәттики дин ролиниң өзгириши. Дин наһайити зор өзгиришләргә учриди.Илим-пәндики зор кәшпиятлар, улуқ географиялик ечилишлар адәмләрниң дуния тонушиға, болупму Европида, наһайити қаттиқ тәсир қилди. Бу йәрдики адәмләр динни дуниявий

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

хаталишиш дәп һесаплап, униңға гоя әждатларниң иримлиридәк қарашқа башлиди. Бу өзгиришләр мустәмликиләр вә сода операциялири арқилиқ пүткүл аләмгә тарқиди. Мошу өзгиришләрниң барлиғини *секуляризация* сөзи билән ениқлаш қелиплашқан. Қедимда бу аталғу чирко егилигиниң дөләт илкигә өтүшини билдүрди, бирақ кейинәрәк бу сөз-ибарә өмүр қизиқишлириниң диндин жуқури турушини билдүрүшкә башлиди. Чирколар билән дин хизмәтчилири азийишқа башлиди, диний оқуш орунлири йепилишқа башлиди, чиркоға кәлгүчиләрниң беридиған сәдиқә-әһсанилири кемишқа башлиди, дөләт рәһбәрлири билән айрим шәхсләр диндин жирақлиди.

Йеңи илмий ечилишлар-кәшпиятлар билән эволюция нәзәрийәлири аләм тоғрилиқ диний көзқарашларға зит болди. Әгәр буниңғичә диннің өзи илим-пән билән йеңи ечилиш-кәшпиятларниң тәшәбускар-башламчиси болған болса, XIX–XX әә. илим таза зайирлиқ, шуниң билән биллә, динға қарши, атеислик характерға егә болушқа башлиди. Европилик һөкүмранлар чиркоға дегән беқиндилиғидин айрилишқа башлиди, уларға қандақту иш-һәрикәтләрни қилишқа дин хизмәткарлириниң қоллиши һажәт болмиди.

Секуляризациянiң башқа бир сәвәви аһалиниң шәһәрләргә көпләп келиши болди. Кичик аһалилиқ жайларда әнъәнә- дәстүрләр, урпи-адәтләр билән диний ишәнчә-етиқатлар сақланди. Әнди барлиқ динлар арилашқан, адәм өз индивидуаллиғи вә назарәттин айрилған чоң шәһәрләрдә дин өз күчмәвқәсини йоқатти, һәммә нәрсигә бепәрвалиқ вә һәрхил динларниң арилишип кетиши пәйда болди.

Билимиңнитәкшүр:

1. 20–30-жж. мәдәнийәтниң тәрәққит алаһидиликлири қандақ болди?
2. Сәнъәттики йетәкчи йөнилишләргә тәриплимә бериңлар.
3. Уруш арилиқ дәвирдики сәнъәттики һәрхил йөнилишләр билән көзқарашларниң тоқунуши немигә бағлиқ болди?

§30. XX ӘСИРНИҢ БИРИНЧИ ЙЕРИМИДИКИ ТӘБИӘТШУНАСЛИҚ, ҖӘМИЙӘТЛИК ИЛИМЛАР, ТЕХНИКА ВӘ ИШЛӘП ЧИҚИРИШТИКИ МУҺИМ ЙЕҢИЛИҚЛАР ВӘ УТУҚЛАР

Уруштин кейинки жиллардики илмий-техникилик тәрәққиятниң муһим йөнилишлири “тәбиәтшунаслиқтики инқилаплар” билән ениқланди. Йетәкчи йөнилишни техичила атом физикиси егәлләшни давамлаштурди. Микродуниянiң қанунийәтлирини селиштурмилиқ нуқтәий нәзәридин елип қарап, инглиз алим-нәзәрийәчиси П.Дирак

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1926–1927-жж. физика илиминиң йеңи йөнилиши — *релятивислик квантлиқ механикини* қелиплаштурди. Диракниң тәңлимилиридин электрон сәлбий мәнадики қувәткә егә болидиғанлиғини көрүшкә болиду. Шуниңғичиму шундақ бөлчәкләрниң болидиғанлиғи тоғрилиқ молҗамлар болған, бирақ у иҗабий зарядлиқ зәррилər дәп һесапланған еди. 1932-жили американлиқ алим К.Д.Андерсон мошу "сәлбий бөлчәкни (зәррини)" каинат шолилириниң тәркивидин тапти вә уни *позитрон* дәп атиди. Шундақла бәзи әһвалларда электронлар билән позитронлар аннигилирациялиниши, башқичә ейтқанда, бир-биригә жутулуп кетиши мүмкин екәнлиги, йәни электромагнитлик шола чиқириш бөлчәклиригә – *фотонларға* айлиниши яки әксинчә, фотонлардин қайта бөлүнүп чиқишиниң мүмкүн екәнлиги еniқланди. Шу жили инглиз физиги Дж.Чедвик йәнә бир аддий бөлчәк – *нейтронни* ачти, у электр қувитисиз зәррә-бөлчәк болди. Мошу ечилған йеңилиқларниң нәтиҗисидә элементларниң периодлуқ системисиниң инглиз йеңиликлириниң элементларниң периодикилик системисиниң физикилик интерпретацияси аяқлашти.

Бу дәристә:

- Уруштин кейинки жиллардики илмий-техникилиқ тәрәққиятниң муһим йөнилишлири, физика-математика илимлириниң муваппәқийәтлири;
- биологиядики физикилиқ вә химиялик усулларниң кәң пайдилинилиши;
- физика вә химияниң муваппәқийәтлири, Йәр тоғрилиқ илимлар –геофизика вә геохимияниң тәрәққиятиға қандақ ейтарлиқ тәсир қилғанлиғи тоғрилиқ билимиз.

Тирәк сөзләр:

нисбийлик нәзәрийәси, позитрон, Ирэн вә Фредерик Жолио-Кюри, витаминлар вә антибиотиклар, геофизика вә геохимия, транспорт вә машинисазлиқ

Атом ядросини тәтқиқләш альфа-зәрриләрниң ярдимидә әмәлгә ашурулди. 30-жж. уларниң һәрқайсиси икки протон икки нейтронлардин ибарәт екәнлиги еniқланған еди. Альфа-зәрриләрниң еқимини алюминий пластинисиға қаритип, француз физиклири Ирэн вә Фредерик Жолио-Кюри дәсләп қетим сүнъий йол билән атом ядросиниң пәйдин-пәй парчилиниши нәтиҗисидә нейтронлар билән башқиму бөлчәкләрни бөлүп чиқиридиған радиоактивлиқ изотопларни ачти. Жолио-Кюриларниң тәҗрибиси нәтиҗиси беришида алюминий атомлири, әң алди билән фосфорниң радиоактивлиқ атомлириға айлинип, андин кейин, кремнийниң турақлиқ яки мустәһкәм изотоплириға айланди. Радиоактивлиқ изотопларни қоллиниш, 1940-жилға қәдәр уларниң 200дин артуқ түри кәшип қилинған еди, техника, биоло-

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

П. Дирак

гия вә медицинида көплигән әҗайип йеңилиқ-кәшпиятларни ечишқа мүмкинчилик бәрди.

30-жж. ахириға қәдәр һәрхил әлләрниң алимлири уран ядролириниң парчилиниши беришида бөлүнүп чиқидиған атом энергиясини әмәлиятта елишқа йеқинлашти. 1939-жили алим Э.Ферми уранниң парчилинишиниң зәнҗирсиман идеясини қелиплаштурди. Әр-аял Жолио-Кюрилар шундақ реакция жүрүши мүмкин болидиған аппаратниң муқум схемисини тәйярлап чиқарди. Шуниң билән бир вақитта дәсләпки атом бомбисиниң лайиһәсиму тәйярланди.

Физик-алимлар — Ирэн вә Фредерик Жолио-Кюри

Муһим физикилиқ йеңилиқларниң ечилиши билән биллә 20–30-жж. тәбиәтшунаслиқ үчүн аммибап әһмийити бар йеңилиқни математика илимлири – математикилик логика, санлар (рәқәм) нәзәрийәси, функционаллиқ тәһлил, топология вә башқиму саһалардики тәтқиқатлар ачти. Наһайити муһим жирик муваппәқийәтләргә Германия, Франция, СССР вә АҚШ математикилик мәктәплири қол йәткүзди. Физика-математика илимлириниң муваппәқийәтлири тәбиәтшунаслиқниң башқа саһаларығиму зор тәсирини йәткүзди. Микроаләмни тәтқиқләш беришида йәкүнләнгән уқумлар вә усул-услуплар астрономиядә, химиядә, биология вә медицинида интайин утумлуқ пайдилинилди.

Немис алими А.Эйкен 1930-жили пән арилиқ вәзипиләрни, йәни квантлиқ механикини пайдилинип, химиялик мәсилиләрни тәтқиқләйдиған химиялик физикини қелиплаштурди. Химия илимлириниң йеңи саһасиға химиялик күчләрниң квантлиқ-механикилик тәбиити тоғрилиқ тәтқиқләш, шундақла молекулиларниң, кристаллар билән суюқлуқниң түзүлүши билән хусусийитини тәһлил қилиш охшаш тәтқиқат саһалири қошулди. Химиклар зөрүр хусусийәтлири билән түзүлүшигә мувапиқ тәйярлинидиған сүнъий қаттиқ җисимларни ясашни үгәнди. Органикилик маддиларни синтезлаш саһасида катализ вә полимеризация һадисилиригә бағлиқ ишлар алаһидә орун алди. Мошу вақитта АҚШ, Англия вә СССР полиэтилен вә нейлонниң дәсләпки лабораториялик үлгилири елинди.

Биологиядики физикилик вә химиялик усулларни кәң қоллиниш биофизика билән биохимияниң тәрәққийлинишигә йол ачти. Алимлар белокниң түзүлүшиниң сир-мәхпийәтлиригә чөкүп, мадда

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

алмишишларниң жәриянлирини тәтқиқләшкә киришти, дәсләпки витаминлар билән антибиотикларни (грамицидин, стрептомицин вә пенициллин) тепип, андин уларни сүнъий йол билән ясашни өзләштүрди. Биологларниң тәтқиқатлирида рентгеноскопия, реактивлик изотоплар билән электронлуқ микроскоплар пайдилинилди. Медицинилик диагностикида жүрәк булҗу ети билән баштики мейә функциялирини тәәтқиқләшкә арналған аппаратлар – электрокардиографлар билән электроэнцелографлар қоллинилишқа башлиди.

Физика билән химияниң мувappәқийәтлири Йәр тоғрилиқ қанунниң – геофизика билән геохимияниң тәрәққийлинишигә хелила тәсир йәткүзди. Пайдилиқ қезилмиларни издәштүрүш–чарлаш ишлириниң йеңи усул-услуплирини, йеңи қурал– жабдуқлар билән үскинә-сайманларни ясап чиқарди.

Техника. Илим-пән ишләп чиқарғучи күчләрниң тәрәққийлинишигә зор тәсир йәткүзди. 20–30-жж. техникилик вә технологиялик тәрәққиятниң алаһидә характери электр энергиясини ишләп чиқириш вә уни пайдилиниш болди. Электрләштүрүш санаәтниң энергия сәрип қилғуч йеңи саһалириниң қелиплишишида, технологиялик жәриянларниң механизациялиниши билән автоматизациялинишиниң һәрхил системилирини әмәлгә ашурушта һәл қилғучи әһмийәткә егә болди. Электр энергиясини ишләп чиқириш, асасән, баричә мукәммәлләштүрүлгән иссиқлиқ электр станциялирини селиш һесавиға өсүп турди. Су ресурслири мол әлләрдә кәң көлемдә гидроэнергетикилик лайиһәләр әмәлгә ашурулди.

Транспорт вә машинисазлиқ кәң риважлинишқа башлиди. Транспортта, қурулушта, йеза егилигидә пайдилинилған дәсләпки двигательлар қатарида, сөзсиз, биринчиликни ичидин янидиған двигательлар алди. Паровозлар билән тепловозларни вә кемиләрни теплоходлар қисип чиқарди. Трактор билән комбайн йеза егилигиниң биртуташ қияпәт-тәсвиригә айланди. 1938-жили АҚШ, Канада, Англия вә Германиядә 6 млн жүк тошиғучи вә 30 млн-дин артуқ йеник автомобильлар тиркәлди вә улар үчүн тез йол шосселири – автойоллар селинди. Ичидин янидиған двигательлар авиациядиму кәң қоллинилди. Көп моторлуқ туташ металлиқ учақлар қолайсиз бипланларни күндилик қоллиништин қисип чиқарди.

Авиация санаитиниң тәрәққият еһтияжи алюминий ишләп чиқиришиниң чапсан өсүшини ениқлиди, 1913–1939-жж. бу саһаниң жиллиқ өсүми 10 һәссидин артуқ мөлчәргә йәтти. Қара металл ишләп чиқиришида металлургиялик циклниң физикилик-химиялик вә технологиялик асаслирини қайта қараштуруш жәрияни жүрүп, әнди жуқури температура, қисим вә илдамлиққа чидамлиқ, баричә утумлуқ техникиға йүзләнди.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

20–30-жж. чапсан тәрәққийләнгән технологиялик прогрессни машинисазлиқ ишләп чиқиришиму баштин өткәзди. Бу саһа хәлиқ егилигиниң һәрхил саһаларидики күнсайин өсүватқан еһтияҗлирини қанаәтләндүрүшкә қаритилди.

Буюмларни аммивий ишләп чиқириш уларниң стандартлинишини тәләп қилди, шу түпәйли бу буюмлар бир-бирини алмаштуралайдиған болди. Бу йөнилиштики ишлар Англияда техи жирақ 1901-жили башланған еди, бирақ 20–30-жж. ишләп чиқиришни стандартизацияләш АҚШта кәң қанат яйди. Өткән жилларниң илмий муваппәқийәтлиригә асасланған йеңи технологиялик жәриянлар химия санаитидә кәң таралди, сәвәви сүнъий соғ йеқилғуға, оғутлар билән йеник санаәттики полимер хам әшиясиға дегән жуқури еһтияжлар бу саһаниң тәрәққийлинишигә тәсир қилди.

XIX–XX әә. даирисидики радиотехника саһасидики тәтқиқатлар симсиз телеграф вә телефоннин әмәлиятта кәң қоллинилишиға йол ачти. АҚШ, СССР, Англия вә Франция да турақлиқ түрдә радио тарқитиш иши риважлинишқа башлиди. Англия, АҚШ вә СССРда дәсләпки тәжрибилик телевизиялик хәвәрләр тарқитиш әмәлгә ашурулди. Қара вә ақ рәңлик кинематограф – ака-ука Люмьерлар заманиниң "улуқ кекичи" 30-жж. һәрхил рәң вә авазға егә болди.

Техникилиқ йеңилиқлар адәмләрниң күндилик турмуш-мәишитигә кәң киришкә башлиди вә уларниң һаят тәрзигә өзгиришләрни киргүзүшкә башлиди. Индустриалиқ тәрәққийләнгән әлләрниң истимал товарлириниң базирида радиоприемниклар, тоңлатқулар, кир жуюш машинилири вә башқиму мәиший электротехникилар пәйда болди. Уларни ишләп чиқириш көләми кәңәйди, аммивий ишләп чиқириш башланди, бирақ бу буюмларға дегән еһтияж өсмиди. Чүнки аһалиниң төләш-сетивелиш қабилийити техичила, төвән дәриждә еди. Шуңлашқиму бу хил зөрүр буюмларни аммивий қоллинилидиған дәвир техи жирақ еди.

20–30-жж. әдәбият, җәмийәтшунаслиқ вә философиялик ойтәпәккүрниң тәрәққият алаһидиликлири. Биринчи дуниявий уруштин кейинки чарәк әсир мабайнида бәдиий әдәбиятта пәвқуладдә вақиәләр йүз бәрди. Бәдиий вә әдәбий жәриянлар тәрәққиятида үч жирик дәвирни тәкитләп өтүшкә болиду. XX-ә. 20-жж. Ғәрип җәмийитиниң бәдиий иҗадийитигә Биринчи дуниявий уруш вә униң ақивәтлири хелила тәсирини йәткүзди. 30-жж. дуниявий ихитисадий боһран, фашизм һуҗуминиң башлиниши, тоталитарлиқ тәртипниң тарқилиши вә йеқинлап келиватқан Иккинчи дуниявий уруш әдәбиятчилар билән рәссамларниң тәғдири һәм иҗадийитигә сөзсиз тәсир қилди. Ахирида, 1939–1945-жж. созулған Иккинчи дуниявий урушниң башлиниши дуниянин барлиқ интеллигенция

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

вәкиллириниң һаятиға өзиниң алаһидә тамғисини қалдурди. Язғучи вә рәссамларниң фашизм билән тоталитаризм қаплиған әлләрдин эмиграцияға кетиши көплигән әлләрниң бәдиий мәдәнийитигә кәскин өзгиришләрни әкәлди. АҚШтин пана тапқан рәссамлар Нью-Йорк шәһириниң хәлиқарилиқ бәдиий мәркәзгә айлинишиға ярдәмләшти.

20–30-жж. әдебиятчилар билән рәссамларниң иҗадийитидә иҗтимаий-сәясий факторлар алаһидә әһмийәткә егә болди. Көплигән әлләрниң һаятиға иҗтимаий һәрикәтләр сәнъәттики революциялик еқимларниң пәйда болушиға әкәлди. Иккинчи тәрәптини пәйда болған тоталитарлиқ тәртипләр шу системиға хизмәт қилидиған сәнъәтни қелиплаштурди. Тоталитаризм билән демократия арисидики күрәшниң кәскинлишиши сәнъәтниң идеологиялинишининг өсүшигә вә қариму-қарши еқимларниң тоқунушиға әкәлди. Уруш арилиғидики дәвирдики йеңилиқлар қатариға интернационаллиқ вә миллий иҗадий җәриянлириниң сүрәтлик тәрәққиятини ятқузушқа болиду. Бу дәвирдә һәр хил әлләр вә хәлиқләрниң сәнъитиниң йәқинлишиши, өз ара тәсирлишиши йуз бәрди.

Әдәбият. 20–30-жж. язғучиларниң чоң әвлат вәкиллири: Францияда А.Франс, Р.Роллан, Англияда Б.Шоу, Д.Голсуорси, Г.Уэллс, Германияда Г.Манн, Т.Манн, Г.Гаутман, АҚШта Т.Драйзер вә б. иҗадий паалийәтлирини давамлаштурди. Шуниң билән биллә йеңи ярқин талантларму пәйда болди, улар: французлар Ф.Мориак вә Р.М. дю Гар, инглизлар Р.Олдингтон, С.Моэм, американлиқлар – Э.Хемингуэй, У.Фолкнер, Ф.Фицджеральд, немислар Э.М.Ремарк, Л.Фейхтвангер вә башқилар.

20-жж. "йоқалған әвлат" дәп атилидиған әдәбиятни қелиплаштурған талантлиқ яш язғучиларниң ярқин топи пәйда болушқа башлайду. Мошундақ әвлат вәкиллирини, йәни шу чағда Парижда яшаватқан (Э.Хемингуэй, Д.Дос, Пассос вә б.) бир топ американлиқ әдебиятчилар топини американлиқ язғучи аял Г.Стайн шундақ атиған. Кейин бу аталғу 20-жж. әдәбияттики еқимни билдүридиған болди. Уларниң әсәрлиридә Биринчи дуниявий урушниң инсанийәткә қарши ақивәтлиригә наразилиғи, характери, өмүр сүрүш билән иҗтимаий һәқиқәттики көңли қелиш вә чүшкүнлүк, пессимистлиқ кәйпиятлар өз әксини тапти. 20-жж. Э.Хемингуэйниң "Фиеста" вә "Әлвида, қурал !", Э.М.Ремаркниң "Ғәрбий мәйданда өзгиришсиз", Р.Удингтонниң "Қәһриманниң өлүми", асасән, Биринчи дуниявий уруш қатнашқучилириниң башқиму әсәрлири нәшир қилинди.

Мошу вақитта модернистик әдәбият маһирлириниң жирик әсәрлири йоруқ көрди. Англо-ирландлиқ Д.Джойс өзиниң "Улисс" намлиқ романини, австриялик Ф.Кафка – "Америка", "Процесс",

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Т. Драйзер

"Замок" романлирини, француз М.Пруст – "Йоқалған вақитти издәш", романини, Т.Эллиот – өзиниң шеирлирини жакалиди.

Германияда 10 — 20-жж. экспрессионист язғучилар вә рәссамлар зор тәсиргә егә болди. Уларниң әсәрлиридә вәйран болуш дәқиқилири, жирик жәмийәтлиқ өзгиришләр, қанлиқ вақиәләр әкис етилди. Апокалипсис, Қорқунучлуқ сот – поэзиядики экспрессионизмниң наһайити еғир, салмақлиқ образлири болди.

20–30-жж. әдәбият жанр жәһәттин бейишқа башлиди. Э.М.Ремарк, Ф.Мориак вә ижтимаий-психологиялик романлири, С.Цвейгниң психологиялик новеллилири, А.Моруаниң автобиографиялик романлири өзигә диққәт ағдурди. Инқилавий-пролетарлиқ әдәбиятни тәшкил қилған әсәрләр пәйда болушқа башлиди.

20–40-жж. жәмийәтлиқ вә философиялик ой-тәпәккүрниң тәрәққийлинишигә тоқунушлуқ аләмлдики адәмгә вә униң егәлләйдиған орниға бурулуш ясаш тән болди. Мошу жиллардики наһайити тәсирлик күчкә *экзистенциализм* – яшаш философияси егә болди (лат. "*экзистенция*" – һаят кәчүрүш, яшаш). Униң көрнәклик вәкиллири Германиядә К.Ясперс вә М.Хайдеггер, Франциядә – Ж.П.Сартр, А. Камю, Г.Марсель, Испаниядә Х.Ортега-и-Гассетлар болди. Экзистенциализм философияси шу дәвирдә Ғәрип жәмийитини өз ичигә алған чоңқур боһран әһвалида риважланди. Экзистенциализм шу заманниң мутәппәккүрлириниң һәсрәтлик кәйпиятлириға жавап беришкә тиришти, аләмдә адәмләрниң өз орнини тепишни билишигә, өзлүк "Мәнгә" егә болушиға (өзиниң экзистенциясигә), йәккилинишни йеңишкә ярдәмлишишкә тиришти. Адәм яшаш жәриянида өзини-өзи йетилдүриду, өзиниң мәна-маһийитини чүшиниду. Адәмниң һәм өз шәхси, һәм башқа адәмләр алдидики шәхсий мәсъулийәтчанлиқ идеяси — экзистенциализмниң муһим принципи болди Шәхсий таллаш вәзийити – экзистенциаллиқ философияниң вә Иккинчи дуниявий уруш жиллири билән уруш арилиғидики әдәбиятниң асасий мавзуси болди. Жәмийәтшунаслиқ билән әдәбиятниң тәрәққийлинишигә, шундақла З.Фрейдниң психоанализлиқ философиялик концепцияси, француз философи А.Бергсонниң һаят философияси зор тәсир қилди. Уларниң әсәрлиридә тәбиәт эволюцияси вә инсанийәт

Э. Хемингуэй

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

тәрәққийлинишинин, уларнин бирлигини йеңичә чүшәндүридиған дуниявий тәсвирни бәрпа қилишқа интилиш болди.

Билиминитәкшүр:

1. Қандақ фундаментал йеңилиқлар XX әсирниң оттурисида илим-пән техникиниң прогрессини ениқлиди? Немә сәвәптин пән арилиқ илимлар – биохимия, геофизика вә башқиларниң пәйда болуши мүмкин болди?
2. Қандақ технологиялар санаәтниң тәрәққийлинишини ениқлиди?
3. Өз көзқарашлириң бойичә XX ә. 20–30-жж. йеңи техникиниң жарий қилиниш мисаллирини атаңлар.
4. Техника вә технологияләрниң тәрәққийлинишидә милитаризация қандақ роль атқурди?
5. Ғәрип җәмийитиниң техникилик-ихтисадий һулида қандақ сапалиқ өзгиришләр орун алди?
6. 20–30-жж. мәдәнийәтниң тәрәққийлинишидики алаһидиликләр қандақ еди?
7. “Йоқалған әвлат” әдәбияти тоғрилиқ немиләрни билисиләр?

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

ХРОНОЛОГИЯЛИК КӨРСӘТКҮЧ

1894–1895- жж. — Япон-Хитай уруши.
1898-ж. — Испан-американ уруши.
1899–1900- жж. — Хитайдики "Боксер" көтирилиши.
1899–1902- жж. — Инглиз-бур уруши.
1903 -ж. — Ака-ука Райтларниң дәсләп қетим учақ учириши.
1904 -ж. — Инглиз -француз шәртнамиси(Антанта).
1904–1905 -жж. — Рус-япон уруши.
1905–1907 -жж. — Россиядики инқилап.
1907 -ж. — Инглиз –рус Антантиси .
1907-ж. — Йеңи Зеландия доминион болуп жакаланди.
1908 -ж. — Яш түрк инқилави.
1908 -ж. — Австро-Венгриянин Герцоговина билән Боснияни бесивелиши.
1908 -ж. — Болғария толуқ мустәқил болди.
1910 -ж. — Япония Кореяни бесивалди.
1910–1917 -жж. — Мексика инқилави.
1911–1912 -жж. — Итальян-түрк уруши.
1911–1912 -жж. — Хитайдики Синхай инқилави.
1912–1913 —жж. Балқан уруши.
1914 -ж. — Панама каналиниң ечилиши.
1914–1918 -жж. — Биринчи дуниявий уруш.
1915 -ж. — Италия Антанта әллиригә қошулди.
1915 -ж. — Ипр шәһиридә немисларниң дәсләпки газ билән һужум қилиши.
1917 -ж. — Англиянин Сомма дәриясидики жәңдә дәсләп қетим аммивий рәвиштә танкларни қоллиниши.
1917 -ж. — Россиядики Февраль вә Октябрь инқилаплири.
1918 -ж. — В.Вильсонниң "14 тармиғи".
1918 -ж. — Германиядики Ноябрь инқилави.
1918–1921 -жж. — Россиядики Пухра уруши вә интервенция.
1918–1923 -жж. — Түркиядики Кемалчилар ағдуруши.
1919–1921 -жж. — Париж течлиқ конференцияси вә течлиқ шәртнамиләрни имзалаш.
1919 -ж. — Дәсләпки трансатлантикилиқ учуш.
1919–1943 -жж. — Коммунистлик Интернационал.
1919 -ж. — Хитайдики "4-май" һәрикити.
1919 -ж. — Кореядики қозғилаң.
1919 -ж. — Милләтләр Лигисиниң қурулуши.
1920–1921 -жж. — Кеңәш-поляк уруши.
1920–1933 -жж. — АҚШтики "Қурғақ қанун"
1921–1922 -жж. — Вашингтон конференцияси.
1922 -ж. — СССРниң тәшкиллиниши.
1922 -ж. — Фашистларниң Италиядә һәкимийәткә келиши.
1922 -ж. — Ирландия дөләтлик мустәқиллигини жақалиди.
1922 -ж. — Кеңәш-герман шәртнамиси (Рапалло).
1923 -ж. — Франция вә Бельгиянин Рурни оккупациялиши.
1924 -ж. — Дауэсниң плани.
1925 -ж. — Локарн шәртнамиси.
1925–1927 -жж. — Хитайдики Миллий улуқ инқилап.
1926 -ж. — Улуқбританиядики аммивий ғулғулилар.
1928 -ж. — Бриан-Келлог пактниң имзалиниши.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

1928 -ж. — М.Ганди Һинд Миллий Конгрессиға йетәкчи болди.
1929 -ж. —Юнгниң репарация тоғрилиқ планиниң қобул қилиниши.
1929 -ж. — Италия билән Ватиканниң Латеран шәртнамиси.
1929–1933 -жж. — Дуниявий ихтисадий боһран.
1931 -ж. — Вестминстер статусиниң қобул қилиниши.
1931 -ж. — Японияниң Манжуриягә бесип кириши.
1932 -ж. — Франция-кеңәш арисидики өз ара һужум қилмаслиқ тоғрилиқ шәртнамә.
1933 -ж. — Гитлерниң канцлер болуп тайинлиниши. Һакимийәт бешиға нацизмниң келиши.
1933 -ж. — АҚШтики Рузвельтниң "Йеңи йөнилишиниң" башлиниши.
1934 -ж. — Франциядики антижумһурийәтлик исиян.
1935 -ж. — Франк-Кеңәш өз ара ярдәм тоғрилиқ шәртнамиси.
1935–1938 -жж. — Франциядики Хәлиқ мәйдани.
1935 -ж. — Коммунистлик Интернационалниң VII Конгресси.
1935 -ж. — АҚШтики бетәрәплик тоғрилиқ қанунниң қобул қилиниши.
1935 -ж. — Италияниң Эфиопияни бесивелиши.
1936 -ж. — Германияниң Рейн территориясини бесивелиши.
1936–1939 -жж. — Испаниядики Франкистлиқ исиян вә пухралар уруши
1936 -ж. — Итальян-герман шәртнамиси ("Берлин-Римоқи")
1936 -ж. — Германия вә Японияниң антикоминтернлиқ пакти.
1937 -ж. — Японияниң Мәркизий Хитайға бесип кириши.
1937 -ж. — Италияниң антикоминтернлиқ пактқа қошулуши.
1938 -ж. — Германияниң Австрияни бесивелиши.
1938 -ж. — Чехословакия тоғрилиқ Мюнхен шәртнамиси
1939 -ж. — Германияниң Чехославакияни бесивелиши.
1939 -ж. — Кеңәш-герман шәртнамисиниң имзалиниши.
1939 -ж. — Германияниң Польшаға бесип кириши.
1939–1945 -жж. — Иккинчи дуния уруши.
1939–1940 -жж. — Кеңәш-фин уруши.
1941 -ж. — АҚШтики "ленд-лиз" тоғрилиқ қанунниң қобул қилиниши.
1941 -ж. — Германияниң СССРға бесип кириши.
1941 -ж. — СССРниң Шималий Атлантикилиқ хартиягә қошулуши.
1941 -ж. — СССР билән Японияниң өз ара һужум қилмаслиқ тоғрилиқ пакти.
1941–1942 -жж. — Москва түвидики жәң.
1941 -ж. — Японияниң Пёрл-Харборға һужуми. АҚШниң урушқа кириши.
1942–1943 -жж. — Сталинград жәңи.
1943 -ж. — Курс доғисидики жәң.
1943 -ж. — Италияниң тәслим бөлуши.
1943 -ж. — Иттипақдаш үч держава һөкүмәт йетәкчилириниң Теһран конференцияси.
1944 -ж. — Франциягә инглиз-американ әскәрлириниң чүширилиши. Иккинчи мәйданниң ечилиши.
1944 -ж. — Бреттон-Вуд шәртнамиси вә ХВФ қурулуши.
1945 -ж. — Иттипақдаш үч держава һөкүмәт йетәкчилириниң Қирим конференцияси.
1945 -ж. — Германияниң сөзсиз тәслим бөлуши.
1945 -ж. — АҚШтики тунҗа атомлиқ бомбисиниң синақтин өткүзүлүши.
1945 -ж. — Иттипақдаш үч держава һөкүмәт йетәкчилириниң Потсдам конференцияси.
1945 -ж. — АҚШниң Хиросима вә Нагасакиға атом бомбисини ташлиши.
1945 -ж. — Японияниң тәслим бөлуши. Иккинчи дуниявий урушниң аяқлишиши.
1945 -ж. — БДТ Уставиниң (Низамнамә) қобул қилиниши.
1945–1946-жж. — Нацистлик жинайәтчиләргә қарши Нюрнберг соти.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

АТАЛҒУЛАР ЛУҒИТИ

Абстракционизм (инг. abstraktio – бөлүнүш, йәккилиниш) – hазирқи заман сәнъитидики әтрап муhитни тәсвирләштә муқум нәрсиләрни hесапқа алмайдиған еқим. Абстрактлиқ сәнъәт hәқиқәтни беваситә әкис әттүрмигәнликтин, уни бәзидә "нәрсисизләштүрүлгән" дәпму атишиду.

Авангардизм (франц. avant-gardisme – алдинқи сәптикиләр) – қелиплашқан қаидә вә әнъәниләрдин, hаятниң бир қелиплиғидин жирақлишип, бәдиий мәдәнийәтни йеңилимақчи болған мәдәний еқим.

Автономия (мухтарийәт) (грек. autos – өзи, nomos – қанун, мустәқиллик)– өзини өзи идарә қилиш, дөләтниң бәзи бөлигиниң (көпинчә миллий асаста) ички ишлирида өзини өзи башқуруш яки hәл қилиш hоқуқи.

Авторитаризм (лат. – hөкүмранлиқ, тәсир) – сәясий hакимийәт айрим адәмниң яки бир hакимийәт оргининиң қолиға топланған hаләттики сәясий режим. Авторитаризмға хас бәлгүләр: пухраларниң сәясий әркинликлириниң толуқ яки йерим чәклиниши, партияләр вә тәшкилатлар паалийитиниң назарәткә елиниши, оппозицияни тәқипләш, вакаләтлик орунларни тарқитиш яки hөкүмәтикә беқинда қилиш, hөкүмәтниң бөлүнмәслиги, сәясий тәқип жүргүзүш.

Альянс – шәртнамә мәжбурийәтлири асасида бирләшкән иттипақ.

Анархо-синдикализм – анархизм (гр. – ажиз) тәсиридә болған ишчи груh еқими. Сәясий күрәш вә ишчи груhиниң сәясий ролини инкар қилиду, тәшкилниң алий шәкли сүпитидә ишчи кәспий иттипақлирини етирап қилиду, "беваситә hәрикәт" (саботаж, бойкот, умумға бирдәк иш ташлаш) тактикисини қоллайду.

Аннексия – агрессияниң бир түри, башқа бир дөләт яки хәлиқниң пүткүл йәр-территориясини яки униң бир қисмини зорлуқ-күч билән өзигә қошувелиш (бесивелиш).

Антогонизм (гр. antogonisma – күрәш) – өз ара зит жәриянлар, күч вә жәмийәтлик мәнпийәтләрниң мурассәгә кәлмәйдиғанлиғини билдүридиған зиддийәт түри.

Гегемония – үстәмлик, hөкүмранлиқ, бесимлиқ.

Геноцид – адәмләрни мәлум бир жамаәдин пәйда болғанлиғи вә шуниңға тәллуқлиғи үчүн тәқипкә учритиш яки қирип-йоқитиш, адәмләрни қандақту бир иҗтимаий, мәдәний яки биологиялик груhқа тән болғанлиғи үчүн мәхпий әйипләп, тәқипләш.

Дуниявий ихтисадий боhран – дунияни өз ичигә алған ихтисадий боhран. 1929-ж. башлинип 1939-жилғичә созулған боhрандин чиқиш бәзи әлләрдә 1945-жилғичә созулди. Шуңлашқа XX ә. 30-жж. умумән Бүйүк турғунлуқ жиллири дәп атилиду.

Hәрбий коммунизм – Кеңәш Иттипақиниң Пухралар уруши шараитида 1918—1921-жж. арилиғида жүргүзгән ички сәяситиниң нами.

Йерим мустәмликә – ташқи суверенлиғини сақлиған hалда, бирақ империалистик державиларға ихтисадий вә сәясий жәhәттин беқинда болған дөләт.

Империализм – империяниң башқа әлләрни, мустәмликиләрни өзигә қошувелиш билән чегарисини чоңайтиши. Империализм мустәмликиләргә егә дөләтләрниң стратегияси.

Импрессионизм (фр. impression – тәсир) – муқум аләмни униң hәрикити вә өзгиришини баричә тәбиий hәм бетәрәп тәрипләшкә интилған сәнъәт йөнилиши.

Индустрияләштүрүш (лат. industria) – ихтисатта санаәтлик ишләп чиқиришниң бесим болуши мәхситидә әнъәнивий индустриялик тәрәққият басқучидин чапсан

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

иҗтимаий-ихтисатқа авушуш җәрияни. Бу җәриян, болупму энергетика вә металлургия саһасида йеңи технологияләрниң тез риваҗлинишиға мунасивәтлик.

Интервенция (лат. interventio – қол тиқиш, арилишиш) – бир яки бирнәччә дөләтниң башқа дөләткә һәрбий тәҗаввузи, униң ички ишлириға арилишиши. БДТ Низамнамисиға мувапиқ интервенция хәлиқара һоқуқ бузғучилиқ болуп һесаплиниду. Интервенцияниң сәясий яки ихтисадий түрлири можут.

Инфрақурулма (infra – төвәнки, астинқи , struktura – қурулуш, орунлишиш) – ихтисатниң вә адәмләрниң умумий әһвалини яхшилитишқа қаритилған хәлиқ егилиги саһалириниң жиғиндиси (мәсилән, ишләп чиқириш инфрақурулмиси – йолар, транспорт, алақә, электр билән тәминләш тармиғи, амбарлар в.б.; иҗтимаий-мәиший инфрақурулма – мәиший-коммуналлиқ егилик, сода, йолувчилар транспорти вә алақә, билим бериш, илим-пән вә мәдәнийәт, саламәликни сақлаш в.б.; экологиялик инфрақурулма – тазилиғучи қурулмилар, тосмилар, дренажлиқ системилар, истираһәт бағлири в.б.)

Коалиция (лат. coalitio – иттипақ) – 1) дөләтләрниң өзгә дөләткә яки дөләтләр тоопиға қарши вақитлиқ қурулған һәрбий яки сәясий иттипақи; 2) сәясий партияләр арисидики өз ара мурассә – келишим. Мундақ келишим, асасән, партияләрниң парламентта көпчилик аваз елиши мәхситидә яки шу партияләр вәкиллиридин Коалициялик – бирләшмә һөкүмәт қуруш үчүн тәшкиллиниду.

Консерватизм (фр. convervatiseve, лат conservo – сақлаймән, қоғдаймән) – әнъәнивий иҗтимаий институтларниң сақлинишини қоллайдиған сәясий вә иҗтимаий философиялик принцип.

Конституцилик монархия – монарх һакимийити дөләтлик идарә қилиш саһасида алий вакаләтликкә егә болмайдиған чәкләнгән монархия түри.

Кубизм (фр.) – Франциядә XX ә дәсләпки йеримида пәйда болған, модернизмға қаритилған, болупму рәсимчиликтә алаһидә орун егәллигән тәсвирләш сәнъити.

Кулак (муштумзорлар) – Россиядә Октябрь инқилавиғичә ялланма әмгәкни пайдилинидиған (иш бәргүчи деханлар), шуниң билән биллә тәйяр йеза егилик мәһсулатлирини қайта сетиш, сүтхорлуқ, дәллаллиқ саһасидики ишлар билән шуғуллинидиған һаллиқ деханлар қатлими,

Ландтаг (нем, – йәр, әл вә – жиғин) – Германия вә Австриядики Җәнубий Тирольдики (Италия тәркивидә) йәр парламенти, шуниң билән биллә Лихтенштейн князьлигиниң парламенти.

Латифундия – жирик йәр егилигүчиләр.

Либерализм (лат. — әркин) – әң алий қәдрийәт һәмдә бесимлиқ сүпитидә шәхсий әркинликни тәрғипләйдиған идеология. Либерализмниң иҗтимаий-сәясий нәзәрийәси җәмийәтлик вә дөләтлик қурулминиң деомкратиялик принциплириға асаслиниду, иҗтимаий, сәясий, ихтисадий мунасивәтләрниң зорлуқ-зомбулуқсиз түрлиригә тайиниду, шәхсниң әркин тәрәққий етишини чәклимәйдиған вә һәрбиригә дөләтлик-һоқуқий қоғдаш, адәм һоқуқи вә пухра әркинлигини сақлаш капаләтлигини беридиған җәмийәтни қурушни көзләйду.

Марксизм – назирқини материалистик тәһлил қилиш вә кәлгүсини социалистик турғуда пәрәз қилишқа асасланған К.Маркс вә униң избасарлириниң көзқарашлириниң жиғиндиси.

Метрополия – (грек., метер – ана вә полос – шәһәр) – дөләт мәркизини билдүридиған уқум. Дәсләптә метрополия дәп мустәмликә тәвәләргә егә қедимий грек шәһәрлири (полислар) аталди. XIX—XX әә. 70-жж.-чә мустәмликә империяләрниң мәркизи метрополия дәп атилип, асасән, чоң шәһәр мәркәзлири, уларниң әтрапидики макан-җайлар, шундақла пайтәхтлик шәһәрләрни өз ичигә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

алди. Һазирқи вақитта тәрәққий әткән әлләрдә метрополия дәп шәһәрниң асасий объектлири орунлашқан муһим наһийәни атайду.

Мобилизация (лат. mobilis – қозғалма, сәпәрвәрликкә кәлтүрүш) – Қуцраллиқ Күчләрни вә әлниң ихтисади һәм дөләтлик институтлирини уруш еһтияжлирини тәминләш үчүн сәпәрвәр қилиш һәм қайта қуруш йөнилишидики чарә-тәдбирләр. Миқиясиға қарап: аммивий сәпәрвәрлик вә қисмән сәпәрвәрлик (мобилизация) дәп иккигә бөлүниду. Аммивий сәпәрвәрликкә кәлтүрүш әлниң қурал тутушқа қабилийәтлик адәмлирини Қураллиқ Күчләр сепигә чақириш вә ихтисатни толуғи билән уруш шараитиға маслаштуруш үчүн әмәлгә ашурулиду. Қисмән сәпәрвәрликкә кәлтүрүш аталған шараитларда Қураллиқ Күчләрниң бәзи түрлири вә һәрбий ишләп чиқиришниң айрим саһалирини жиддий күчәйтиш мәхситидә ишқа ашурулиду, шуниң билән биллә течлиқ вақитта армия сепини толуқлаш вә пухраларниң умумға бирдәк һәрбий мәжбурийәт борчини атқуруши үчүн чақирилиду. Уруш ховупи тарқалған яки уруш аяқлашқан вә пухраларниң һәрбий борчини өтәш муддити аяқлашқан чағда демобилизация (өйлиригә қайтуруш) жәрияни башлиниду.

Модернизация (франц. – йеңилаш) – арқида қалған әлләрниң илғар әлләрниң дәрижисигә йетишкә қаритилған дөләтлик сәясәт.

Модернизм (итал. modernist – лат. modernus –йеңи , заманивий) – XX ә. бешида мәнивий аң боһрани вақтида пәйда болған философиялик-эстетикилиқ еқимларниң умумий нами.

Монархистлар – жумурийәттики монархияни әслигә кәлтүрүшкә яки монархиягә ховуплуқ жумһурийәтлик һәрикәткә қарши күрәшкүчи сәясий партияләрниң нами.

Монополия (гр. **μονο** -ялғуз вә **πωλέω**– сатимән) – бир шәхсниң яки шәхсләр топиниң, дөләтниң мәлум бир нәрсигә, мәлум бир нәрсини ишләп чиқиришқа яки сетивелишқа, мәлум товарлар түри билән сода қилишқа болған алаһидә һоқуқи. Шундақла сода мунасивәтлиридики бесим, һөкүмран әһвалға егә карханa яки карханилар топи. Монополия адәттә, хусусий мүлүктики, өзигә хас, топлуқ яки акционерлиқ мүлүктики һәмдә мәһсулат ишләп чиқириш вә уни өткүзүшни назарәт қилидиған жирик егилик бирләшмиләр (картельлар, синдикатлар, концернлпар, консорциумлар вә башқа) болуп һесаплиниду.

Оккупация (лат. ***occupatio***–бесивелиш) – хәлиқара һоқуқта бир дөләтниң территориясини (яки йәр–зимининиң бир бөлигини) башқа дөләтниң (яки дөләтләрниң) һәрбий күч арқилиқ вақитлиқ бесивелиши вә оккупациялигән (бесивалған) күчләрниң һәрбий-мәмурий һакимийтини қуруши.

Октябристлар – 17-ноябрьда қурулған иттипақ, Россядә либерализмниң оң қанитиға вәкиллик қилған, Россядики сода-санаәт буржуазиясиниң вә жирик йәр егәллигүчиләрниң әксил инқилавий (контрреволюциялик) партияси.

Мустәмликә (лат. - қонушлишиш, көчүп берип егәлләш) – мустәқил сәясий вә ихтисадий һакимийәтсиз алаһидә режим-қаидә асасида идарә қилинидиған, чәт дөләтниң (метрополия) һакимийити астидики беқинда тәвә.

Цивилизация (лат. "пухралиқ, дөләтлик") – бирнәччә мәнада қроллинилиду: мкаддий вә мәнивий мәдәнийәт; явайилиқ вә варварлиқ замандин буянқи алаһидә тарихий дәвир; ишләп чиқиришниң, иҗтимаий мунасивәтләрниң, сәясий һаятниң, илим вә мәдәнийәтниң башқиму элементлириниң алий тәрәққиятиниң селиштурма һалдики пәриқлириниң дуниявий тәрәққият басқучи.

Пацифизм – 1) күч қолланмаслиқ, иҗтимаий һәмкарлишиш вә умумйүзлүк течлиқ идеаллириға асасланған көз қараш; 2) басқунчилиқ ташқи сәясәт вә

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

милитаризацияни әхлақий-этикилиқ тәнқитләш билән мәйданған чиқидиған жәмийәтлик-сәясий һәрикәт.

Прогрессистлар (лат. – алға силжитиш) – умумий мәнада – тәрәққият, прогрессниң қоллиғучилири; мәйлинчә тар мәнасида – либералларға охшаш; техникилиқ мәнада - бәзи сәясий партияләрниң нами.

Рехстаг – Германиядики парламент нами.

Реформизм (иславатлаштуруш) – инқилапниң зәрүрийитини йоққа чиқиридиған, инкар қилидиған, синипий һәмкарлиқни қоллайдиған вә иславатлар ярдими билән капиталистик жәмийәтни "умумға ортақ паравәнлик" вә иҗтимаий адаләтлик жәмийитигә айландурушни көзләйдиған яки бәзи иславатлар арқилиқ буржуазиялик жәмийәтлик система даирисидин һалқимай униң "социализмға" эволюциялик "кирип беришини" тәминләшни көзләйдиған сәясий еқим.

Социализм – асасий ишләп чиқириши, қурал-сайманлири дөләтлик мүлүкчиликтә болидиған иҗтимаий система. Ишләп чиқириш мунасивәтлири "Һәркимниң қабилийитә қарап, һәркимниң әмгигигә қарап" принципи бойичә әмәлгә ашурулиду.

Султанлиқ – дөләт, вилайәт яки наһийә йетәкчиси султан болуп һесаплинидиған исламий дөләтлик қурулма.

Коллективлаштуруш – ихчам хусусий егиликләрни коллективлиқ социалистик егиликләргә бирләштүрүш жәрияни. Индустрияләштүрүш охшаш, коллективлаштурушму большевиклиқ режимниң дуниявий вәзипилириниң бири болуп һесаплиниду.

Милләтчилик – миллий алаһидилик вә артуқчиллиқ ғайилиригә асасланған, милләтни жәмийәтниң алий шәкли сүпитидә чүшәндүридиған идеология яки сәясәт.

Фашизм (итал. бағлаш, бағла, бирлишиш) – очуқ террорлуқ диктатура, у барлиқ демократиялик әркинликләр вә жәмийәтики илғар һәрикәтләрни бесип ташлашқа қаритилған. Фашизмға тән бәлгүләр: антигуманизм, ирқчилиқ, шовинизм, зорлуқ-зомбулуқ, даһи шәхсигә сиғиниш, дөләткә толуқ һөкүмранлиқ қилиш, пухралар үстидин аммивий назарәт орнитиш, инсанийәткә болған өчмәнлик, басқунчилиқ, агрессия.

Фовизм (фр. – явайи, жиртқуч, аң-һайванат) – француз тәсвирий сәнъитидики очуқ рәңни әркин пайдилиниш билән алаһидилинидиған тәсвирләш стили.

Шовинизм – милләтчиликниң чәктин чиққан (һәддидин ашқан) түри, миллий артуқчилиқни тәрғипләш. Шовинизм басқунчилиқ урушларни, милләтләр ара өчмәнлик, от йеқишларни қоллап, ақлайду.

Экспансия (лат. тарқилиш, тарқитиш) – монополистик бирләшмиләр, дөләтләр вә иҗтимаий топларниң ихтисадий вә башқа усуллар арқилиқ (территорияләрни қураллиқ күч билән бесивелиш, дипломатиялик қисим көрситиш вә һаказа) тәсир даирисини кәңәйтиши.

Экспресионизм (фр. – әкис әттүрүш, тәсвирләш) – Европа сәнъити вә әдәбиятидики йеңи йөнилиш.

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

МУНДӘРИЖӘ

Киришмә 3

XX ӘСИРНИҢ БЕШИДИКИ ДУНИЯ

§ 1. "Һазирқи заман" уқуми вә униң алаһидиликлири 4
§ 2. XX ә. бешидики аләмни территориялик бөлүшүш вә әлләрниң сәясий түзүми.....8
§ 3. Индустриялик җәмийәттин әхбаратлиқ җәмийәткә өтүш. Илмий-техникилиқ прогресс 16
§ 4. XX ә. биринчи йеримидики мәдәнийәт вә җәмийәтлик ой-тәпәккүрниң тәрәққияти 22

БИРИНЧИ ДУНИЯ УРУШИ: СӘВӘП ВӘ АҚИВӘТЛИРИ

§ 5. Йетәкчи капиталистик әлләр арисидики зиддийәтләр. Биринчи дуниявий урушниң келип чиқиш сәвәплири.....28
§ 6. 1914—1918-жж. асасий һәрбий һәрикәтләр вә уруш ақивәтлири 34
§ 7. Биринчи дуниявий уруштин кейинки дуния 42

1917-Ж. РОССИЯДИКИ ИНҚИЛАПЛАР

§ 8. 1917-ж. Россия империясидики инқилавий вақиәләр. Пухралар уруши вә чәт әллик һәрбий интервенция 50
§ 9. "Һәрбий коммунизм" сәяситидин йеңи ихтисадий сәясәткә көчүш (ЙИС). СССРниң тәшкиллиниши 58

БИРИНЧИ ДУНИЯВИЙ УРУШТИН КЕЙИНКИ АЗИЯ ӘЛЛИРИ

§ 10. Осман империясиниң бурунқи мустәмликилиридики султан һакимийитиниң ғулиши вә чәт әл интервентлириға қарши күрәш 66
§ 11. Осман империясидә султанлиқ һакимийәтниң ғулитилиши. Түркийәдә зайирлиқ дөләтниң қурулушидики Мустафа Кемалниң тарихий орни 73
§ 12. Биринчи дуниявий уруштин кейинки Хитайниң әһвали. Синьхай инқилави. Сунь-Ятсен –Хитайниң вақитлиқ президенти 78
§ 13. Гоминданниң паалийити. Пухралар уруши. Чан Кайши һөкүмитиниң сәясити. Биртуташ мәйдан мәсилиси 85
§ 14. Биринчи дуния урушидин кейинки Япония. "Танака меморандуми" вә басқунчилиқ ташқи сәясәткә бурулуш. "Коминтернға қарши пакт" вә "Үчлүк пакт" 91
§ 15. Японияниң Хитай вә Җәнубий-Шәриқ Азиядики басқунчилиқ һәрикәтлири 97
§ 16. Биринчи дуния урушидин кейинки Һиндстан. М.Ганди вә М.Джиннаниң Һиндстанниң мустәқиллигигә қол йәткүзүш тоғрилиқ көзқарашлири 105

ДУНИЯВИЙ ИХТИСАДИЙ БОҺРАН

§ 17. "Просперити" дәвридики Америка Қошма шататлириниң ихтисадий вә сәясий тәрәққияти. Дуниявий ихтисадий боһран вә униң ақивәтлири 112
§ 18. Р. Рузвельтниң "йеңи йөнилиши". Уруш арилиғи дәвридики АҚШниң ташқи сәясити 120
§ 19. Германия, Франция вә Японияниң дуниявий ихтисадий боһрандин чиқиш йоллири 128
§ 20. Биринчи дуниявий уруштин кейинки Франциянiң тәрәққияти 136

ЕВРОПА ӘЛЛИРИДИКИ ТОТАЛИТАРЛИҚ РЕЖИМЛАР

§ 21. И.В.Сталин вә СССРдики тоталитаризм. Индустрияләштүрүш. Коллективлаштуруш 144

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

§ 22. Биринчи дуниявий Уруштин кейинки Италия.....150
§ 23. Германия. Фашистлиқ партия билән тоталитарлиқ режимниң орниши 156
§ 24. Испания уруш арилиқ дәвридә.....165

ИККИНЧИ ДУНИЯ УРУШИ. СӘВӘП ВӘ АҚИВӘТЛИРИ

§ 25. Иккинчи дуния уруши. Сәвәп вә ақивәтлири.....172
§ 26. Иккинчи дуниявий урушниң башлиниши. Германияниң Ғәрбий Европа әллирини оккуппациялиши 178
§ 27. АҚШниң урушқа кириши. “Иккинчи мәйданни” ечиш мәсилиси 188
§ 28. Кеңәш хәлқиниң фашистлиқ Германиягә қарши Улуқ Вәтән уруши. Иккинчи дуниявий урушниң нәтиҗилири вә ақивәтлири 195

XX ӘСИРНИҢ БИРИНЧИ ЙЕРИМИДИКИ МӘДӘНИЙӘТ ВӘ ИЛИМ-ПӘН

§ 29. Мәдәнийәтниң тәрәққият алаһидиликлири. Аммивий мәдәнийәт. Жәмийәттики дин ролиниң өзгириши.....204
§ 30. XX әсирниң биринчи йеримидики тәбиәтшунаслиқ, жәмийәтлик илимлар, техника вә ишләп чиқириштики муһим йеңилиқлар вә утуқлар.....208
Хронологиялик көрсәткүч 216
Аталғулар луғити 218

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

Учебное издание

Алдабек Нуржамал Абдразаккызы
Макашева Клара Налдибековна
Байзакова Куралай Иртысовна

ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ
(1900—1945)

Часть I

Учебник для 8–9 классов общеобразовательных школ

(*на уйгурском языке*)

Редактор *Р. Ғожамбәрдиев*
Бәдиий редактор *Ж. Болатаев*
Техникилиқ редактор *И. Тарапунец*
Компьютерда сәһипилигән *А. Ахметханқызы*

Нәшриятқа Қазақстан Жумһурийити Билим вә пән министрлигиниң
№ 0000001 дәләтлик лицензияси 2003-жили 7-июльда берилгән

ИБ № 6026

Нәширгә 23.08.19 қол қоюлди. Формати 70x100 1/16. Офсет қәғизи. Һәрип түри
"SchoolBook Kza". Офсетлиқ нәшир. Шәртлик басма тавиғи 18,06.
Шәртлик бояқ һәҗими 72,89. Һесапқа елинидиған басма тавиғи 12,57.
Тиражи 2500 данә. Буйрутма №

"Мектеп" нәшрияти, 050009, Алмута шәһири, Абай проспекти, 143.
Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30.
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34.
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

Все учебники Казахстана ищите на сайтах OKULYK.COM и OKULYK.KZ

*Книга предоставлена исключительно в образовательных целях
согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217